

A magyar városok kulturális gazdasága

AGRÁRIUM

KÖRNYEZETVÉDELEM ÉS INTEGRÁCIÓ

RENDSZERVÁLTOZÁS:

PIACGAZDASÁG, TÁRSADALOM, POLITIKA

TUDOMÁNYPOLITIKA

TERÜLETFEJLESZTÉS

ÉLETMINŐSÉG

KÖZLEKEDÉS

NEMZETI KULTÚRA

DUNA-VÖLGYI RÉGIÓ

TECHNOLÓGIAI FEJLESZTÉS

KISEBBSÉGGUTATÁS

TELEPÜLÉSFEJLESZTÉS

INFORMÁCIÓS TÁRSADALOM – JOG

FÖLDTUDOMÁNYOK

A magyar városok kulturális gazdasága

Magyarország az ezredfordulón
Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián
Műhelytanulmányok

Sorozatszerkesztő
Glatz Ferenc

Programvezető
Enyedi György

Olvasószerkesztő
Péterfi András

Magyarország az ezredfordulón
Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián
Műhelytanulmányok

A magyar városok kulturális gazdasága

Szerkesztette
Engedi György
Keresztély Krisztina

Budapest 2005
MTA Társadalomkutató Központ

© Agg Zoltán, Ekéné Zamárdi Ilona, Enyedi György,
Hunyadi Zsuzsa, Keresztély Krisztina, Kozma Gábor,
Lukovich Tamás, Mezei Katalin, Michalkó Gábor,
Rátz Tamara, Süli-Zakar István, Teperics Károly

ISBN 963 508 470 6

ISSN 1419 1822

Kiadja az

MTA Társadalomkutató Központ

Kiadásért felel: Glatz Ferenc, a Nemzeti Stratégiai Kutatási Program elnöke

Nyomdai előkészítés: AbiPrint Bt.

Nyomdai munkálatok: Marosi Print

Felelős vezető: Marosi Attila ügyvezető igazgató

Megjelent 20,02 A/5 ív terjedelemben 500 példányban

TARTALOM

Előszó (Enyedi György – Keresztély Krisztina)	7
---	---

I. rész AZ ELMÉLET

ENYEDI György: A városok kulturális gazdasága	13
Bevezetés 13 • A kulturális gazdaság meghatározása 14 • A kulturális gazdaság földrajza 18 • A kulturális gazdaság helye a városgazdaságban 20 • Példák a városi kulturális gazdaság működésére 23	

II. rész KULTURÁLIS GAZDASÁG A NAGYVÁROSBAN – BUDAPEST ESETE

KERESZTÉLY Krisztina: Lehet-e Budapest kulturális kapuváros?	31
Bevezető 31 • Intézmények 34 • Jellegzetességek és problémák 46	
LUKOVICH Tamás: A kulturális gazdaság és Budapest – úton egy lehetséges jövőképhez	55
Bevezetés 55 • Budapest lehetőségei 63 • Következtetések 70	

III. rész KULTURÁLIS TERMELÉS ÉS KULTURÁLIS FOGYASZTÁS

AGG Zoltán: Herend és a herendi porcelán	75
A település története – röviden 75 • A porcelángyár múltja 76 • Lakáshelyzet és infrastruktúra 86 • Község, nagyközség, majd város 89	
HUNYADI Zsuzsa: A kulturális fogyasztás és a szabadidő eltöltésének néhány jellemzője	91
Kulturális és nem kulturális szabadidős tevékenységek 91 • A különböző szabadidős tevékenységeket végzők arányának alakulása 1995 és 2002 között 93 • A különböző kulturális és nem kulturális tevékenységek összerendeződése 97 • Tevékenységszerkezet, életmód- és szabadidőcsoportok 99 • Társadalmi	

különbségek az egyes kulturális-szabadidős tevékenységek elterjedtségében 101 • A hagyományos kultúra fogyasztásának valószínűségét befolyásoló tényezők 102 • A modern kultúra fogyasztásának valószínűségét befolyásoló tényezők 105 • Érdeklődési kör és lakóhely 110

IV. rész

KULTÚRA ÉS REGIONÁLIS FEJLŐDÉS: A TURIZMUS ÉS AZ EGYETEMEK SZEREPE A VIDÉKI VÁROSOKBAN

MICHALKÓ Gábor–RÁTZ Tamara: A kulturális turizmus élmény-gazdaságtani szempontjai Bevezetés 123 • A kulturális turizmus élmény-gazdaságtani értelmezése 124 • A városok szerepe a kulturális turizmus fejlesztésében 128 • A kulturális turizmus vonzerőinek felértékelődése a magyarországi városi terekben 132 • A magyarországi kulturális turizmus mentális kikristályosodási pontjai 137 • Távlatok 140	123
MEZEI Katalin: A Pécsi Tudományegyetem hatása Pécs város gazdaságára Az egyetem szerepe a regionális gazdaságfejlesztésben 143 • A felsőoktatás szerepe a regionális innovációban 146 • A felsőoktatás területi hatásainak mérése és osztályozása 147 • Az egyetemek szerepe a régiófejlesztési stratégiákban 150 • A magyar egyetemek regionális elkötelezettségének összetevői 154 • A PTE jelentősége a Dél-Dunántúl régióban 159 • A PTE hatása a helyi gazdaságra 162	143
SÜLI-ZAKAR István–TEPERICS Károly–EKÉNÉ ZAMÁRDI Ilona– KOZMA Gábor: A kulturális gazdaság szerepe Debrecen versenyképességének fokozásában Bevezetés 179 • Debrecen és a Kelet-Magyarország régió 181 • Debrecen felsőoktatási intézményeinek szerepe a város kulturális gazdaságában 189 • A városba irányuló hallgatói migráció és a kulturális gazdaság összefüggései 196 • Az egyetem hatása az állandó vándorlásra és a munkaerőpiacra 198 • Az önkormányzat szerepe Debrecen kulturális gazdaságában 206 • Összegzés 212	179
Summary	217
A kötet szerzői	221

Előszó

A modern városok ki- és átalakulása során a kultúragazdaság – a kulturális termékek előállítására és az e körbe tartozó szolgáltatások sokféle formája – egyre nagyobb jelentőséget kap. A kultúra kiemelkedő jelentősége a városok életében már régóta ismert, ám korábban inkább kiegészítő vagy közvetett szerepe volt. Jelenleg a fejlett városokban a kulturális gazdaság a foglalkoztatásban, tőkebefektetésekben, jövedelemtermelésben gyakran felváltja a korábbi termelő ágazatokat. Sok példát idézhetünk Európából és Észak-Amerikából, ahol az elavult ipari szerkezetű városok és régiók hanyatlását nem új iparfejlesztéssel, hanem kulturális funkciók fejlesztésével próbálták – sikerrel – ellensúlyozni. S mindent a helyi és nemzeti kormányzatok közvetlenebbül és jobban befolyásolhatták, mint a transznacionális nagyvállalatok telephelyválasztását.

A könyv szerzői tanulmányaikkal kívánják felhívni a figyelmet erre az új kutatási irányzatra: *a kultúra gazdasági szerepének és a városfejlődésnek összekapcsolt elemzésére*. Enyedi György koncepcionális vázlatot nyújtó bevezető tanulmánya után a kulturális gazdaság különböző ágazatairól a kötet olyan esettanulmányokat közöl, amelyek eltérő méretű és jellegű magyar városokban készültek.* Az ágazatok megjelenítése korántsem teljes körű, hiszen a téma kutatása hazánkban még kezdeti stádiumában van. Könyvünk ezért kedvezően hathat e kutatások elterjedésére, és különösen az e munka során keletkezett eredmények felhasználására a várostervezés, a gazdaságfejlesztés gyakorlatában. A tanulmányok alapjául szolgáló kutatások különböző projektek részei voltak, ezért sem a koncepcionális keret, sem a módszertani háttér nem homogén. Így nemcsak különböző kulturális gazdasági témákat, hanem különböző megközelítési módokat, és vizsgálati eljárásokat is kínálnak.

Két tanulmány Budapest kulturális gazdaságával foglalkozik. *Keresztély Krisztina* a főváros kulturális kapuváros szerepeiről ír. A kapuvárosok a fejlett gazdasági régiók határzónájában helyezkednek el: az onnan érkező innováció-, információ-, tőke-, termék- és termelési kapcsolatairól befogadják, feldolgozzák, és saját kevésbé fejlett régiójuknak továbbítják. A gazdasági és technológiai innovációs kapcsolatok lényege a befogadás; ám a kulturális gazdaság „forgalma” szimmetrikusabb (vagy legalábbis szimmetrikusabb lehetne): optimális esetben a kulturális innovációk oda-vissza irányuló állandó kölcsönha-

* A „kulturális gazdaság” fogalmát a kötet szerzői az angolszász szakirodalom nyomán a „culture economy”, vagy a francia szakirodalomban „économie culturelle” kifejezés fordításaként alkalmazzák.

tását jelenti. Ez a kapuvárosszerep fejlett, kreatív kulturális közeget feltételez, amely külső hatásokkal gazdagodik, de maga is képes innovatív eszmék, stílusok, irányzatok nemzetközi kibocsátására. Bár a szerző a kelet-nyugati kapcsolatokat vizsgálja, a kibocsátás megkülönböztetett területe lehet a Kárpát-medence, a hagyományok és a határainkon kívül élő magyar kisebbség közvetítésével.

Lukovich Tamás szövege olvastán mindig emlékezni kell az alcímre, amely felhívja a figyelmet, hogy a tanulmány elsődleges célja egy *lehetséges jövőkép* felvázolása, és nem a jelen valóság leírása. A szerző által megfogalmazott új jelenségek különböző mértékben már léteznek, ugyanakkor korántsem általánosak, s valóban a jövő dönti el, hogy a lehetségesből valóság lesz-e. Ezt azonban megnehezíti, hogy az új kulturális fogyasztási, kommunikációs, viselkedési stb. formák beépülnek a meglévőkbe, azok egy részét kiszorítják, más részét átalakítják; miközben a hagyományos formák, ha kisebb részben is, de fönmaradnak, sőt új értéket is kaphatnak.

Agg Zoltán egy kulturális termék, a *herendi porcelán példáján mutatja be*, hogyan épül egyetlen sajátos manufakturális iparcikk gyártása köré egy egész város, és hogyan marad ez az iparcikk több történelmi és gazdasági korszakon át a város gazdaságának és fejlődésének fő mozgatórugója.

Hunyadi Zsuzsa a magyar lakosság *kulturális tevékenységi formáit vizsgálja*, részletes adatfelvétel elemzésére támaszkodva. Sorra veszi a hagyományos (például színházba járás) és a modern (így a videókölcsönzés) kulturális tevékenységeket, ezek elterjedését az életkor, a foglalkozás, az iskolai végzettség és a lakóhely településmérete alapján vizsgálja.

Michalkó Gábor és *Rácz Tamara* tanulmányából kiderül, hogy a „hagyományos” tömegturizmust felváltó *élményturizmus* egyik legfontosabb részét képezi a történelmi emlékekre és jelenkori kulturális eseményekre épülő kulturális turizmus. Ez jellegénél fogva a városok turisztikai vonzerejét növeli, szemben a tengerpartok csábításának viszonylagos csökkenésével. A belföldi és a nemzetközi turizmus így a városok gazdaságának, és ezen belül kulturális gazdaságának egyik fő eredője és fogyasztója is egyben. A városok turisztikai vonzerejének növelése mára világszerte a városfejlesztés egyik legelfogadottabb eszközévé, a helyi önkormányzatok politikájának fontos részévé vált. A tanulmány e folyamat általános ismertetése után két kérdőív eredményeit elemzi, amelyek bizonyítják, hogy a fenti tendencia Magyarországon is megfigyelhető.

Mezei Katalin a Pécsi Tudományegyetem regionális fejlesztési lehetőségeit tárgyalja. A Pécsi Egyetem kimutathatóan hozzájárul a város és a Dél-Dunántúl régió gazdasági bevételeihez (például a diákok lakásbérletére, szórakozási kiadásai), illetve kulturális fejlődéséhez, hiszen a diákoknak az átlagpolgároknál rendszeresebb és kiterjedtebb kultúrafogyasztási szokásai a pécsi kulturális események jelentős részét eltartják, sőt generálják. Ugyanakkor az egyetem szerepe a kutatás-fejlesztés, az innováció termelése

és átadása szempontjából az országon belül rendkívül szerény. Ezt mutatja a nemzeti és nemzetközi kutatási programokból való alacsony részesedése, valamint az, hogy az egyetem K+F tevékenységének hatása kizárólag Pécsre és környékére koncentrálódik. Az ellentmondás feloldását szorgalmazza a Pécsi Egyetem intézményfejlesztési koncepciója, egyben kiemelten foglalkozik az intézmény kutatás-fejlesztési tevékenységének fejlesztésével.

Süli-Zakar István és szerzőtársai a kulturális gazdaság szerepét Debrecen esetében vizsgálták. Akárcsak Pécsen, a kultúrafejlődés középpontjában itt is az egyetem áll: mint legfőbb foglalkoztató, mint a városba irányuló migráció jellegét (a bevándorlók képzettségi szintje magasabb, mint az elvándorlóké) befolyásoló kulturális elem, de úgy is, mint egy egész városnegyed fejlődését meghatározó intézmény. A debreceni kulturális gazdaság fejlesztésének másik sarokpontja a város önkormányzatának e területen folytatott aktív politikája, amelyet többek között a kulturális kiadások emelése, a városi kulturális intézmények aktív átszervezése, a rendezvények számának növelése bizonyít. A debreceni önkormányzat fejlesztési koncepciójában a kulturális gazdaság fejlesztése kiemelkedő szerepet kapott.

Enyedi György – Keresztély Krisztina

A városok kultúrája és gazdasága

I. rész

Az elmélet

A városok kulturális gazdasága

Bevezetés

E tanulmány nem empirikus eredményeket kíván közreadni, hanem új kutatási koncepciót fogalmaz meg, amelynek alapja az a felismerés, hogy a kulturális gazdaság a modern ökonómia egyik legdinamikusabban erősödő, jellegzetes eleme. A nagyvárosi gazdasági klaszterek eddig kevésbé vizsgált, sajátos válfaja. Része a negyedszázada formálódó tudástársadalomnak, s úgy épül be egyre mélyebben a piacgazdaságba, hogy annak hagyományos fogalmaival egyértelműen nem írható le. Nem egyszerűen a *tudásalapú gazdaság* jelenségről van szó, amikor a feldolgozóipar hagyományos vagy csúcstechnológiai termékeinek egyre nagyobb az innováció, a kutatási és a szaktudási tartalma, amikor a termékek egy részének fogyasztása nem hasznossági, hanem kulturális szempontból történik, a szolgáltatások egy részének nem gyakorlati, hanem kulturális-szimbolikus jelentősége van.

Az is megfigyelhető, hogy a kulturális gazdaság földrajzi elhelyezkedését jelenleg erős városi koncentráció jellemzi, ezért a városok gazdasági versenyében, fejlesztési programjaiban kitüntetett szerepet kapott.

A fejlett gazdaságú országokban jellemző, hogy az elavult ipari szerkezetű városok és régiók hanyatlását nem új ipartelepítéssel, hanem kulturális (beleértve e fogalomba az oktatást és a kutatást is) funkciók fejlesztésével próbálták ellensúlyozni. Ezeket a helyi és nemzeti kormányzatok közvetlenebbül befolyásolhatták, mint a nagy transznacionális vállalatok telephelyválasztását. Sok példát sorolhatunk fel: a Ruhr-vidék átalakítását (például a bochumi Ruhr Egyetem telepítésével); a közép-angliai egykori iparvárosok konferenciaturizmusát (például Birmingham). De említhetnénk Pittsburgh esetét, amely néhány évtizede még a vas és acél városa volt, és 1960 és 1980 között az ipari foglalkoztatottak fele vesztette el munkáját. A nyolcvanas évek elején létrehozott Pittsburgh Cultural Trust 14 jelentős kulturális intézményt hozott létre a városközpontban, s a település az 1990-es évek végére az USA kulturális-művészeti turizmusának negyedik legnagyobb célpontja lett. Berlin nagyvárosi vonzásának megerősödésében is kitüntetett szerepe van a kutatás-fejlesztési szektornak. Végül is kézenfekvő, ha napjaink modern gazdasága tudásalapú, akkor – e szélesen értelmezett – tudást előállító intézmények fontossága elsőrendű, és e szerepe gazdasági értelemben is megjelenik.

„A kultúra nagy üzlet. Egyik vezető szektora a posztfordista gazdasági forradalomnak és alapja számtalan városmegújulási programnak” – olvashatjuk az új regionális jelenségek felismerésére igen fogékony A. Scott könyvének fülszövegében.¹

A kutatási hipotézis, a fentiekből következően, így fogalmazható meg: A kulturális termékek és szolgáltatások a világgazdaság egyik leggyorsabban növekvő gazdasági elemét jelentik, tehát

1. a városi gazdaság részeként (is) kell vizsgálni;
2. a városok gazdaságfejlesztési koncepcióiba a kulturális gazdaság foglalkoztatási és pénz- és tőkeforgalmi szerepét is bele kell foglalni;
3. a kultúrafejlesztés hagyományos céljai mellett a gazdasági versenyképességi, tőkevonzási, profitszerzési célokat is figyelembe kell venni.

Mindezek alapján a kutatási hipotézist a következő lépésekben alapoztuk meg:

1. a kulturális gazdaság meghatározása;
2. a kulturális gazdaság földrajzi elhelyezkedési sajátosságainak elemzése;
3. a kulturális gazdaság helye a városgazdaságban, városfejlesztő szerepének vizsgálata;
4. példák a kulturális gazdaság működésére.

A kultúra gazdasági szerepváltásának sokrétűek a társadalmi következményei, amelyek ugyan kutatásra érdemesek, ám kívül esnek e tanulmány témakörén.

A kulturális gazdaság meghatározása

E meghatározás nem könnyű, s szükségképpen pontatlan marad. Már maga a kultúra is sokféle módon felfogott fogalom. Két amerikai szociológus már több mint ötven éve a kultúra fogalomnak 160-nál is több meghatározását adta.² Lucchini szerint „a kultúra az ismeretek, a gyakorlat, a szabályok, a normák, stratégiák, értékek, mítoszok összessége”. A Magyar Nagylexikon meghatározása szerint „a kultúra azon képességek (anyagi, viselkedésszerű, szellemi) teljesítmények társadalmi intézmények stb. összessége, melyek megkülönböztetik az embert az állatvilágtól, és amelyek révén a történelem folyamán természeti állapotából kiemelkedett”.³ A szócikk ezután részletesen ismerteti különböző filozófiai, társadalomelméleti felfogásokat, az ókori római bölcselőkétől napjainkig, bár a kultúra szociológiai vagy gazdasági értelmezése így sem kerül elő. Annyit leszögezhetünk, hogy vizsgálataink során mind az egyén, mind az

¹ A. Scott, 2000.

² Krolber, A. and Kluckhohn, C., 1952: *Culture. A critical review of concept and definition*. Idézi Lucchini, 2002. 2. p.

³ Magyar Nagylexikon, IV. kötet, Kir-Lem, 2000. 619–620. p.

intézmények kulturális tevékenységének gazdasági aspektusait szemügyre vesszük, és kultúrán nemcsak a szellemi teljesítményeket (a magas kultúrát), hanem a mindennapi magatartásban, viselkedésben megjelenő, az anyagi, fogyasztási kultúrát is értjük.

Mint minden új jelenségnek, a kulturális gazdaságnak is hosszú az előtörténete. Új jelenségről a gazdasági életben, a társadalmi fejlődésben, az urbanizációban akkor beszélünk, ha egy jelenség tömegessé, szabályszerűvé válik. A jelenség egyes elemei azonban ekkor már régen ismertek, előfordulnak, csak nem ismerjük fel időben, hogy ezek az új folyamatok építőkövei vagy a jelen folyamatok devianciái. A *városföldrajz* például a kulturális szerepeket hagyományosan besorolja a városi funkciók közé, s már régen vizsgálja a vonzaskörzetekre gyakorolt hatását. E szerepek közül a közszolgáltatások kaptak nagyobb szerepet (főleg az oktatási vonzaskörzetek) és nem gazdasági tényezőként lettek megfigyelve. Azután a kultúra-gazdaságtannak is több évtizedes a múltja (érthetően az USA-ban alakult ki az 1960-as években, ahol a szolgáltatások piacosításának mindig erős táborra volt), de az 1970-es évektől hazánkban is folynak az egyes kulturális ágazatok közgazdasági elemzésén alapuló kutatások.

A kultúra-gazdaságtan első, klasszikusnak számító munkája *Baumol* és *Bowen* *Performing Arts: The Economic Dilemma* című, 1966-ban kiadott könyve. Művelőinek nemzetközi szervezete 1973-ban jött létre (Association for Cultural Economics). Az 1960-as évek második felétől kezdődően elterjedten alkalmazzák a közgazdászok saját elemzési technikáikat a gazdaság hagyományos területeitől távol eső témakörök elemzésére – például az oktatás, a család, az érzelme, a bűnözés, a szexuális viselkedés és a kultúra haszonelvű vizsgálatára. E szemlélet csaknem negyven év után sem általános, hiszen a kultúra nem szabványos közgazdasági jelenség, magyarázata multidiszciplináris feladat, amelynek során a közgazdaság-tudománynak is alkalmazkodnia kell sajátos tárgyához.

A kulturális gazdaság összefüggéseinek elemzését illetően Magyarországon is felmutathatók a fontos szakmai teljesítmények (Kultúra-gazdaságtani tanulmányok, 2000), az 1970-es, 1980-as évekből főleg *Koncz Gábor* művelődés-gazdaságtani kutatásai.⁴ A jelen kultúra-gazdaságtani viták főleg a támogatást nyújtó állam nem piaci beavatkozásainak technikájáról, mértékéről, következményeiről szólnak, s csak mostanában jelenik meg először a kultúra, mint fontos makrogazdasági jelenség. A hazai statisztikai felmérések a kulturális termékiparra kevés tájékoztatást adnak, a kulturális szolgáltatások gazdasági súlya jobban mérhető.

Az 1990-es évek végén a kultúra részesedése a GDP felhasználásából valamivel 3% felett járt, az évtized során enyhén csökkenő. Alaposan átalakult a

⁴ Koncz, 1986.

finanszírozás szerkezete. Az évtized közepére kialakult egy olyan többszektörű kulturális intézményrendszer, amelyben, a piacgazdasághoz illően, a kultúra piaci része dominál. 1998-ban a kulturális ráfordítások 70%-a ár- és díjbevétel volt (beleértve a klasszikusan a költségvetésből gazdálkodó intézmények, például a múzeumok bevételeit is), 17%-a állami (költségvetési) támogatás, 13%-a pedig különböző nonprofit szervezetek, alapítványok, egyesületek, közhasznú társaságok teljesítményértéke (jelentős részben a nagy közalapítványoké, amelyek szintén részesednek a költségvetésből).

A háztartások kultúrára fordított kiadásai 1998-ban meghaladták a 80 milliárd forintot, ám ez reálértéken 17%-kal elmaradt az 1989. évi kiadásoktól. A lakosság összes nettó kiadásán belül a kultúrára fordított kiadások egy főre jutó részaránya (1989 és 1998 között) 2,5%-ról 2,6%-ra nőtt – ez azonban főleg a tv-előfizetési díj emelkedésének tudható be (tehát egy mással nem helyettesíthető kényszerfogyasztásnak). Az újságokra, a heti és havi folyóiratokra, valamint a színházjegyekre fordított összegek aránya változatlan maradt, míg egyértelműen csökkent a filmekre és a szépirodalmi könyvekre jutó kiadások hányada.⁵

A kulturális gazdaság *egyik részét* felfogásunk szerint a hagyományos kulturális szolgáltatások köre teszi ki (az oktatástól a közművelődésen, művészeti szolgáltatásokon át a turizmusig). Ezek gazdasági jelentősége a fejlett országokban alaposan megnőtt (sok embert foglalkoztatnak, jelentős tőkebefektetéseket vonzanak stb.), piaci jellege erősödött, kulturális tartalma markánsabb lett.

A kulturális gazdaság *másik része a kulturális termékipar*. (A. Scott idézett könyve csak erről szól.) Ez az ipar olyan termékeket állít elő, amelyek szimbolikus, kulturális értéke nagyobb, mint hasznosságuk. Ez sem éppen újdonság: ékszert, díszítő célú ruházatot már évezredek óta készítenek. A nemrég elhunyt francia szociológus, *Bourdieu* is több évtizedig foglalkozott a szimbolikus javak termelésével és fogyasztásával.⁶ Viszont újdonság: a kulturális termékipar gyors fejlődése és kitüntetett szerepe a nagyvárosi gazdaság dinamizálásában.

A kulturális javak fogyasztásának adott a közgazdasági és szociológiai magyarázata. Általában megállapítható, hogy a gazdaság működését elemző elméletekben egyre nagyobb figyelem fordul a gazdaságon kívüli emberi tulajdonságokra: a *bizalomra*, amelyet az informatikai üzleti világ (amelyben nem vagy alig jut idő az üzleti partner ellenőrzésére) ismét felértékelte, vagy a *hiúságra*, amely a divatjóságok fogyasztását, a szimbolikus fogyasztást mozgatja. A fejlett országok háztartásai nagy részében egyre több a (családfenntartás és megtakarítások költségei feletti) szabadon elkölthető jövedelem, ezért a szimbolikus fogyasztás egyre jobban elterjedhet. Mivel a divatjóságok kicserélő-

⁵ Harsányi, 2000. 163–164. p.

⁶ Bourdieu, 1971; 1977; 1983.

dése gyors – a divat állandóan változik –, tömeges fogyasztásuk a tervezésben, gyártásban, forgalmazásban gazdasági szektorokat éltet.

A hiúság különösen erős a nyugati kultúrában. Ez individualizmusából, a személyes siker fontosságából ered. Kifejeződik a külső megjelenésben és a személyes célok, a sikeres teljesítmény elérésében. A fő cél egy kíváncsi tartott társadalmi státus megszerzése. Ennek különböző eszközei vannak – a tanulás, kulturálódás, de az adott társadalmi státushoz tartozó javak megszerzése is. Korábban a státuszjóságok – a királyi jogar, a hatlovas hintó, vagy a néhány évtized előtt Magyarországon a lefüggönyözött fekete Volga gépkocsi – kivételezett személyekhez tartoztak. Napjainkban a tömegtermelés és a demokrácia korában a státuszjavakhoz elvben mindenki hozzájuthat. Ezeket főleg a divatipar állítja elő. „A divat egyszerre fejezi ki a *konformitást* és a *különbözni vágyást*. Hiszen a divat nem lenne divat, ha nem lenne a közösség (a már divatos és a divat után vágyakozó emberek) által szentesítve, ugyanakkor lényeges az is, hogy a divat alkalmas az individuális törekvések, a *különbözni vágyás*, a hiúság kielégítésére”.⁷

A divat követése nem csak a hiúságot legyezgető szeszély. A társadalmi státus külsődleges jelzése gyakran kelt bizalmat, segíti a társadalmi emelkedést. „A divatot követni – egyike a leggyümölcsözőbb befektetéseknek.”⁸ A divatjavaknak a fő tulajdonsága nem használati értékükben rejlik, hanem abban, hogy társadalmi értékek, viszonyok hordozói. Ebből következően, a divattárgyak közül azoknak legnagyobb a jelentősége, amelyek legvilágosabban szimbolizálják a társadalomban elfoglalt helyünket.

A divat elitjelző funkcióját nehéz megőrizni – ha egy divatjósághoz sokan hozzájuthatnak, elveszti társadalmi státuszjelző szerepét. Ennek kivédését szolgálja a divatjóság különösen magas, úgynevezett presztízssára, és gyors változása (rövid termékciklusa), ha egy termék általánosan elterjed, megszűnik divatossá lenni, sőt birtoklása inkább rossz ízlésre vall.

Nehéz meghatározni a kulturális gazdasághoz tartozó szolgáltatásokat és iparágakat. Sok a határeset: a kulturális szolgáltatások egy része eleve a piaci szférában jött létre (az újságkiadás), más része részben piaci jellegű vagy piacosodó (mint például a felsőoktatás), ám a nem piaci jellegű közszolgáltatásoknak (közoktatásnak, honvédelemnek) is gyakran jelentős a foglalkoztatási vagy beruházási vonzata. A kulturális ipari termék-előállításban a nagy divatházak egyedi tervezésű modelljei, ékszerek, luxusruházat, különleges lakberendezési tárgyak stb. kétségkívül kulturális fogyasztási cikkek, ám nehéz ezeket a rendelkezésre álló statisztikai adatokban elhatárolni a tömegfogyasztási cikkektől. Ezért a kulturális gazdaság foglalkoztatási és pénzforgalmi súlyáról is csak becsléseink lehetnek.

⁷ Hámori, 1997. 110. p.

⁸ Uo.

A kulturális gazdaság „szárnyalása” a posztfordista gazdaság és a globális városverseny jellegzetes eredménye. A nagyvárosi gazdasági klaszterek eddig kevésbé vizsgált sajátos eleme. Része a negyedszázada formálódó tudástársadalomnak, ám két vonatkozásban alaposan különbözik a tudásalapú vagy a csúcstechnológiai ipartól:

- a) nem írható le kielégítő módon a piaczgazdaság hagyományos fogalmaival;
- b) viszonylag munkaintenzív, és mivel a változatosság ez esetben nemcsak gyönyörködtet, hanem piacszerző erő is, tág teret biztosít a kis- és középvállalatoknak is.

A kulturális gazdaság földrajza

A kulturális gazdaság erősen helyfüggő. Nincsenek olyan települési kötöttségei – nyersanyag, bőséges munkaerőforrás, szállítási útvonalak – mint a fordista (tömegtermelő) iparnak, mégsem rugalmas településű.⁹ Fehérneműt bárhol elő lehet állítani, kulturális terméket csak kevés helyen. Az ezredforduló évtizedeiben a dinamikus gazdasági ágak (magas szintű üzleti szolgáltatások, transznacionális gazdasági döntésközpontok, a kulturális gazdaság stb.) erős nagyvárosi koncentrációját tapasztalhatjuk. Általánosságban állítható, hogy a globális versenynek erősen kitett vállalatok az interaktív tanulás érdekében agglomerálódnak, nagyvárosokba tömörülnek, kihasználva az üzleti szolgáltatások sűrűségét, a munkaerőforrás széles választékát. A kulturális gazdaság ezenkívül is három települési sajátossággal rendelkezik:

1. A kultúra – főleg az úgynevezett magas, az intézményekbe szerveződő kultúra – kialakulása már az ókor óta elsősorban városi jellegű, erősen helyfüggő. Formái, elterjedtsége, helyi „piaca” hosszú idő alatt alakul ki, s csak lassan módosul. A kulturális gazdaság nagymértékben táplálkozik a helyi városi hagyományokból, amint erre több várostörténész rámutat.¹⁰
2. E helyfüggésből is következik, hogy a kulturális gazdaság egyedi, nehezen másolható jegyekkel is rendelkezik. A globalizáció hatása a kulturális gazdaságra kettős. Egyrészt megkönnyíti az erős városi központok világméretű befolyását, esetenként uralmát, mint például Los Angeles Hollywoodét a filmgyártásban, s főleg a nemzetközi filmforgalmazásban. Ez számos hely kulturális gazdaságát fenyegeti, visszaszorítja. Másfelől – a globális kommunikációnak köszönhetően – olyan helyi kultúrák is ismertté és keresetté válhatnak, amelyek korábban a nemzetközi kultúra fő áramlatain kívül rekedtek, csak lokális jelentőségük volt.

⁹ A fordista és a posztfordista gazdaság települési jellegzetességeiről. Enyedi, 1996. 23–31. p.

¹⁰ Schorske, 1998.

3. A kulturális gazdaság fontos szerepet tölt be a városok versenyképességének alakításában. Két módon is: egyrészt a városok hagyományai-ban gyökerezve egyedi termékeket állít elő, másrészt a gazdag kulturális környezet vonzza a dinamikus tudásgazdaságot működtető, magasan kvalifikált munkaerőt. A kulturális gazdaság tehát egyfelől fontos része a városi gazdaságnak, másfelől más fejlett gazdasági ágakat is vonz.

A kulturális gazdaság nem mindegyik ágára jellemző a nagyvárosi koncentráció, többek között azért, mert e tevékenységekben nagy a kis- és közepes vállalatok szerepe, és nagy a hagyományok jelentősége. A hagyományos, kiváló minőségű, egyedi termékeket előállító, korszerű piacszervezésű kézműipar sikerrel beépülhet a globalizált kulturális gazdaságba. A helyi hagyományok, ünnepek, néprajzi látványosságok a turizmust élénkítik. Ennek nyomán újjáéledhetnek az ipari tömegtermelés időszakában lecsúszó, pangó, többnyire kisvárosi régiók. Ilyen a „harmadik Itália” sokat emlegetett, vagy a dán játék- és bútoripar ritkán idézett esete.¹¹

A kulturális gazdaság piaci szektorára jellemző *helyspecifikus* jellege (azaz vállalatai a földrajzi telephely sajátosságait versenyképesség-erősítő elemként használják fel) és erős *imázsépítése* (hiszen termékeit nem használati tulajdonságai alapján értékeli). A fentebb említett kisvárosi, kistérségi sikerek ellenére a kulturális gazdaság széles választéka, a tudásalapú iparral, felsőszintű üzleti szolgáltatásokkal kialakított gazdasági klaszterek csak nagyvárosi régiókban jöhetnek létre. Ez egyrészt a magas kultúrát szolgáltató intézmények (operaház, filharmonikus zenekar, képzőművészeti múzeum, kiállítóterem) nagy fogyasztósűrűség igényével magyarázható. A másik ok a kulturális termékipar technológiai-szervezeti sajátossága. Scott¹² öt sajátos jellemzőt sorol fel. Ezek: (1) Viszonylag magas munkaerőigény (az automatizálás korlátozott lehetősége), amelyet gyakran egészít ki rugalmas számítógép-technológia alkalmazása. (2) A termelést kis- és középvállalatok sűrű, egymásra támaszkodó, kölcsönösen függő (interdependens) hálózata szervezi – bár az erősen integrált nagyvállalatok (például az újságkiadásban) is jelen vannak. (3) A nagy és sokszínű munkaerőigény előnyösebben elégíthető ki (mind a foglalkoztató, mind a foglalkoztatottak szempontjából), ha a helyi termelési komplexum nagy és növekvő. (4) A kulturális termékiparágak egész sora a kölcsönös tanuláson, a kulturális szinergián, a kreativitáson alapul. A kreativitás nem magányos zenik sajátja, hanem a helyi gazdaság különböző szereplőinek kölcsönhatásai formálják. (5) Az agglomerálódás az üzleti, információszerzési, intézményi háttér megszervezéséhez, a vállalatok közötti együttműködés és bizalom kialakulásához is előnyös. Valamennyi jellemző a nagyvárosi település előnyeit erősíti.

¹¹ Az „alacsony technológia, kiváló minőség” területfejlesztő szerepére l. Enyedi, 2000.

¹² Scott, 2000. 11–12. p.

A kulturális gazdaság helyfüggőségének van azután egy sajátos vonása: a helyi esztétika tükröződése a kulturális termékekben és a fogyasztó elképzeléseiben. Molotch¹³ írja, hogy a helyi esztétika – ahogyan a helyi lakosok rajzolnak, terveznek, öltöznek, építkeznek stb. – nagyban befolyásolja, hogy a gazdaság mit termel, és mit értékesít. A szélesen értelmezett helyi esztétizmus éppen olyan fontos eleme az üzleti kultúrának, mint a menedzseri stílus, a munkaerkölcs vagy a kreativitás.

A helyeknek (városoknak, régióknak) van olyan földrajzi tőkéje, ami a terméket a származási hely miatt teszi vonzóvá. A hírekben, irodalomban, a vizuális kultúrában gyakran szereplő városokról – Párizsról, Londonról, New Yorkról – a világ minden részén élő embereknek lehet esztétikai képe, s ha ez kedvező, keresik az onnan származó termékeket. A svájci órák valóban jó minőségűek, ám áruk túlzottan magas, mégis vásárlóra találhatnak, mert a vevő az órák mögé elképzei a nagyon szorgalmas, nagyon megbízható svájci órasmestert. A helyi nemzeti piacokon is sok a helyhez kötött termékmárka, a tokaji bortól a brüsszeli csipkéig (melyek több országban is ismertek), vagy a kalocsai paprika és a soproni sör. Éppen a globalizált világ nagy formáinak homogenizálódása miatt egyre nagyobb a helyi különbségek értéke. Példáinkban maga a *hely* is kulturális termékként jelenik meg.

A kulturális gazdaság helye a városgazdaságban

A városgazdaság változásai

A kapitalizmus nagy fejlődési szakaszai eltérő gazdasági földrajzzal jellemezhetők; ez kifejeződött városok emelkedésében és hanyatlásában, a gazdaság földrajzi koncentrációjában és dekoncentrációjában, változó szerkezetében, változó térkapcsolataiban. Mint korábban kifejtettem,¹⁴ az államszocialista rendszert az *urbanizáció térfolyamatait* illetően nem tartottam más, a kapitalizmustól lényegileg eltérő rendszernek, (hanem sajátos felzárkózási kísérletnek) ezért a következőkben adott jellemzést általános érvényűnek tartom.

A kapitalizmus első fázisa, az ipari forradalom és ipari nekirugaszkodás, a tér fizikai tulajdonságait kereste és azt kívánta kiaknázni: szén- és érclelőhelyeket, fagymentes kikötőket, a textilmanufaktúráknak kedvező nedves klímát stb. Ez az első szakasz, amely a kedvező fizikai földrajzi tulajdonságú városok termelési növekedésének, illetve a kedvező földrajzi potenciállal rendelkező tájakon számos új város alapításának kedvezett. A városhálózat új elemekkel bővült, a városok korábbi falusi zónákban is megjelentek: ebben az

¹³ Molotch, 1996.

¹⁴ Enyedi, 1984; 1988.

értelemben dekoncentrációs folyamat ment végbe. A régi városok egy része – korábbi mezőgazdasági vásárhelyek, kis vonzáskörzetű szolgáltató központok – lesüllyedt: érdektelenné vált az ipari gazdaság számára. Más részük viszont megerősödött: a kereskedelmi, pénzügyi, oktatási intézmények központjává vált, vonzotta a munkaerő-igényes és a helyi fogyasztópiacra termelő ipart, s gyors növekedésnek indult. A nagyvárosok növekedésével a szétterülő városhálózaton belül koncentrációs folyamatok játszódtak le.

A 20. század elején, az első nagy iparszerkezeti váltásnál, amikor a gép- és vegyipar vált vezető ágazattá, szervezetileg pedig a tömegtermelés lett jellemző, számos iparág függetlenedett a nagy tömegű nyersanyagtól, szállítási útvonalaktól, még a szakképzett munkaerőtől is. Elterjedt a betanított munka. Az ipar újabb városok gazdaságában jelent meg, ám ezek nem voltak kisvárosok. A tömegtermelés nagyméretű üzemekben folyt, számos egymásra épülő technológiai folyamatot egyetlen vállalatba, egyetlen telephelyre (kombinátokba) foglalva. (Ezt a termelési és vállalatszervezési modellt nevezik fordizmusnak, miután először a detroiti Ford Művek valósította meg).

A 20. század második fele három nagy szerkezeti, szervezeti átalakulást hozott.

- a) Az *első* – még a tömegtermelési (az ipari) korszak végső szakaszában – a nagyvállalati telephelyek földrajzi dekoncentrációja. Ezt a munkafolyamatok technológiai fejlődése (automatizálás, robottechnika) tette lehetővé, amely drasztikusan csökkentette az ipar munkaerőigényét, s ebben része volt a szállítási költségeket mérsékelő közlekedési technológiai fejlődésnek is. A korábban egyesített technológiai folyamatokat feldarabolták, széttelepültek esetenként több kontinensre, egymástól nagy távolságra is. A kombinát beszállítói hálózattá alakult át, ebben a vállalat stratégiai döntésközpontjai a nagyvárosban maradtak, közben a termelőegységek rugalmasan, gyakran véletlenszerűen települtek – akár – falusi térségekbe is. Ez már a fordizmus vége. A piac telítődött a tömegtermékekkel, a termelésnek a piac sokszínű, gyorsan változó igényeihez kellett alkalmazkodnia.
- b) *Második* nagy változás – a posztindusztriális korszak –, azzal jellemezhető, hogy a városi gazdaságban háttérbe szorul az ipar, s mind a foglalkoztatásban, mind a tőkeforgalomban a szolgáltatószektor válik dominánssá. A szolgáltatás egy része persze a termelést szolgálja, (a marketingtől, a kutatás-fejlesztéstől a pénzügyi szolgáltatáson át a biztosításig és szakértői tanácsadásig), ám ettől teljesen független, a szabadidő eltöltésével (turizmus, kulturális- és szórakoztatóipar) kapcsolatos gazdasági ágazatok is elterjedtek – s jelentős gazdasági tényezővé váltak olyan hagyományos közszolgáltatások, mint az oktatás (különböző fokozatai) és az egészségügy.

c) *Harmadik* nagy változás – mely korunkat negyedszázada jellemzi – az információs vagy tudástársadalom, amelyet az információs technológia általános elterjedése (s ezzel például a távolság megszűnése az információtovábbításában) és a globalizáció (a kapitalizmus világrendszerének kiteljesedése) jellemez. A városi gazdaság ismét kettős geográfiát követ. Dekoncentrálódik a rutinszerű termelés, koncentrálódik a tudásalapú gazdaság.

Az elmúlt 250 évben a városi gazdaság hol koncentráció, hol dekoncentrációt mutat. Az általános tendencia a koncentráció, a városok növekedése és a nagyvárosi régiók gazdasági (és politikai) hatalom összpontosítása. A szakadatlan koncentrációs folyamatot két tényező szakítja meg. Az egyik a térbeli agglomerálódás fizikai és gazdasági korlátja. Az erőteljes növekedés gyorsan vezet túlszűfolttséghez, költséges infrastruktúra-fejlesztéshez, környezeti ártalmakhoz, az ingatlanárak növekedéséhez. Az agglomerálódás közvetlen hatékonysági előnyeit a fenti hátrányok erősen rontják, s kitelepülésre késztetnek egyes gazdasági tevékenységeket. A másik tényező a városi gazdaság időnkénti szerkezeti átalakulása, amelynek mindig vannak koncentráló és dekoncentráló elemi – a város adottságai kedvezőké és kedvezőtlenké is válhatnak. A jelen tudásalapú városgazdaság éppen úgy helyfüggő, mint a korábbi gazdasági szerkezetek. A függés fő elemei nem fizikaiak vagy technológiaiak, hanem társadalmiak. A sikeres városi gazdaság fő feltétele a városi társadalom minősége: képzettség, hagyományos szaktudás, munkamorál, a bizalom (megbízhatóság), szolidaritás, kooperációs készség, a siker tartalma és értéke. Ezek hiánya nehezebben s lassabban pótolható, mint a technikai feltételeké. A kulturális gazdaság különösen igényes a városi társadalom minőségére. Jelenléte, kibontakozása olyan városi gazdaságban várható, amely a tudásalapú társadalom kedvező telephelyein működik.

A városgazdaság felsorolt nagy szakaszai mindig a világ gazdaság aktuális központi területein formálódtak ki először (előbb Nyugat-Európában, majd Észak-Amerikában, s újabban Kelet-Ázsiában) s onnan terjedtek tovább a fél- és teljes perifériák felé, alkalmazkodva a befogadó régiók történelmi hagyományaihoz, azok társadalmi és kulturális feltételeihez. Valamennyi – a kapitalizmus negyed évezrede során kialakult – gazdasági várostípus ma is létezik a Föld valamely pontján, valamely nemzeti településhálózat részeként.

Kreativitás és innováció

A kulturális termék értékesítésében az innovációk – nemcsak az előállítás technológiájára s az új használati formákra, hanem a külső megjelenésre, az „üzenetre” vonatkozó innovációk is – különlegesen nagy szerepet játszanak. A kreativitás – új eljárások, új formák, jelentések elképzelése – és az innováció

sokkal szabadabban bontakozhat ki például a divat-, a filmipar, mint például a mérnöki szigorral szabályozott vegyipar esetében.

A kultúraipar igen erős társadalmi beágyazottságú – a termelés is, a fogyasztás is. A terméket nem egyszerűen eladni, de *kommunikálni* kell; a jelentést meg kell érteni, az üzenetet fel kell fogni, a szimbólumot el kell fogadni. A kulturális termék formája, elkészítési módja a fogyasztók társadalmi profiljának, szocializációs tapasztalatainak függvénye.

A termék – a szolgáltatás – előállításának módját is erősen befolyásolják a társadalmi körülmények. Sok sajátos termék előállítását különlegesen képzett vagy hagyományőrző termelői közösségek teszik lehetővé. Ezek esetenként kézműipari hagyományra, máskor a régi nagyvárosok kulturális, művészeti hagyományaira támaszkodnak,¹⁵ de idézhetjük a nagy egyetemekhez kapcsolódó innovációs parkokat is.

A termelői közösségeket számos szokás, hagyomány köti össze, s rendelkeznek a szakma folytatásához, a fejlesztéséhez szükséges infrastruktúrával (iskolákkal, tanfolyamokkal, programokkal). A nagyvárosokban sokrétű kulturális gazdaság alakul ki, amely távolról is vonzza a tehetséges munkatérőt. A kulturális termék divatfüggése, gyakori változtatási szükségessége az innovációt tartós tevékenységként feltételezi, a sokféle kölcsönkapcsolatban mindennapossá válnak az apró innovációs lépések. A vállalati koncentráció persze a kulturális gazdaságot is eléri, de a kevesebb nagyvállalat kevesebb változatosságot kínál, szűkíti a választékot, s ebben a gazdasági körben ez gyorsan hátránnyá válik. A monopóliumokat állandóan feszegetik az alternatív vállalkozások, az új tevékenységek, az új formák.

Példák a városi kulturális gazdaság működésére

Az UNESCO Statisztikai Intézetének kiadványa szerint¹⁶ a *kulturális ipari termékek* világimportja 214 milliárd USD volt 1998-ban, csaknem ötszöröse az 1980. évi értéknek. Ez a világkereskedelmi forgalom 3%-a. A vezető árucsoportok a zenejátszó eszközök és a sport- és vadászati eszközök – e két árucsoport képviselte az összforgalom felét. A legtöbb ország esetében a kulturális ipari eszközök kivitele és behozatala eléggé kiegyenlített. Érdekes a legnagyobb kereskedelmi többlettel rendelkező országok sorrendje: 1. Japán (14,5 milliárd USD-többlet), 2. Kína (13,3), 3. Malajzia (5,7), 4. Mexikó (5), 5. Írország (2,7) és 6. Koreai Köztársaság (2,6). A termékgyártás tehát jelentős mértékben Kelet-Ázsiába helyeződött át. Mexikó 1998-ban a világ tévékészülék-exportjának egynegyedét adta (1990-ben csak 1%-ot), gya-

¹⁵ Hall, 1998; Menger, 1993.

¹⁶ International Flows, 2000.

korlatilag mexikói tévékészülékeket használnak (japán és koreai mellett) az USA-ban. A kulturális ipari termékek gazdasági földrajza is jól tükrözi a tudástársadalom elterjedési trendjét – az egyszerűbb, tömegfogyasztásra szánt ipari termékek gyártása áthelyeződött a félperifériára (az emelkedő gazdaságú, volt fejlődő országokba), a legtöbb kreativitást igénylő termékek – filmek, CD-lemezek, könyvek – terén kiemelkedik az USA nemzetközi piaci szerepe.

A volt szocialista országok bizonyos termékekben jelentős nettó exportőrré léptek elő: Oroszország a könyvek hatodik nettó exportőre a világon, Magyarország ötödik a hangzóberendezésekben, Csehország ötödik a zenei eszközök és az antikvitások árucsoportjában. Ebben nemcsak az export nagysága, hanem az import korlátozottsága is szerepet játszik.

Párizs az a világváros, amely a széles nemzetközi közvélemény előtt a leginkább összekapcsolódik a kulturális gazdasággal. A párizsi kulturális termékipar nagyrészt a hagyományokból táplálkozik, a régi kézműiparból nőtt ki, s részben még ma is a régi kisiparos körzetekben működik. Nagyon egyértelmű számos tevékenység városon belüli – mikrogeográfiai – koncentrációja, például a könyvkiadásé a VI. kerületben, vagy a divat – szőrme – és ékszeriparé a II. kerületben. A kulturális termékipar mintegy 100 ezer főt foglalkoztat, nagyszámú, szorosan összekapcsolódó kisvállalatban, a legtöbbet a folyóirat, a képes magazin kiadás, majd a parfüm/kozmetikum ipar.

Párizsi székhelyű a világ legnagyobb luxuscikk-gyártója, az LVMH (számos vidéki és külföldi telephellyel), évi forgalma 11 milliárd USD. Ebbe a konglomerátumba tartozik például a Givenchy, Kenzo, Christian Dior (parfüm), a Dom Perignon (pezsgő) a Louis Vuitton (exkluzív bőrárak), a Hennessy (konyak), az IWC Schaffhausen (amely évente mindössze 4000 órát gyárt, ám a legolcsóbb is 10 ezer svájci frankba kerül). A párizsi luxusiparnak jelentős az idegenforgalmi vonzása, éppen a legtehetősebb turisták körében.

Múzeumok megváltozott szerepe

A múzeumok eredetileg kulturális, oktatási funkciójú, tárgyraktározó s bemutatóépületek voltak. Napjainkban (főleg a nagyvárosokban) sokfunkciójú, a látogatót sokoldalúan szórakoztató, kiszolgáló közterületekké váltak. A múzeumok funkcióváltásának egyik jellemzője a *látványos*, a laikusokat is vonzó időszaki kiállítások számának gyarapítása (gyakran az állandó gyűjtemény tudományos feldolgozásának rovására). A másik jellemző a múzeumi boltok kulturális szupermarketté válása, Van Gogh-trikókkal, Klimt-sálakkal. A harmadik jellemző koncertek, éttermek, kávéházak telepedése a múzeumokba, galériák, antikváriumok, régiségboltok nyitása a múzeumok köré. A múzeum nemcsak kulturális, de fogyasztási tér is.

A látogatók jobb kiszolgálása, számuk növelése érdekében a régi és új múzeumok térben csoportosulnak, klaszterekbe szerveződnek (ilyen például a múzeumnegyed Bécsben, a múzeumsziget Berlinben, a múzeummérföld New Yorkban). E múzeumklaszterek a várostervezés fontos eszközei a városközpont megújítására. Maga a hagyományos múzeumi elem általában nem profitorientált, a belépti díjak nem elégségesek a kiállítási költségek fedezésére, a múzeumi szervezet fenntartására. A múzeumhoz telepedett fogyasztási terek viszont már profitábilisak. Két tényező azonban a városgazdaság gyorsan növekvő elemeivé teszi a múzeumokat. Az egyik: a nemzetközi városok versenye (tőkebefektetésekért, képzett és jómódú betelepülőkért, turistákért), amelyben a kulturális, a fantázia-, a szórakoztató város egyre gyakoribb modell. A másik: a turizmus gazdasági jelentősége (a világ összes fogyasztási kiadásainak 10%-át utazásra fordítják, s a világ összes foglalkoztatottjának 10%-át az idegenforgalom alkalmazza) s a városi turizmus aráynövekedése a hagyományos nyaralással szemben. Felmérések szerint a városi turisták több mint fele múzeumot is látogat: a múzeum a fő kulturális vonzórő. Sorra épülnek is az új múzeumok: az USA-ban 1980 óta 600 új múzeumot nyitottak, de eseményszámba ment a londoni Modern Tate galéria, a bilbaói Guggenheim-múzeum nyitása, vagy a párizsi Louvre átépítése is (van Aalst-Boogaarts, 2002).

Hazai példák

A hazai példa: az egyetemek. Nagy vidéki egyetemeink – a szegedi, pécsi, debreceni és a miskolci – nem csupán városuk kulturális életében s vonzásában játszanak nagy szerepet, de elsőrendű városgazdasági tényezők is. A 23 000 egyetemi hallgatót oktató szegedi tudományegyetem a város legnagyobb gazdasági szervezete, 7000 főt foglalkoztat, bértömege több mint 9 milliárd Ft, 2001-ben 33 milliárd forintos költségvetéssel gazdálkodott. A városból származó vásárlások értéke meghaladta a 4 milliárd forintot. Becslések szerint az albérletben lakó hallgatók *havonta* 180-200 millió forint albérleti díjjal növelték a városi háztartások bevételeit.

A pécsi tudományegyetem is a város kiemelkedő foglalkoztatója (5 ezer alkalmazott) és 25 ezer hallgatója (kiknek 48%-a a Dél-Dunántúl régióból kerül ki) jelentős fogyasztói keresletet képvisel a helyi gazdaságban.

A debreceni egyetem is – több mint 7 ezer alkalmazottjával – a város legnagyobb foglalkoztatója. Mindhárom idézett vidéki nagyvárosunkban az ipari foglalkoztatás jelentősen leépült, az egyetemeké pedig kibővült. Ez persze az ipari munkanélküliséget közvetlenül kevésbé csökkenti (az alkalmazottak mintegy fele diplomás), ám az emberi erőforrás minőségi javulása erősíti e városok vonzáserejét. Az is feljegyezhető (egy debreceni vizsgálat alapján),

hogy az egyetem alkalmazottai törekednek a városban való letelepedésre, körükben kisebb mértékű az ingázás, mint az ipari, szolgáltatói szféra alkalmazottai között. A debreceni egyetem is, a szegedihez hasonló, 30 milliárd forintos költségvetéssel rendelkezett 2001-ben, míg a városi önkormányzat valamennyi oktatási és kulturális intézményére – az általános iskoláktól a múzeumon át a színházig – ugyanabban az évben 12 milliárd forintot fordíthatott.

Összefoglalás

Összefoglalásul a kiinduló hipotézis megismétlése a legkifejezőbb: a kulturális termékek és szolgáltatások a gazdaság egyik leggyorsabban növekvő elemét jelentik, ezért (1) a városi gazdaság részeként is vizsgálándók, (2) helyet kell kapniuk a városok gazdaságfejlesztési koncepcióiban, (3) a kultúrafejlesztés hagyományos céljai mellett a versenyképességi, tőkevonzási, profitszerzési célokat is figyelembe kell venni.

Irodalom

- van Aalst, I. and Bogarts, I. (2002): From museum to mass entertainment: the evolution of the role of museums in cities. *European Urban and Regional Studies*, Vol. 9. No. 3. 195–211. p.
- Baumol, W. – Bowen, W. (1966): *Performing Arts: The Economic Dilemma*. Twentieth Century Fund, New York.
- Bourdieu, P. (1971): Le marché des biens symboliques. *L'Année Sociologique*, Vol. 22. 49–126. p.
- Bourdieu, P. (1977): La production de la croyance: contribution a une économie des biens symboliques. *Actes de la Recherche des Sciences Sociales*, 13. 3–44. p.
- Bourdieu, P. (1983): The field of cultural production, or: the economic world reversed. *Poetics*, Vol. 12. 311–356. p.
- al Chalabi, M. (2002): *The regenerative impact of cultural facilities* – kézirat (előadás a WSE évi közgyűlésén, Tinos, Görögország). 14. p.
- Daubner K. – Horváth S. – Petrő K. (szerk.), (2000): *Kultúra-gazdaságtani tanulmányok*. Aula, Budapest.
- Enyedi Gy. (1984): *Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Enyedi Gy. (1988): *A városnövekedés szakaszai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Enyedi Gy. (1996): *Regionális folyamatok Magyarországon*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- Enyedi Gy. (2000): Egy lehetséges fejlődési pálya a félperiférián. In.: Baukó T. (szerk.): *Az Alföld a XXI. század küszöbén*. Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba. 11–16. p.
- Fukuyama, F. (1997): *Bizalom*. Európa, Budapest.
- Hall, P. (1998): *Cities in Civilization*. Pantheon, New York.
- Hátori B. (1998): *Érzelemgazdaságtan*. Kossuth Kiadó, Budapest.

- Harsányi L. (2000): A magyar kulturális szféra makrogazdasági jellemzői. In.: Daubner K. – Horváth S. – Petró K. (szerk.), (2000): *Kultúra-gazdaságtani tanulmányok*. 155–167. p.
- Horváth, Gy. (1992): Culture and urban development (The Case of Pécs). Pécs. *Centre for Regional Studies. Discussion Papers*, No. 16.
- Horváth Gy. (szerk.), (1993): *Régiók és városok az olasz modernizációban*. MTA RKK, Pécs.
- International Flows of Selected Cultural Goods 1980–1998*. UNESCO, Institute for Statistics, 2000. UNESCO, Paris.
- Koncz G. (1986): A művelődés-gazdaságtan aktuális kérdései Magyarországon. In.: Szabó J. (szerk.): *Tanulmányok az információgazdaságról*. OMIKK/KSH Budapest. 139–149. p.
- Lucchini, F. (2002): *La culture au service des villes*. Anthropos, Paris.
- Magyari-Beck I. (1994): *Műzsák a piacon*. Aula, Budapest.
- Maskell, P. – Eskelinen, H. et al. (1998): *Competitiveness, Localized Learning and Regional Development. – Specialization and Prosperity in Small Open Economics*. Routledge, London.
- Menger, P. M. (1993): L'hégémonie parisienne: économie et politique de la gravitation artistique. *Annales – Economies, Sociétés, Civilisations*, 6. 1565–1600. p.
- Molotch, H. (1996): L. A. as design product. How art works in a regional economy. – In: Scott, A. J. – Soja, E. W. (eds.): *The city. Los Angeles and Urban Theory at the End of the Twentieth Century* University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London. 225–275. p.
- Powell, W. W. – Koput-L., K. W. – Doerr, Smith (1996): Interorganizational collaboration and the locus of innovation: networks of learning in bio-technology. *Administrative Science Quarterly*, Vol. 41. 116–145. p.
- Schorske, C. E. (1998): *Bécsi századvég*. Helikon, Budapest,
- Scott, A. J. (2000): *The Cultural Economy of Cities*. Sage Publ., London.

Lehet-e Budapest kulturális kapuváros?

Tartalom

II. rész

Kulturális gazdaság a nagyvárosban – Budapest esete

Lehet-e Budapest kulturális kapuváros?

Bevezető

A kultúra, a város és a nemzetköziség fogalmainak egybekapcsolása nyomán napjainkban leginkább a kulturális turizmusra és a városok ebből eredő gazdasági és térbeli fejlődésére asszociálunk. A turisztikai vonzerő valóban az egyik legnyilvánvalóbb értékmérője a városi kultúra nemzetközi ismertségének és vonzásának, azonban korántsem fedi le egy város kulturális életének egészét, az azt meghatározó kulturális intézmények összességét. A kulturális turizmus számára elsősorban kiemelt célpontok, időben behatárolt kulturális események fontosak, amelyek gazdasági jelentőségük mellett a város nemzetközi népszerűségéhez és népszerűsítéséhez is hozzájárulnak. Ám, ha egy város nemzetközi kulturális vonzerejét, kapcsolatait, a kiemelt vonzerők mellett működő és alakuló nemzetközi kulturális kapcsolatok jellegét, irányait, mértékét és lehetőségeit is vizsgáljuk, fel kell tárnunk: a város „hétköznapi” kultúráját.

A kultúra megnövekedett szerepe a városok gazdaságában azért is jellegzetes, látványos folyamat, mert egyszerre két síkon jelentkezik. Egyrészt egy mennyiségileg, „hagyományos” gazdasági mutatókkal mérhető folyamatról van szó, amennyiben egy felépülő múzeum, kulturális vagy szabadidő központ a munkahelyek számának növekedését, a helyi adóbevételek emelkedését, az ingatlanpiac alakulását, vagy a városban eltöltött vendégéjszakák számának változását vonja maga után. E folyamatok fontos eredője ugyanakkor az a számszerűen nem mérhető jelenség, amely a kultúra szimbolikus jellegéből fakad, ami miatt egy kulturális intézmény szerepe a városban túlmutat a vállalkozás gazdaságpezsdítő hatásán, és szimbolikus értékekkel ruházza fel azt. Szimbolikus, imázsteremtő jellege miatt olyan vonzerőt képes generálni, amely a város egészére, a városi gazdaság egyéb szektoraira, és természetesen a városi társadalomra, a városi élet egészére is kihatással van.

A városok kulturális életének vonzerőnövelő szerepe természetesen korántsem a 20. század végén megjelenő, új jelenség. A posztindusztriális korszak innovációt és szolgáltatásokat koncentráló városi gazdaságában azonban az egyedí, jellegzetes kulturális szolgáltatások és termékek ipara a versenyképesség egyik meghatározó elemévé vált.¹ A kulturális szolgáltatások és ter-

¹ Enyedi György tanulmányát l. e. kötetben.

mékek részét képezik annak az átfogó jelenségnek, amelyet S. Zukin a városok „szimbolikus gazdaságának” nevez.² A szimbolikus gazdaság a városi gazdaság szinte minden elemére kiterjed, a szolgáltatásoktól, a kulturális turizmustól a kreatív, magas színvonalú művészetten át a szimbolikus többlettel rendelkező termékek gyártásáig, valamint a mindezeket befogadó „helyekig”, legyen szó étteremről, kulturális intézményről vagy egy városi közterületen elhelyezett plakátról.

A szimbolikus gazdaság részét képező magas kultúra és intézményei tehát egyben olyan szimbólumok és terek, amelyek hozzájárulnak a város egyediségének és vonzerejének növeléséhez. Ezen intézmények képviselik és alakítják a város kulturális kapcsolatainak egy részét, így befolyásolják a városról kialakult nemzetközi képet, a város ismertségét. Ezen túlmenően a városi élet multikulturális jellegét is több szinten erősítik. Segítik a nemzetközi művészeti, kulturális hatások megjelenését, programjaikkal a tartósan a városba telepedő, itt élő külföldiek különböző csoportjai számára is elérhető kulturális lehetőségeket nyújtanak, legyen szó a nemzetközi vállalatok alkalmazottairól, vagy a „kreatív” migránsokról, művészekről, szabadúszókról, akiknek letelepülése a város művészeti és kulturális életének sokszínűségét, megújulását segítheti elő. A kulturális intézmények nemzetközi kapcsolatai ilyen módon hozzájárulnak a város nemzetközi szerepköreinek alakulásához.

Budapest nemzetközi szerepköreiről az 1990-es évek közepe óta folynak vizsgálatok. A szocialista blokk felbomlása és a vasfüggöny lebontása után a fővárosban, Magyarország egyetlen kozmopolita jegyeket viselő nagyvárosában, hamar megjelentek a nemzetközi nyitással összefüggésben álló gazdasági és társadalmi jelenségek: a nagy nemzetközi cégek beruházásai, külföldi bevándorlók, munkavállalók. E folyamatok szinte megjelenésük pillanatától kezdve rányomták bélyegüket a város képére, az új bevásárlóközpontok, irodaházak, kulturális létesítmények (például a multiplex mozik), fesztiválok, vagy a másik oldalon, a kínai piacok, kínai éttermek, arab-török büfék elterjedésével. A városkép átalakulása az utóbbi évtized során többek között e nemzetközi nyitást, annak erősségeit és gyengeségeit is szimbolizálta.

A kilencvenes évek közepétől a Budapest nemzetközi helyzetét elemző munkák a nyugati országokban tapasztalt jelenségeket: a nagyvárosoknak a globalizáció hatására nyert, mindinkább kiemelkedő gazdasági és politikai szerepköreit, az ezekkel járó társadalmi és gazdasági átalakulást, a városi infrastruktúra fejlődését igyekeztek a főváros esetében megvizsgálni.³ A rendszerváltás utáni elképzelések szerint Budapest a nemzetközi nyitás hatására akár a globális piac egyik kelet-európai regionális alközpontjává is válhatott volna. A nemzetközi cégek, pénzintézetek azonban ritkán helyez-

² Zukin, 1995.

³ Barta Gy. – Beluszky P. (szerk.), 1998.

tek döntési, irányítási funkciókat regionális kelet-európai alközpontjaikba, a kutatás-fejlesztést és a stratégiai irányítást inkább a főközpontokban igyekeznek megtartani. Budapest nemzetközi szerepkörei ezért – a többi kelet-közép-európai fővároshoz hasonlóan – a világ nagyvárosainak fejlődését egyre erőteljesebben meghatározó globális városhálózatban leginkább a közvetítő, „kapuváros” funkciók ellátására korlátozódnak. Enyedi György megfogalmazása szerint: *„A kapuváros szerepére olyan nagyvárosi központok alkalmasak, amelyek a fejlett gazdasági régiók határzónájában helyezkednek el; képesek arra, hogy a fejlett régióból érkező innováció-, információ-, tőke-, termék- és termelési kapcsolat-áramlásokat befogadják, feldolgozzák, s saját régiójuknak továbbítsák. Ez a szerep tehát nem egyszerű tranzitfeladat, prosperitást adhat a városnak s régiójának is. A kapuvárosok a nemzetközi városhierarchiában nem vezető szerepűek, általában nem maguk generálják, hanem csak befogadják és továbbítják az innovációkat; nem globális, hanem regionális léptékű döntések születnek bennük stb.”*⁴

A fenti megfogalmazás szerint tehát egy kapuváros két legfontosabb funkciója: a nemzetközi kapcsolatait által két régiót kössön össze, valamint hogy az e kapcsolatokból következő előnyöket, többletet magába szívja és felhasználja. E szerepkör a városi élet bármilyen területén fontos tényező a város nemzetközi helyzete szempontjából. Kelet-Közép-Európa vezető nagyvárosainak (elsősorban Prága, Varsó és Budapest) versenyét jelenleg e kapuváros szerepkörök kialakítására való törekvés jellemzi.

A kulturális életben, hasonlóan az egyéb szektorokhoz, e közvetítő funkciók megléte az újító szemléletű művészeti élet jelenlétét feltételezi, amely képes arra, hogy új irányzatokat fogadjon be és adjon át. Erre a szerepre elsődlegesen a kortárs művészetek és az azoknak teret adó intézmények hivatottak. Az élő és újító, kölcsönös, személyes hatásokon és együttműködésekben is alapuló művészet adja ugyanis a legrugalmasabb és legdinamikusabb keretet a különböző kapcsolatok, hálózatok kialakulásához. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a klasszikus zene, képzőművészet vagy előadó-művészet terén ne lenne fontos a nemzetközi kapcsolatok vagy az újítás szerepe.⁵ Ám a kortárs művészetek esetében ezek a kapcsolatok és tevékenységek általában sokkal informálisabban és rugalmasabban működnek. A kortárs művészet mind tartalma, mind szerveződése tekintetében gyorsabban reagál a városban lejátszódó változásokra, közvetlenül felhasználja és befolyásolja azokat, legyen szó az épített környezetről, a gazdasági kapcsolatokról, a városi társadalomról, a politikáról vagy a divatról. A művészek, a művészeti szervezők és

⁴ Enyedi, 1998, 47. p., dőlt kiemelés tőlem.

⁵ Kortárs művészetben a kortárs képzőművészetet, táncművészetet, az alternatív színházat, az „intellektuális” könnyűzenét (dzsessz, világzene, etnozene), a többfunkciós, alternatív jellegű intézményeket értjük, a klasszikus pedig a klasszikus zenét, az operát, a hagyományos repertoárszínházakat és az állami múzeumok nagy részét érinti.

a közönség közötti átfedéseket az azonos érdeklődési körök mellett gyakran az azonos ismeretségi körökhöz való tartozás is elősegíti. Ezek a szoros hálózatok, különösen egy olyan „kicsi” városban, mint Budapest, nemcsak a város belső művészeti életét szövik át, hanem a nemzetközi kapcsolatokat is meghatározzák.

Tanulmányomban arra kerestem a választ, hogy Budapesten a kortárs művészeteket befogadó intézmények milyen esélyekkel rendelkeznek a Kelet és Nyugat közötti közvetítő szerepkör kialakításában. A kutatásom fő módszereként olyan intézmények, múzeumok, galériák, kulturális központok, illetve egyesületek vezetőivel, képviselőivel készítettem interjúkat, amelyek működése, profilja feltételez nemzetközi kapcsolatokat, vagy amelyek kifejezetten egy nemzetközi közönség számára, esetleg valamilyen nemzetközi kezdeményezés kapcsán jöttek létre. Az interjúalanyokat az intézmény nemzetközi és hazai kapcsolatai, a kapcsolatok jellemző iránya, formája és gyakorisága mellett az intézmény finanszírozási kérdéseiről, az itt élő külföldi művészekkel való kapcsolatairól is kérdeztem. Végül minden esetben kikértem a véleményüket arról, hogy hogyan látják Budapest kulturális helyzetét Európában, tapasztalataik szerint milyen kép alakult ki a fővárosról külföldön, és ezek a vélemények mivel magyarázhatók.

Intézmények

A Trafó

„A Trafó egy intézmény, egy épület, egy tér, egy közeg, vibrálás, lehetőség, katarzisz színhelye. A jelzőket sorolhatnánk még, a lényeg ettől mit sem változik: a Trafó a »határtalanságot« vállalja fel immár öt éve egy olyan közegben, ahol a kortárs művészet fogalma sokak számára riasztó, megfoghatatlan, felfoghatatlan úr. A határtalanság ebben az értelmezésben a művészetek, műfajok, országok közötti kapcsolatot jelenti. Itt nem számít, mi klasszikus, mi populáris. Itt adott a lehetőség a kísérletezésre, a játékra.”⁶

A Trafó – Kortárs Művészetek Háza egyedülálló kulturális intézményként alakult meg 1998-ban Budapesten. A nyolcvanas évek alternatív művészetének (koncertek, performanszok, kiállítások) egyik legfontosabb központjaként szolgáló, a kilencvenes évek közepén bezárt Fiatal Művészek Klubja utódjaként jött létre, ami mutatja a Trafó kezdeti szellemiségét, a hivatalos, államilag támogatott kultúrától való különállását. Ebből a hagyományból kiindulva, valamint a külföldi (nyugati) tapasztalatok alapján egy olyan kulturális házat hoztak létre, amelynek lényege a többféle művészeti ág együttes jelenléte: elő-

⁶ Programismertető, www.trafo.hu

adó-művészet, képzőművészet, koncertek; és amely ezek mellett helyet ad egy kávézó-étterem működésének, illetve konferenciáknak, rendezvényeknek.

A Trafó már létrejöttét tekintve is fontos nemzetközi hatást képvisel. A többfunkciós kortárs művészeti ház a Nyugat-Európában és Észak-Amerikában a hatvanas években kialakult Arts Centers vagy Maisons de la Culture szerkezetét követi. Ez a hatvanas és nyolcvanas évek között virágkorát élő mozgalom a hagyományos repertoárszínházak, illetve múzeumok, vagyis az egyfunkciós kulturális létesítmények mellett hozott létre újszerű, kevésbé intézményjellegű központokat. E központok egyik fontos jellemzője volt, hogy helyi kezdeményezésre, a helyi önkormányzatok támogatásával, előzetes tervezés nélkül jöttek létre, általában a városok belterületén, valamilyen leromlott állagú épület felújításával.

A Trafó ezen a ponton is hasonlít a fenti példákra: ez volt ugyanis Budapesten az egyik első kulturális intézmény (a Petőfi Csarnok után, és a Fonó mellett), amely egy ipari épület, az egykori IX. kerületi transzformátorház átalakításával jött létre. Az épületet a Fővárosi Önkormányzat bocsátotta rendelkezésükre, és részben az önkormányzat támogatta a felújítást is. A Trafó ugyanakkor Budapest első és máig legfontosabb városrehabilitációs zónájában helyezkedik el. Bár kulturális hatása kevésbé lokális, mint inkább összefővárosi, sőt országos jellegű építészetével mindenképpen illeszkedik a kerület városképéhez.

A Trafó nemzetközi fellépésekben gazdag programjában a művészeti ágak együttes jelenléte mellett kitüntetett szerepet kap a kortárstánc, az állandó magyar fellépők mellett francia, brit, amerikai, osztrák, svájci stb. vendégszereplésekkel. Emellett teret kapnak a kísérleti előadóművészek (TÁP színház), az oktatói műhelyekkel, előadásokkal egybekötött nemzetközi fesztiválok (például a Making New Waves komputerzenei fesztivál), nemzetközi workshopok („Építészet-Város-Média”), kiállítások és koncertek (például az Euroconnections a Francia Intézet támogatásával). A Trafó rendszeres, állandó külföldi kapcsolatai között a nyugati országok dominálnak: Németország, Anglia, Kanada, Svájc, Franciaország, Hollandia és Belgium. E kapcsolatok elsősorban a külföldi művészek budapesti vendégszereplésére korlátozódnak. Hazai társulatok vagy kiállítások külföldi bemutatására (promóciójára) az intézmény befogadójellege miatt nem nyílik lehetőség.

Bár a központ programjait számtalan intézmény, köztük a külföldi képviseletek, és nem utolsósorban a Fővárosi Önkormányzat kulturális osztálya is támogatja, a valódi pénzügyi stabilitást 2002-ben sikerült elérniük: ez lett az első olyan többfunkciós, alulról építkező, vagyis eredendően nem állami támogatással létrehozott kulturális központ,⁷ amely bekerült a norma-

⁷ „off” művészeti központ, In.: Grésillon, B., 2002.

tív állami támogatást kapó színházak körébe. Ez az előrelépés hivatalosan is megerősítette a központ országos jelentőségét, bár egyben nyilván el is távolítja a helyi kulturális központok alternatív és közösségi szerepköreitől.

Merlin Színház

A Fővárosi Önkormányzat épülettömbjében található Merlin Színház és a benne működő *angol nyelvű színház* 1992-ben jött létre. Az eredeti gondolat az volt, hogy nyaranta angol nyelven adjanak elő magyar színdarabokat, és az ebből eredő bevételekből a téli szezonban fedezzék a Merlin Színház, és az általa működtetett színiiskola fenntartását. Az épületet a Fővárosi Önkormányzat bocsátotta a színház rendelkezésére. Az eredeti elképzelés azonban a minőségi turizmus visszaesése miatt módosult. Az évek során ugyanis érzékelhetően megnőtt a Budapesten élő, nemzetközi vállalatoknál dolgozó külföldiek, illetve az angolul beszélő magyarok száma. Így elsősorban e célközönség számára nyílt meg a Merlin Színház angol nyelvű szekciója, amely 2003-ig a színháztól elkülönülten, alapítványként működött. 2003 januárjától a Nemzeti Színház igazgatójának kinevezett Jordán Tamás utódja a Merlin élén Magács László lett, az angol nyelvű színház és a Merlin Színház egyesítésével jött létre a Merlin Nemzetközi Színház.

A Merlin elsősorban befogadó színház, amely ez idáig angol és magyar nyelvű előadásokat tartott. Látogatóinak mintegy 30 százaléka Budapesten élő külföldi, 40 százaléka diák, a többi pedig „felnőtt” budapesti, magyar lakos. A külföldiek között különösen a hosszabb-rövidebb ideig Magyarországon élő, általában angolul beszélő, sok esetben nemzetközi cégnél dolgozó nyugati származásúak körében lett a színház ismert és kedvelt hely. A nemzetközi előadások elsősorban nagy-britanniai vendégszereplőkre épülnek (Glasgow-i Tron színház, londoni Playhouse), a magyar nyelvűek között pedig nemcsak budapesti, hanem vidéki társulatok (tatabányai Jászai Mari Színház, kaposvári Csíky Gergely Színház, Dunaújváros, Nyíregyháza, Szekszárd) is felléptek az elmúlt években. A Merlin Színház, illetőleg 2003-ig a keretein belül működő angol nyelvű színház befogadó jellege mellett kultúráközvetítő szerepet is vállal. Ezt szolgálják a tájelőadások, vagyis a Merlin saját előadásainak bemutatása, a magyarországi vidéki városokon kívül a környező országokban (Erdély, Szabadka, Bukarest, Varsó), valamint Nyugat-Európában (London, Edinburgh-fesztivál, Stockholm, Frankfurt, Stuttgart) is. A közvetítő szerepet szolgálják a magyar színdarabok angol nyelvű bemutatói is, saját fordítás alapján [Vörösmarty („The Quest” – Csongor és Tünde), Örkény („God Bless”), Molnár Ferenc („The Devil”) stb.].

Befogadó és közvetítő szerepe, valamint az előadások színvonala ellenére a Merlin máig nem vált igazán markáns nemzetközi kulturális központtá.

Ennek több oka lehet. Egyrészt az angol nyelv és kapcsolatok dominanciája, ami miatt a francia, német stb. nyelven beszélő közönség kívül rekedt a színházból. A másik oka a színház infrastrukturális helyzete körüli bizonytalanság: a Fővárosi Önkormányzat épületegyüttesének újjáépítési tervei alapján a lebontandó részek között van a Merlin épülete is. Bár az igazgató szerint konkrét ígéretet kaptak, hogy a főváros ebben az esetben egy hasonló minőségű és nagyságú épületbe helyezi a színházat, jelenleg még mindig inkább ideiglenesnek tűnő körülmények között működnek egy belsőépítészeti-leg kevésbé vonzó környezetben. A harmadik ok, hogy ez év elejéig a színház nemzetközi szekciója elkülönülten működött, ami megnehezítette az állandó szponzori kör kialakítását – pedig erre annál több esély is lehetne, hiszen a színház a nemzetközi cégeknél dolgozó külföldiek számára egyedülálló művelődési lehetőségeket biztosít.

A Merlin Színház megújulási stratégiái e gondok egy részére keresnek megoldást. A koncepció szerint a Merlin valódi nemzetközi színházzá alakult, amely különösen az EU-csatlakozással összefüggésben tölt be fontos szerep-köröket. „Célunk az, hogy létrehozzuk Budapest – és Magyarország – első, s mindeddig egyetlen nemzetközi színházi alkotóműhelyét és befogadó-színházat, kiegészítve olyan tevékenységekkel és szolgáltatásokkal, amelyek a Merlint pezsgő, érdekes nemzetközi kulturális központtá és találkozóhely-lé teszik.” – olvashatjuk a Merlin stratégiájának bevezető szövegében.⁸ Az új koncepció elképzelései között szerepel az idegen nyelvek körének bővítése és egy 10 hónapos rendezvénysorozat szervezése, amelynek témája az EU-hoz csatlakozó 10 ország kultúrájának bemutatása. A stratégia fontos eleme egy új típusú finanszírozási rendszer kiépítése, amely háromszintű tanácsadó testület létrehozásával biztosítaná a színház működését a szponzorok elkötelezettségükkel arányos részvételét a döntéshozatalban. A színház e rendszer kiépítésétől várja a pénzügyi stabilitás elérését, amely a normatív állami támogatás hiányában egyelőre még nem tudott kialakulni.

Ludwig Múzeum

A magyarországi állami múzeumok közül a Ludwig az egyetlen, amely állandó nemzetközi kortársgyűjteménnyel rendelkezik. Kollekcója nemcsak Budapesten, de egész Kelet-Közép-Európában egyedülálló. Az azonban, hogy a régió ez idáig egyetlen ilyen gyűjteménye Budapesten található, elsősorban Magyarország nyolcvanas évekbeli különleges politikai helyzetének köszönhető, és kevésbé tükrözi a főváros ma elfoglalt pozícióját a nemzetközi kultu-

⁸ Merlin stratégia – kézirat, Magács L., 2003.

rális életben. A Ludwig Alapítvány Kelet-Közép-Európa felé érdeklődött és egyedül Magyarország jöhetett szóba, mint fogadóképes ország.

A kortárs (amerikai pop-art, graffiti, fotorealizmus, német új-expresz-szionizmus) műgyűjtéssel a hatvanas évek óta foglalkozó Ludwig házaspár Európa egyik legjelentősebb kollekcióját nem egy múzeumba helyezte el, hanem egy múzeumhálózatot hozott létre azzal a céllal, hogy azok egyben a helyi művészetet is gazdagítsák. „A Ludwig-féle múzeumok létrehozásakor a fő indítók nem a Ludwig-gyűjtemény képeinek múzeumi bemutatása, hanem az, hogy ezek a képek – alapító tőkeként – ösztönzést adjanak más művészek munkáinak bemutatására az adott múzeumban”.⁹ A hálózat magját az aacheni Suermont Ludwig Museum képezi, innen kiindulva hozták létre több gyűjtemény alapját: Kölnben, Bécsben (Modern Művészetek Múzeuma, Lichtenstein palota, 1979), Havannában. 1983-ban a bécsi Modern Művészetek Múzeumának anyagából a budapesti Műcsarnokban szerveztek kiállítást, „Egyetemes művészet 1960 után” címmel. Ez volt az első lépés a magyarországi gyűjtemény létrehozásában. 1987-ben az aacheni múzeum gyűjteményéből áthozott 70 műtárgy képezte a második Ludwig-kiállítás anyagát a Magyar Nemzeti Galériában, majd ezt a gyűjteményt egy évre a galéria rendelkezésére bocsátották. Ezután kezdődtek meg a tárgyalások a magyarországi Ludwig Alapítvány létrehozásáról (1988), majd 1989-ben létrejött a megállapodás a Ludwig Múzeum létrehozásáról, öt éves határidővel. A múzeum anyagát az aacheni múzeum 70 műtárgyból álló adománya és 95, a Ludwig Múzeumoktól tartós letétként megkapott műtárgy, illetve 34 magyar műtárgy képezi, melyek egy szintén 1989-ben megrendezett aacheni magyar kiállítás anyagának voltak részei. A múzeumot a Legújabbkori Történeti Múzeum első emeletén 1991-ben nyitották meg, akkor még az MNG vezetése alatt. 1992-ben vált önállóvá, és 1996-ban lett az épület teljes egészében a Ludwig Múzeum.

A Ludwig Múzeum széles körű nemzetközi kapcsolatait a vendégkiállításokon kívül több vándorkiállításban való részvétel (A fal után – Budapest–Berlin–Stockholm; Az éden illúziói, Innen nézve – Bécs–Budapest–USA), valamint nemzetközi konferenciák rendezése gazdagítja. Ez utóbbiak közül legjelentősebb volt a CIMAM (International Committee of Icom for Museums and Collections of Modern Art) 2000-es közgyűlése Budapesten, többek között a londoni Tate múzeum, a párizsi Pompidou, valamint a New York-i MoMa vezetőinek részvételével. A nemzetközi kapcsolatok szempontjából azonban a legfontosabbnak mégis a kelet-közép-európai művészet bemutatására, koncentrációjára irányuló törekvés tekinthető, amivel a budapesti múzeum egyben egyedi arculatát kívánja erősíteni a többi Ludwig Múzeumhoz képest. E törekvést fémjelzik a cseh, lengyel, román, szlovák, horvát, szlovén,

⁹ Néray K., 2000, 6. p.

stb. vendégkiállítások, vagy a 2000-ben a bécsi Ludwig Múzeum által elindított Pozíciók – Művészet Közép-Európában 1949–1999 című vándorkiállítás, amelyet Bécs után Budapesten, majd Barcelonában, Southamptonban, és végül Prágában rendeztek meg.

A múzeum fontos hivatása a „magyar művészet nemzetközi kontextusba helyezése”,¹⁰ amit az állandó gyűjtemény frissítésén, a budapesti közös kiállításokon kívül leginkább a külföldi vendégkiállítások szervezése szolgál. Erre azonban jóval kevesebb lehetőség nyílik annak ellenére, hogy a Ludwig Múzeum egy nemzetközi hálózat tagjaként igen előnyös pozícióban van. A probléma azonban, hogy a nyugat-európai Ludwig Múzeumokkal – eltérő méretük és profiljuk miatt – nehéz az együttműködés. Egyedül a bécsi múzeummal volt szoros kapcsolat, amelyet 2002-ig magyar igazgató, Hegyi Lóránd vezetett. Azóta azonban megváltozott a bécsi múzeum stratégiája, és a közép-európai gyűjteményt „a raktárba helyezték”. Mindezek miatt a Ludwig szorosabb kapcsolatban áll más nyugat-európai múzeumokkal, így a párizsi Pompidou-val, mint a többi Ludwig-gyűjteménnyel. A magyar kiállítások szervezését megnehezíti az érdeklődés hiánya is: „a kelet-európai eufória mára már elmúlt”. A nagy közös vándorkiállításokon való részvételen kívül egyéni vagy csoportos magyar kiállítás külföldi szervezésére nemigen nyílik mód.

A hazai nemzetközi életben a Ludwig Múzeum is szoros kapcsolatban áll külföldi kulturális intézetekkel, közülük elsősorban a Francia és a Lengyel Intézettel, illetve csökkenő mértékben az elmúlt években megcsappant költségvetésű Goethe Intézettel. Rendeznek kiállítást Budapesten hosszabb-rövidebb ideig élő külföldi művészek számára is: a Soros Alapítvány által alapított, néhány éve önállóan működő C3 Alapítványnál (Centre for Culture and Communication) egy-egy hónapos ösztöndíjprogram keretében dolgozó kelet-európai fiatal művészek (például Till Marat kiállítása) munkáit mutatják be.

A múzeum Budapesten betöltött szerepét és nemzetközi jelentőségét is növelheti majd, hogy hosszas polémiák után végül is várhatóan a Ludwig Múzeum költözik a most épülő Millenniumi Városközpont Kulturális tömbjében elhelyezkedő 4M (Modern Magyar Művészeti Múzeum) épületébe.

Az A. P. A.! (Ateliers pro Arts) galéria

Különleges kezdeményezés a Józsefvárosban, a Nemzeti Múzeum mögötti Horánszky utcai egykori pipagyár épületében egy magyar származású amerikai üzletember által létrehozott Ateliers Pro Arts galéria. A galéria működése, pozíciója a magyar művészeti életben jól tükrözi annak ellentmondásait

¹⁰ Idézetek a Néray Katalinnal folytatott személyes interjú szövegéből.

és problémáit. Egy új intézmény létrejöttén kívül példázza ugyanis egy több szempontból is kívülről jött szervező sajátos hozzáállását a magyar kultúrához, és az ebből adódó felemás megítélését a budapesti művészeti életben.

Az Ateliers Pro Arts, ahogy a neve is mutatja, a művészeti tevékenység támogatását nem kizárólag a „végterméknek”, vagyis a műnek a bemutatásával és értékesítésével képzei el, hanem a „művészeti munkafolyamat” támogatásával. Ennek megfelelően az A. P. A.! elsődleges funkciója, hogy az épületben található hat, egyenként kb. 40 m²-es műtermet pályázat útján kiválasztott fiatal képzőművészek rendelkezésére bocsátja egy-egy éves időtartamra. A műtermek használatáért egyedül a villany- és vízfogyasztáshoz kell a művészeknek hozzájárulniuk. Az egyéves ott-tartózkodásuk alatt az épület kiállítóhelyiségében két alkalommal, az év elején és végén egy-egy egyéni kiállítást szerveznek minden művész munkáiból.

A műhelygaléria teljes mértékben magántőkéből létrehozott intézmény. Alapvetően nonprofit jellegű: az épület működési költségeit az elképzelések szerint hosszú távon a galéria földszintjén 2002 őszén megnyílt étterem-kávézó fogja fedezni. A galéria tevékenységét ezeken kívül időszakos, ingyenes kiállítások színesítik, illetve a jövőben az üvegtetővel fedett udvarban (Átrium) színházi és táncelőadásokat, koncerteket, művészeti találkozókat terveznek.

Az A. P. A.! elsődleges célja tehát a fiatal képzőművészek infrastruktúralis támogatása. A további célkitűzések, a tulajdonos-igazgató egyéni törekvéseivel összhangban azonban ennél távolabbra is mutatnak. Cél egy európai szintű, közép-európai kulturális központ létrehozása, a magyar és a külföldi művészek kommunikációjának elősegítése, a magyar művészeti élet európai versenyképességének javítása az EU-csatlakozás tükrében. E célok egy többfunkciós regionális művészeti központ, egy kelet-európai „mini-MoMa” létrehozásának álmával egészülnek ki. A nagy ívű elképzelést alátámasztják a már működő központ kiszélesítését szolgáló további tervek, amelyek közé egy szemközti (jelenleg rendőrségi levéltárként működő) épületben további műtermek, akkreditált kortárs művészettörténeti és művészetkritikusi képzés, internetes központ stb. kialakítása tartozik.

Az A. P. A.! szerepe Budapesten egyelőre nehezen meghatározható, amit az intézmény fiatal kora mellett egyéb okokkal is magyarázhatunk. Elsődleges és ez idáig a népszerűségét valóban elősegítő funkciója nyilvánvalóan a fiatal művészek támogatására tett gesztus. Ebben a funkciójában nem elsősorban a kísérletező, újat kereső művészetet támogatja, hanem a külföldön is versenyképes, eladható művészetet, ez utóbbit a szó intellektuális és anyagi értelmében egyaránt értve.¹¹ Alapvetően versenyorientált szemléletet képvisel, amely

¹¹ Az A. P. A.! vezetőjének szemlélete szerint a művészetek célja és szerepe a rendszerváltás után átalakult, és ezzel összefüggésben megváltozott a kelet-európai művészet nyugati fogadtatása,

szerint olyan minőségi művészet fejlődését kell támogatni, amellyel a magyar művészek be tudnak robbanni a „nyugati világ elitjébe”, és megjelenhetnek a nagy múzeumok gyűjteményeiben.

Ezt az irányvonalat mutatják az A. P. A.! egyelőre kezdeti szakaszban lévő nemzetközi kapcsolatai. Az A. P. A.! tulajdonosa a berlini Guggenheim Múzeum igazgatójával, a párizsi képzőművészeti akadémiával, a Pompidou-központtal, és a lengyel kulturális minisztériummal tárgyalt együttműködésről. A galéria 2002-ben a Pompidou-központ Toulouse-Lautrec vándorkiállításának egyik állomása volt. A központ helyzetének ellentmondásossága tehát éppen abból ered, hogy míg magát kisméretű, kreatív műhelynek tekinti, addig nemzetközi kapcsolatait a nagy ívű elképzelésekhez igazodva alakítja (Pompidou, Guggenheim), és ezeket az elképzeléseket egyelőre csak korlátozott hazai kapcsolatok támogatják, azok is elsősorban a profitorientált galériák körére épülnek (Várfok, Várnai, Hans Genau).

Az A. P. A.! városi-közösségi funkciói egyelőre nem alakultak ki: az étterem nem igazán ismert, az átriumban a programok még nem indultak el. A nemrég felépült központ azonban mindenképpen hozzájárul a leromló állapotú nyolcadik kerületi városrész megújulásához. A kerületi önkormányzat – a hatodik, kilencedik kerülethez hasonlóan – ugyanis tervezi a belső Józsefváros kulturális funkciókon alapuló rehabilitációját: a Mikszáth Kálmán tér felújítása után a Krúdy Gyula utca sétálóutcává alakítását, kávézók, éttermek stb. vonzását, s ennek a folyamatnak a jövőben az A. P. A.! fontos része lehet. A központ helyzetének ellentmondásossága ellenére vezetőjét fontos, új típusú szereplőnek tekinthetjük a budapesti kultúrában: infrastruktúrát teremtő, nonprofit kultúratámogató magánbefektetőnek.

Fiatal Képzőművészek Stúdiója

A *Fiatal Képzőművészek Stúdiója* az 1970-es évek végén, a Magyar Népköztársaság Képzőművészeti Alapjának ifjúsági tagozataként jött létre, majd a rendszerváltáskor független egyesületté alakult. Kiállításait és egyéb tevékenységüket kizárólag hazai és nemzetközi pályázati forrásból és a budapesti külföldi kulturális intézmények támogatásából fedezik. A 300 tagú egyesület egy szakmai szervezet, a fiatal képzőművészek független érdek-

versenyképessége is. Azelőtt minden, ami a rendszer ellen szólt, értékesnek számított, a művészetben a mondanivaló, elsősorban a politikai mondanivaló az esztétikai érték, a minőség fölé helyeződött, a mondanivaló fontossága miatt pedig senki nem hasonlította a kelet-európai művészeket a „nagy nemzetközi nevekhez”. Mára ez megszűnt, a verseny már nem a „hivatalos” és az „alternatív” művészetek között zajlik, hanem egyenrangú művészeti versennyé alakult. Márpedig „a demokratikus országokban a művészetek célja egészen más, minthogy politikai üzenetek tárgya legyen” (Simonyi S. idézet: Zegers, 38. p.).

képviselői szerve, képviselőik jelen vannak a fontosabb művészeti zsűrikben (Derkovits-ösztöndíj, Munkácsy-díj). Az egyesület állandó kiállítási helye a Stúdió Galéria, amely eredetileg a Bajcsy-Zsilinszky úton volt, majd az évtized közepén a Képiró utcába költözött.

A Fiatal Képzőművészek Stúdiója tehát egy érdekvédelmi, támogató egyesület. Működése nem egy kiállítóhely, egy múzeum vagy művészeti központ fenntartását szolgálja elsősorban, hanem a fiatal művészek segítését és érdekképviselését: első önálló kiállítások szervezését, információnyújtást az aktuális pályázati lehetőségekről, segítségnyújtást a kapcsolatok építésében. A fentiekben felvázolt intézmények közül a stúdió rendelkezik a legkevesebb forráslehetőséggel, illetve támogatással. Ám, küldetéséből következően, a vizsgált intézmények közül az egyik legaktívabb a nemzetközi kapcsolatok szervezése terén. Tevékenységük egyik fontos része, ami a helyhez kötött intézmények esetében nem kaphat kitüntetett szerepet, a tematikus képzőművészeti projektekre épülő, elsősorban bilaterális nemzetközi együttműködések és csereprogramok szervezése. Ezek egyik legfontosabb hatásaként éppen azt a közvetítőszerpet vállalja fel, ami a fentiekben vizsgált intézményeknél általában hiányzik: nemcsak a külföldiek magyarországi bemutatását, de a magyar képzőművészek külföldi tanulmányútjait és kapcsolatteremtését, illetve külföldi műhelyekkel való közös munkáját is lehetővé teszi.

A nemzetközi csereprogramok szervezése 1996 óta tekinthető a stúdió állandó tevékenységének. A csereprogramok célja, hogy kiegészítse a korlátozott számú ösztöndíjakat (Eötvös-ösztöndíj, Budapesti Önkormányzat ösztöndíja), amelyek összesen évente 10-15 művész kiutazására adnak lehetőségeket. Az egyesület csereprogramjai, a fenti ösztöndíjakkal szemben csak fiatal művészeket támogatnak. A programok keretében az elmúlt öt év alatt mintegy 20-30 fiatal művész tudott átlagosan egy-egy hónapra külföldre utazni. Ezek nagy része egyszeri program, amelynek a lefutási ideje egy-két év. Általában sem a partnerek, sem az egyesület nem rendelkezik kellő anyagi (pénzügyi és infrastrukturális) erővel ahhoz, hogy egy-egy programot folyamatossá tegyenek.

A hazai finanszírozást pályázatokból fedezik: a Nemzeti Képzőművészeti Alap, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, a Soros Alapítvány, illetve az adott ország kulturális képviselője támogatásával. Ez utóbbiak közül a Francia Intézettől, a Goethe Intézettől és a holland követségtől kapnak rendszeresen támogatást, az olasz és a svéd követséggel viszont rossz a kapcsolatuk, előfordult, hogy az utóbbiak érdektelensége miatt nem sikerült megvalósítani egy-egy rendezvényt. A csereprogramok kidolgozásában és a partnerek keresésében fontos szerepet kapnak a hazai, állami szintű nemzetközi kulturális programok által nyújtott finanszírozási lehetőségek: a különböző külföldi kulturális évadok (franciaországi évad, British Council és a magyar kulturális tárca együttműködése keretében zajló csereprogram stb.).

A stúdió nemzetközi kapcsolataiban a nyugat-európaiak dominálnak. Kelet-közép-európai országgal „kéne kapcsolat, de mindig elmarad”.¹² Ennek okai főleg anyagi jellegűek: a kelet-európai országokban jóval kevesebb fiatal művészeket képviselő galéria van, mint Nyugat-Európában, a kelet-európai országokban ugyanakkor Magyarországhoz hasonlóan kevesebb az anyagi forrás is, ezért ők is elsősorban a nyugati kapcsolatokat keresik.

A csereprogramokon túl a stúdió több állandó eseményt szervez, amelyekben szintén fontos szerepet kapnak a nemzetközi kapcsolatok. Az egyik ilyen esemény a Tavaszi Fesztivál keretében évente *Gallery by night* címmel megrendezett tematikus kiállítás; egy megadott téma keretében öt napon keresztül minden éjszaka másik művész állít ki az egyesület galériájában. Egyes években, a témától függően külföldi kurátort, illetve külföldi művészeket hívtak meg erre az eseményre (a 2001-es franciaországi magyar év alkalmával a párizsi Glasbox szervezte a budapesti kiállítást, 2003-ban a Socially Engaged Art tematikájában pedig minden estére egy magyar művész hívott meg egy külföldit). A másik esemény *Don't mind the Gap* címmel tartott beszélgető sorozat, ahová külföldi és magyar művészeket hívnak meg. A stúdió állandó tevékenységéhez tartozik a csoportos kiállítások szervezése, a nagyobb budapesti kiállítóhelyekkel, művészeti központokkal együttműködésben. Külföldi csoportos kiállításra kevesebb mód nyílik, elsősorban a kulturális évadok, illetve a külföldi magyar intézetek a befogadók (berlini magyar intézet, bukaresti magyar intézet, 2001-es franciaországi és 2002-es olaszországi magyar évad).

A korlátozott lehetőségek ellenére (vagy talán éppen azoknak köszönhetően?) a vizsgált intézmények közül a Fiatal Képzőművészek Stúdiója képviseli legerőteljesebben a közös, interaktív és újító művészeti munkára épülő nemzetközi kapcsolatokat, amelyek túlmutatnak egy-egy kiállítás szervezésén, és programszerűen, a művészeti folyamat egészére kiterjednek, figyelembe véve a programokban részt vevők céljait és módszereit. Vagyis részben pontosan azt a funkciót látják el már évek óta, ami az A. P. A.! programjában is megjelent. A két intézmény között azonban nincsenek kapcsolatok, az A. P. A.! ugyanis teljesen más értékeket képvisel...

Külföldi országok kulturális intézetei

„A kelet-közép-európai Francia Intézetek szerepe egészen más, mint a nyugat-európaiaké: a francia kultúra reprezentációján kívül fontos közvetítő-szervező-partnerkereső szerepet látnak el a francia és a helyi művészet között. Ezért a budapesti Francia Intézet költségvetése meghaladja például a londoni intézetét” – a Francia Intézet kulturális referense által elmondottak némiképp

¹² Idézet a Pálfi Judittal készített személyes interjú szövegéből.

túlmutatnak a budapesti kulturális életben hagyományosan aktívan részt vevő Francia Intézet szerepvállalásán. A budapesti és a magyarországi nemzetközi kulturális kapcsolatokban igen jelentős helyet kapnak a külföldi, elsősorban a nyugati országok kulturális képviselői. Szerepük nemcsak a kultúraszervezés és a kapcsolatteremtés terén, de a kultúrafinanszírozásban is fontos tényező. A legaktívabb intézmények rendszeresen együttműködnek a budapesti kulturális intézményekkel: nemcsak azok nemzetközi programjainak támogatásával, de saját rendezvényeik kihelyezésével is. Sok esetben a budapesti intézmények infrastruktúráját felhasználva járulnak hozzá azok bevételi forrásaihoz. Állami szintű nemzetközi intézményként ugyanakkor bizonyos programok során meg tudnak mozgatni a rendszeresített kultúrátámogatási eszközökön túli hazai állami forrásokat is, amelyből átvitt módon a hazai intézmények részesülnek. Az idei Francia Kulturális Évad magyarországi partnerintézményeiben szervezett programjaihoz az állami költségvetés például 60 millió forinttal járult hozzá.

A külföldi kulturális intézetek elsősorban nem a helyi kultúra, hanem az állami képviselők részei. Jelenlétük és szerepvállalásuk egy külföldi ország kulturális életében tehát erősen függ a saját országuk kultúrpolitikai viszonyaitól, az állami szintű döntésektől. Ezeknek az intézeteknek az elsődleges célja nem a magyarországi kultúra támogatása, hanem a saját kultúrájuk átadása. Az, hogy ezt milyen módon teszik, mekkora súlyt fektetnek a helyi kulturális élettel való együttműködésre, egyáltalán, hogy az adott ország diplomáciai politikája mekkora fontosságot tulajdonít a kulturális kapcsolatok fejlesztésének, országonként, képviselőtenként változó. A legaktívabb intézetek között első helyen szerepelt a *Francia Intézet* és a *Goethe Intézet*, a *British Council* és a *holland követség*, illetve a kelet-európai országok közül a *Lengyel Intézet*. Kisebb súlyt jelent az *Osztrák Kulturális Intézet*. Kifejezetten negatív példaként merült fel az olasz és a svéd kulturális képviselő (a Stúdió Galéria esetében), illetve az USA képviselője (a Merlin angol nyelvű színház esetében, amikor az azt frekventáló amerikaiak viszonylag nagy száma ellenére semmilyen támogatást nem kap az Egyesült Államok követségétől).

Maga a külföldi kulturális képviselők politikájának, működésének vizsgálata külön tanulmány tárgyát képezhetné, hiszen ahhoz az adott ország helyzetének, kapcsolatainak elemzése és összehasonlítása is szükséges. Ilyen átfogó elemzésre a jelen tanulmány keretein belül nem nyílt lehetőség, csupán arra, hogy a két legjelentősebb intézmény, a Francia Intézet és a Goethe Intézet képviselőivel végzett interjúk alapján az intézetek szerepéről és tevékenységéről alkotott benyomásaimat írjam le.

Az 1947 óta megszakítás nélkül működő Francia Intézet közismerten a legaktívabb nemzetközi kulturális intézet Budapesten. Ez többek között a jellegzetesen expanzív francia kultúrpolitikának is köszönhető: a francia kulturális intézetek és a hozzájuk kötődő *Alliance Française* nyelviskolák fontos részei

a francia diplomáciának csakúgy, mint az államközi kutatási- és felsőoktatási csereprogramok (Balaton program, kettős PhD-képzés), tréning (közigazgatási, kulturális menedzsment stb. témakörökben) programok. A budapesti kulturális életben játszott szerepét az intézet látványos eszközökkel is igyekszik reprezentálni. Erősen szimbolikus jellegű maga az intézet 1992-ben elkészült új székhelye, a budai rakpart épületsorát meghatározó posztmodern épület, valamint a július 14-i francia nemzeti ünnep alkalmából évente megrendezésre kerülő utcabálok, amelyek a kilencvenes évek eleje óta a nyári budapesti szabadtéri események egyik fontos elemét képezik.

A franciáktól nem idegen látványosságokon túl az intézet politikáját egyre inkább jellemzi a helyi intézményekkel való együttműködések keresése, a programok szétszórása. Az idei Francia Kulturális Évad eseményeinek nagy részét így a budapesti intézmények programkínálatába olvasztották. Franciaország volt a Tavaszi Fesztivál és a könyvfesztivál díszvendége, francia témájú koncerteket és kiállításokat szerveznek a Trafóban (Euroconnections, Francia koreográfia 30 éve), a Millenáris parkban (több koncert, Zene Ünnepe, szabadtéri filmvetítések), a Történeti Múzeumban (Párizs–Budapest, Két évszázad divatja), az Iparművészeti Múzeumban (Robert Doisneau fotókiállítása), az Ernst Múzeumban (Niki de SaintPhalle-kiállítás), vagy a Pepsi-szigeten.

A kelet-európai francia kulturális diplomácia szempontjából Magyarország központi szerepet játszik. A Francia Intézetek regionális központjaként a budapesti intézet szolgál: innen indítják a vándorkiállításokat és fesztiválokat. A három vezető közép-európai főváros közül (Budapest, Varsó és Prága) Budapestet tartják a legalkalmasabbnak e központi szerepkörök ellátására: Prága túlságosan is „turista város” lett, Varsó pedig „túl messze van”.¹³

Míg a Francia Intézetben a budapesti kulturális intézményekkel való kapcsolatok, a helyi kultúrában való részvétel erősödése figyelhető meg, addig a Goethe Intézet esetében inkább az intézmény diplomáciai jellegét hangsúlyozta ki az intézet két éve kinevezett igazgatónöje.¹⁴ A Goethe Intézetek két évvel ezelőtti átszervezése során a budapesti intézet szerepe erősen lecsökkent. A világ 100 városában működő intézményhálózat racionalizálása érdekében regionális központokat hoztak létre, ennek során a közép-európai intézmények centruma Prága lett. Ezt az igazgatónő elsősorban nyelvi, földrajzi okokkal magyarázta: Prága közelebb van a Goethe Intézetek müncheni főközpontjához, a vándorkiállításokat és fesztiválokat ésszerűbb a német kultúrához amúgy is közelebb álló Csehországból kiindulva végigvinni a régiót. A Goethe Intézet erőteljes kivonulását a budapesti kulturális élet támogatásából a hazai intézmények, szervezők közül is többen alátámasztották.

¹³ Idézet a M. Bardiaux-val készített személyes interjú szövegéből.

¹⁴ Interjú Brigitte Kaiser-Derenthallal

A budapesti Goethe Intézet idej programját elsősorban a többi nemzetközi kulturális intézettel folytatott közös rendezvények határozzák meg: a Francia Intézettel a német-francia együttműködést szentesítő Elysée-i szerződés negyvenedik évfordulójának alkalmából tartott, elsősorban a két ország diplomáciáját élénkítő események (filmbemutató a Francia Intézetben, koncert a Goethe Intézetben, vetítések az ARTE német-francia kulturális tévécsatorna filmjeiből). Az Európai Kulturális Sugárút alkalmából pedig tíz másik nemzetközi kulturális intézet bemutatkozására adtak lehetőséget a Goethe Intézet Andrassy úti székházában. A Goethe Intézet tehát továbbra is az egyik legaktívabb a budapesti kultúrában, és bizonyos mértékig jóval nyitottabb és frekvenciáltabb, mint a Francia Intézet. Ez elsősorban az intézet épületében működő Eckerman kávézónak köszönhető, amely a budapesti, magyar és külföldi intellektuális körök egyik legkedveltebb belvárosi kávézója. A kávézó melletti kiállítóterem több magyar és német művész kiállítására biztosít folyamatosan lehetőséget. Mindezek miatt a Goethe Intézet a hétköznapi városi élet szintjén jóval ismertebb, mint a budai posztmodern épületben működő Francia Intézet.

Jellegzetességek és problémák

A fentiekben bemutatott intézmények természetesen nem fedik a budapesti a kortárs művészeti intézmények összességét. Többek megkeresésére nem nyílt módunk e tanulmány keretében.

Ezek közé tartozik a 2001-ben, az A. P. A.-nál mindössze egy héttel korábban megnyílt *MEO*, az első budapesti magánalapítású és -finanszírozású kortárs magyar művészeti múzeum. A *MEO* alapítója egyben egy művészeti galéria tulajdonosa is, innen származik a múzeum kortárs magyar művészeti gyűjteménye. A múzeum a Váci út külső részén, az egykori bőrgyár átépítésével jött létre, ami megerősíti az intézmény újító jellegét a városban: a magas színvonalon felújított épület Budapest egyik leggyorsabban átalakuló részén, az egykori ipari negyedből vezető tercier ágazatoknak otthont adó fejlődési zónájában található. Az állandó gyűjtemény mellett a múzeum nemzetközi kiállításoknak is otthont ad (például a 2002-ben rendezett Serrano-kiállítás). Az épületben a kiállítótermek mellett a rendezvények befogadására alkalmas kávézó is található. Mindezek ellenére a *MEO* nem igazán épült be a budapesti kulturális és művészeti vérkeringésbe: ennek a városközponttól való távolsága mellett az intézmény működésének sajátosságai is okai lehetnek. Nem jutott módunk a *Műcsarnok* helyzetének és tevékenységének elemzésére sem, amelyik az állami kortárs múzeumok közül a legfontosabb. Bár állandó gyűjteménnyel nem rendelkezik, rendszeresen szervez nemzetközi kiállítá-

sokat, illetve egyéb eseményeknek (koncertek, konferenciák, iparművészeti főiskola bemutatója stb.) rendszeresen teret ad.

A harmadik, szintén csak megemlített intézmény a *Millenáris Park*. A 2001 nyarán az egykori budai Ganz-gyár helyén megnyílt kulturális komplexum a Fidesz-kormányhoz kötődő nagy kulturális beruházások részeként jött létre. Eredeti funkciója az Álmodók álmodói – világraszóló magyarok című milleniumi kiállítás elszállásolása volt, ám a projekt fejlődésével egy építészeti valóban európai színvonalú kulturális központ jött létre a valamikori gyárpületek egy részének megtartásával kialakított területen. A kezdeti két évben a Millenáris Park nemzetközi jellegét leginkább az építészete adta, hiszen a programok szinte kizárólag a hazai közönségnek szóltak (táncház, koncertek, kiállítás stb.), idegen nyelvű programfüzet vagy egyéb tájékoztató nem is állt rendelkezésre. A kormányváltás és az új vezetők kinevezése után a Millenáris Park jellege erősen átalakulni látszik. A 2003-as év programjában számos nemzetközi esemény megjelent: a Millenáris a Francia Intézet kulturális évadjának egyik vezető színhelye lett, itt került megrendezésre a 4. Nemzetközi Kortárs Drámafesztivál, itt tartották az Országos Filmszemle egyes eseményeit és filmbemutatóit, vagyis az egyelőre alakulóban levő, helyét kereső Millenáris kezdi felvenni egy vezető nemzetközi és egyben országos jelentőségű kulturális központ szerepét.

Budapest az újító művészeteket befogadni képes intézményekben nem igazán szenved hiányt. Mindezek ellenére az interjúk alapján a főváros kortárs művészeti életének nemzetközi megítéléséről, „versenyképességéről” meglehetősen negatív kép alakult ki.

Budapest közvetítő szerepe egyelőre legalábbis meglehetősen korlátozott. A kortárs művészeti, kulturális intézetek többségében még mindig a nyugat-európai kapcsolatok dominálnak, miközben a kelet-közép-európai városokkal – elsősorban Prágával és Varsóval – inkább a versenyhelyzet, mint az együttműködés jellemző. A hat megkérdezett intézmény közül mindössze kettőben jelentek meg a nemzetközi kapcsolatokban stratégiaileg fontos elemeként a kelet-közép-európai országok. A Ludwig Múzeumban ez az irány hagyománynak tekinthető, a nyugat-európai Ludwig Múzeumok sorában ez a regionális szerep adja meg a budapesti intézmény sajátos arculatát. A Merlin esetében a kelet-európai együttműködések rendszeresítése a színház jövőő fejlesztésének részét képezi.

Az erős nyugati orientációnak természetesen kitörölhetetlen hagyományai vannak a kelet-közép-európai térség kultúrájában. A rendszerváltás után a nyugati kapcsolatok (újra) felvételét, elmélyítését megkönnyítette a „kelet-európai eufória”. Köztudomású, hogy a kilencvenes évek elején a régióból származó bármiféle művészeti és szellemi termék hatalmas érdeklődésre tarthatott számot a nyugati országokban. Ez a divat azonban tíz év alatt lecsengett: a közép-európai országok európai integrációjukkal párhuzamo-

san elvesztették egzotikus vonzerejüket. Az új versenyhelyzet az eddig megszokottnál szigorúbb értékmérők és stratégiák szükségét veti fel. A budapesti művészeti élet nemzetközi ismertségéről kialakult negatív kép sok esetben ezeknek a hiányát tükrözi.

A nyugati orientáció túlsúlya mellett a nemzetközi kapcsolatokat a befogadó jelleg, a kultúra-import dominanciája jellemzi. Az intézmények nemzetközi együttműködései az esetek többségében hazai vendégszereplésekre, illetve nemzetközi kiállítások szervezésére koncentrálnak, és jóval kisebb a száma azoknak a programoknak, amelyek hazai művészek külföldi bemutatását tűzik ki célul. Ez még egy olyan viszonylag nagy költségvetésű és nemzetközileg elismert intézményre is igaz, mint a Ludwig Múzeum, amely egyébként rendszeresen ad helyet vándorkiállításoknak, ám a magyar művészek nyugati bemutatására fogadóintézetek hiányában kevés lehetősége nyílik.

E két jellegzetesség arra utal, hogy Budapest kapuváros szerepe, a kortárs művészetek és kultúra terén, egyelőre nem alakult ki. A hiányt több tényező magyarázza.

A legfontosabb, minden alkalommal előforduló magyarázat a *kultúrafinanszírozási nehézségeket* érinti. A hagyományos színházakon kívül a kulturális intézmények nem részesülnek normatív költségvetési támogatásban, a múzeumok és egyéb intézmények állami támogatásának összegét a szaktárca évről évre határozza meg, ami megnehezíti az évekre előre tervezést, valamint erős lobbizást tesz szükségessé a mindenkori minisztériumban. A nemzetközi együttműködések nem támogatja programszerű, elkülönített forrás, ezek esetében ugyanúgy a Nemzeti Kulturális Alap ágazati programjai jelentik a legfőbb állami pályázati forrást, mint a többi kulturális rendezvény esetében. A nemzetközi kulturális együttműködések állami prioritásként elsősorban az évente más-más országban megrendezett kulturális évadok, illetve eseti, bilaterális egyezmények kapcsán jelentkeznek. Ezek erősen behatárolják, egy-egy országra koncentrálnak az együttműködés irányát (2001-ben a francia évad, 2002-ben az olasz évad, 2004-ben az angol évad, illetve eseti együttműködések, például 1998–2000 a Magyar Kulturális Minisztérium és a British Council között stb.). Ezeket egészítik ki a nagyobb nemzetközi kulturális eseményekre (például a Velencei Biennále) elkülönített források.

Fővárosi szinten sem léteznek kiemelt támogatások az intézmények nemzetközi kulturális együttműködésének céljára. A kortárs képzőművészeti intézmények esetében a fővárosi források csak elenyésző szerepet kapnak a nemzetközi együttműködések finanszírozására. Ugyanakkor a Fővárosi Önkormányzat 2003-ban elfogadott városfejlesztési koncepciójának kulturális fejezete fő célként Budapest multikulturális jellegének növelését emeli ki, a koncepció fő irányával, a Budapest, Kelet-Közép-Európa regionális központja elképzeléssel összefüggésben. A 15 éves távlatú stratégiai program a multikulturális város fejlesztését elsősorban az etnokultúra

városrehabilitációval egybekötött támogatásában (roma, szerb, horvát stb. központok létrehozása), illetve nemzetközi szinten Budapest zenei központtá alakításában látja.¹⁵

A nemzetközi együttműködések és hazai programok mind finanszírozása, mind a szervezése terén fontos szerepet kapnak a külföldi kulturális intézmények, ám ez is behatárolt lehetőségeket nyújt, hiszen a külföldi intézeteknek csak egy része (francia, német, holland intézetek) esetében beszélhetünk aktív kulturális részvételről.

A kulturális közvetítő szerep elengedhetetlen feltételeként a magyar kortárs művészet nemzetközi ismertségét szolgálhatnák a magyar művészek külföldi bemutatói. Ennek egyik fontos akadályát a *fogadóintézetek elérhetetlensége* jelenti. A nyugati országok esetében ezt a magyar és a külföldi intézmények méret- és profilbeli különbségei magyarázzák, a keleti országok esetében pedig mindkét oldalon jelentkező gondként a források hiánya. E problémákhoz hozzájárul, hogy a budapesti kortárs intézmények többsége – állandó kiállítás vagy társulat hiányában – elsősorban vendégszereplésekre, vendégbemutatókra szakosodott, ami a kölcsönös csereprogramok kialakítását nehezíti.

A külföldi bemutatók, kiállítások szervezését segíthetnék a magyar kulturális képviselők – mint ahogy ez több esetben (Berlin, Róma, Bécs) megtörtént. Ezen néhány várostól eltekintve azonban a magyar kulturális képviselők infrastrukturális helyzete csak minimális szolgáltatásokat tesz lehetővé, elsősorban az adott városban élő magyarok vagy a Magyarország iránt kifejezetten érdeklődő helyi lakosok számára.

A kulturális szektorra általában jellemző nehézség a közszférán kívüli támogatók szűk köre, a kultúra *tőkehiányossága*. A nemzetközi kapcsolatok támogatásában feltételezhető lenne a nemzetközi vállalatok aktívabb szerepe, ezt azonban megnehezíti, hogy „a nálunk megtelepedett multinacionális vagy csak külföldi vállalatok helyi igazgatói, marketing szakemberei általában szerény költségvetéssel rendelkeznek”.¹⁶ Erre utalnak például a részben éppen e nemzetközi nagyvállalatok alkalmazottai által látogatott Merlin Színház nehézségei a támogatók szerzésében. Meglehetősen korlátozott a nonprofit támogatók köre is: az egyetlen nagyobb alapítványi támogatás is megszűnik a Soros Alapítvány kivonulásával.

Budapesten az elmúlt évek során ugyanakkor jelentősen növekedett – elsősorban az állami szféra jóvoltából – a kulturális intézmények fejlesztésének száma. Ezek, illetve az ilyen irányú elképzelések stratégiaileg nem igazán veszik tekintetbe a már meglevő intézményhálózat adta kereteket és lehetőségeket, sok esetben inkább imázsteremtő jellegük dominál, és a nemzetközi kulturális turizmus vonzerejének növelésére koncentrálnak. Ilyen fejlesztés-

¹⁵ Budapest városfejlesztési koncepciója, 2002.

¹⁶ Klenjánszky T, 1997. 220. p.

nek tekinthető a millenniumi városközpont kulturális tömbje, illetve az abban eltervezett Modern Magyar Művészeti Múzeum (4M) esete. A 4M alapötlete az volt, hogy a 20. századi magyar és nemzetközi művészetet mutassák meg benne, és a múzeum mellett aukciós ház is működjön, növelve a műkereskedelem forgalmát. Arról azonban nem volt eredeti elképzelés, hogy *milyen* állandó gyűjteményre épüljön a múzeum működése.¹⁷

Másik nemzetközi szintű elképzelés volt a Guggenheim Múzeum Budapestre vonzása, az Andrássy úti egykori Divatcsarnok épületében. A bilbaói múzeum példája nyomán e beruházás elsődleges célja lett volna, hogy „Magyarország felkerüljön a világtérképre”.¹⁸ Bár az elgondolás végül a Guggenheim Múzeum érdektelensége miatt nem valósult meg, a beruházás gondolata számos olyan problémát is felvetett, amelyek az előzetes koncepció hiányára utalnak. A Guggenheim ugyanis – gyakorlatának megfelelően – egyedül a műtárgyak egy részének letétként történő átadásával járult volna hozzá a múzeum létrehozásához. Magát a beruházást, vagyis a Divatcsarnok teljes körű felújítását és múzeummá alakítását a magyar államnak kellett volna finanszíroznia. Ennyi erővel tehát akár egy hazai múzeum kialakítása is szóba jöhetett volna (ahogy ez valószínűleg történni is fog, ha megvalósul a Magyar Építészeti Múzeum gondolata¹⁹). A Guggenheim Múzeum ugyanakkor önmagában sem lett volna alkalmas arra, hogy megoldja a budapesti kortárs művészet nemzetközi ismertségének problémáját. A bilbaói példa pedig azért is sántít, mivel Budapest távolról sem hasonlítható az ipari ágazatok leépülése után gazdasági krízisbe kerülő baszk főváros esetéhez, ahol a Guggenheim Múzeum generálta nemzetközi turizmus a város funkcióváltását segítette. A fenti két példa viszont arra utal, hogy az állami szféra terén talán kevésbé a forráshiány, mint inkább a stratégiai elképzelések hiánya magyarázza a finanszírozási nehézségeket.

A finanszírozási és szervezési nehézségek megnehezítik Budapest versenyképességét a kulturális kapuváros szerepek kialakításában. Budapest korántsem tekinthető a régióban a legelőnyösebb pozícióban levő városnak. Ha Bécs és Berlin speciális helyzetétől eltekintünk, mind Prága, mind Varsó is komoly előnyökkel rendelkezik a magyar fővárossal szemben. Prága ezt az előnyt elsősorban a kilencvenes évek elején felfutó turizmusnak köszönheti, amelyet a város vezetése igen előnyösen használt ki a belváros felújítása, a kulturális és tudományos rendezvények vonzása érdekében. Varsó

¹⁷ 1951-ben a nemzetközi képzőművészeti gyűjtemény a Szépművészeti Galériába, a magyar a Nemzeti Galériába került. Az 1991-ben létrehozott Ludwig-gyűjtemény e kettőt (magyar és nemzetközi) a kortárs gyűjtemény esetében egyesítette. A háború utáni, tehát a modern magyar képzőművészeti gyűjtemény a Nemzeti Galériában található. Ezenkívül nem áll rendelkezésre több jelentős modern művészeti gyűjtemény Magyarországon. (Interjú Bodó Sándorral, a Budapesti Történeti Múzeum igazgatójával, 2002. december.)

¹⁸ *Műértő*, 2003. március.

¹⁹ *Népszabadság*, 2003. október 30.

előnye viszont inkább művészeti, kulturális hagyományaira épül, amelyek legfőbb jellemzője az erős háttország (Krakkó, Lódz stb.), illetve az a tény, hogy a lengyel kortárs művészeti, elsősorban képző- és filmművészeti élet a szocialista rendszer alatt is megtartotta nemzetközi, nyugati irányú kapcsolatait és „kitermelt” fontos, nemzetközi téren is elismert művészeket (A. Vajda, T. Kantor). E versenytársakkal szemben Budapest előnye éppen a kulturális intézményeinek sokoldalúsága, nemzetközi gazdasági vonzereje, illetve a Délkelet-Európában játszott szerepköreinek hagyománya lehetne. A balkáni térségben a Kelet–Nyugat közötti gazdasági közvetítésben Budapest a 19–20. század fordulóján jelentős szerepet vállalt, és a főváros kulturális, turisztikai programjaiban is megjelentek a délkelet-európai kapcsolatok fejlesztésére irányuló törekvések. A rendszerváltást követően az ilyen, délkelet-európai irányú kulturális törekvések azonban inkább pontszerűek maradtak (Ludwig Múzeum, Fiatal Művészek Stúdiója), rendszeressé válásukat nehezíti az ottani intézményrendszer kialakulatlansága és a finanszírozás problémái. Mindezek miatt a délkeleti kulturális közvetítő szerepek kialakítása a magyarországi, illetve a budapesti intézmények, egyesületek részéről több szervező munkát és több saját forrást igényel, mint a nyugati országok intézményeivel fenntartott kapcsolatok esetében.

A bevezetőben felvetett kérdésre – nevezetesen, játszik-e Budapest valamiféle kulturális kapuváros szerepet a régióban – egyelőre tehát nemleges választ lehet adni. Am a fent leírt problémák többsége a térség többi városában is megfigyelhető. Még a multikulturális életéről közismert Berlin esetében sem lehet igazán beszélni valódi, Kelet és Nyugat közötti közvetítő, kapuváros szerepekről: a német főváros kulturális kapcsolatai között – csakúgy mint Budapest, Varsó vagy Prága esetében – szintén a nyugati kapcsolatok dominálnak, a keletebbre fekvő országokkal való kapcsolatok sokkal inkább eseti jellegűek, egy-egy nemzetközi fesztiválra koncentrálódnak.

A kulturális vonzerő terén tehát Budapest Kelet–Közép-Európában sok versenytárral áll szemben, és úgy néz ki, hogy ebben a versenyben a nyugati kapcsolatoknak még mindig nagy a szerepe. Ám kérdés, hogy egyáltalán szabad-e versenyről beszélni olyan művészeti tevékenységek terén, amelyeknek sokkal inkább a kölcsönös hatásokra, a közös, újító alkotásra kellene épülniük, mint valamiféle versenyszellemre. Budapest nemzetközi kulturális szerepköreinek javítása a fent felsorolt nagyvárosokkal verseny helyett sokkal inkább az együttműködések keresését feltételezi, a közös kiállítások és rendezvények megsokszorozását és egyfajta munkamegosztás kialakítását. Ez csakúgy, mint a délkelet-európai közvetítő szerepek megerősítése, a fővárosi és az állami szinten kidolgozott kulturális, politikai stratégiát és kiemelt támogatást tenne szükségessé.

Könyvek, folyóiratok

- Baán L. (szerk.) (1997): *Magyarország kultúrája az ezredfordulón*. Media+Print, Budapest.
- Baán L. (1997): *Kultúra és gazdaság Magyarországon*. Media+Print, Budapest.
- Bellon E. (1998): Lesz-e Budapest nemzetközi pénzügyi központ? In: Barta Gy. – Beluszky P. (szerk.): *Budapest, nemzetközi város*. MTA, Budapest.
- Culture Counts. Financing, resources and the economics of culture in sustainable development*. 1999. Unesco–World Bank, Velence.
- Beluszky P. (1998): Budapest – nemzetközi város. Történeti áttekintés. In.: Barta Gy. – Beluszky P. (szerk.): *Budapest, nemzetközi város*, MTA, Budapest.
- Enyedi Gy. (1998): Budapest – kapuváros? In: Barta Gy. – Beluszky P. (szerk.): *Budapest, nemzetközi város*, MTA, Budapest.
- Enyedi Gy. (2002): A városok kulturális gazdasága. *Földrajzi Értesítő*, 51. 1–2. 19–29.
- Evans, G. (2001): *Cultural Planning – an urban renaissance?*. Routledge, London and New York.
- Gresillion, B. (2002): *Berlin, métropole culturelle* (Berlin, kulturális metropolis). Mappemonde, Paris.
- Keresztély K. – Ramond, I. (2002): *Les pôles d'excellence de Budapest* (Budapest nemzetközi tudományos, turisztikai és kulturális vonzereje) – kézirat. DATAR, Párizs.
- Lukács, J. (1996): *Budapest 1900. A város és kultúrája*. Európa, Budapest.
- Néray K. (2000): A Ludwig története: Gondolatok a kortárs művészet múzeumi bemutatásáról. In.: *Válogatás a Ludwig-gyűjteményből*. Ludwig Múzeum, Budapest.
- Ramond, I. (1998): Nyugatiak Budapesten. In: Barta Gy. – Beluszky P. (szerk.): *Budapest, nemzetközi város*. MTA, Budapest. 221–239.
- Scott, A. (2000): The cultural economy of Paris. *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 24. 3 (Sept. 2000). 567–682.
- Scott, A. (2000), *The Cultural Economy of Cities*. Sage, London.
- Sipos A. (2003): *Budapest nemzetközi szerepköre és a várospolitikai, 1870–1918* – kézirat.
- Zegers, K. (2002): *East-West, a comparative research at the stimulation of the coming into being of new cultural production spaces in Amsterdam and Budapest*. Programme European Urban Cultures, Amsterdam.
- Zukin, S. (1995): *The Cultures of Cities*. Blackwell Publishers, New York.

Dokumentumok, katalógusok, programfüzetek, sajtó

- Budapest városfejlesztési koncepciója. Egyeztetési anyag, 2001. december.
- Az Európai Unióhoz újonnan csatlakozó tagországok rendezénysorozata a Merlin Nemzetközi Színházban. Merlin, 2003.
- A Merlin Nemzetközi Színház stratégiája, 2003.
- Műértő, 2003. március, április, május.
- Nézőpontok/Pozíciók: Művészet Közép-Európában, 1949–1999 (2000). Kiállítási katalógus, a kiállítás kurátora: Hegyi Lóránd, Ludwig Múzeum, Budapest.
- Pezsgés Pesten (2002): Sajtóanyag – kézirat, Studio Metropolitana, Budapest.
- Komoly és fiatal (1999): Kiállítási katalógus. Fiatal Művészek Stúdiója – Ernst Múzeum, Budapest.

Demó (2003): Kiállítási meghívó. Fiatal Művészek Stúdiója – Dunaújvárosi Kortárs Művészeti Intézet.

Rejtőzködő (1997): Kiállítási katalógus. Fiatal Művészek Stúdiója – Ernst Múzeum, Budapest.

Short Stories – Rövid történetek (2001): Kiállítási katalógus, Fiatal Művészek Stúdiója – Budapest Galéria.

Eike 1992–2002. Bemutakozó katalógus.

Pesti Est. Programfüzetek.

Le Pont des Arts. Francia Intézet programfüzete.

Goethe Intézet. Programfüzetek, 2003.

Weboldalak

www.ateliers.hu

www.bof.hu (Francia Intézet kulturális programjai)

www.budapest.hu

www.ernstmuseum.hu

www.fesztivalvaros.hu

www.goethe.de

www.ludwigmuseum.hu

www.meo.org.hu

www.millenaris.hu

www.nkom.hu

www.sziget.hu

www.szinhas.hu/merlin/

www.trafo.hu

www.trigranit.hu

Interjúk

Bencsik Barnabás, a KisVarsó csoport szervezője

Brigitte Kaiser-Derenthal, a Goethe Intézet igazgatónője

David Yengibarian, zenész

Eike, videoművész

John Warren Gosch, az Ateliers Pro Arts igazgatója

Keserü Katalin, az Ernst Múzeum igazgatónője

Laurent Prebos, képzőművész

Magács László, a Merlin Nemzetközi Színház igazgatója

Mamikon Yengibarian, szobrászművész

Mathieu Bardiaux, a Francia Intézet kulturális referense

Néray Katalin, a Ludwig-múzeum igazgatónője

Pálfi Judit, Fiatal Művészek Stúdiója

Szabó György, a Trafó vezetője

A kulturális gazdaság és Budapest – úton egy lehetséges jövőképhez

Bevezetés

Az új gazdaság és a technika

A városok lényege több ezer éves történetük alatt nem változott: az anyagi javak és szolgáltatások, valamint a gondolatok, eszmék cseréjének kitüntetett (sokszor megszentelt) helyei. Az ezeket formáló gazdasági alapok és társadalmi viszonyok viszont annál inkább átformálódtak. A 20. század végére az információs és kommunikációs technológiák fejlődésében bekövetkezett forradalmi változásoknak köszönhetően az információ előállítása, gyűjtése, feldolgozása, tárolása, továbbítása, elemzése nemcsak a gazdaság mozgatórugójává, hanem egyenesen a gazdasági siker kulcsává vált. Mindez dinamizmust és tudást igényel.

Ismert, hogy az informatika élvonalába tartozó vállalatok, mint például az IBM az 1960–1970-es években, a Microsoft 1980-as években a II. világháború utáni időszak leggyorsabban növekedésnek indult cégei. Kevésbé ismert azonban, hogy a világ két legnagyobb könyvkiadó – a Bertelsmann csoport és Rupert Murdoch – vállalatbirodalma legalább ilyen gyors ütemben növekedik. Az elmúlt évszázad leggyorsabban növekedő könyvvállalkozása pedig az Amazon.com, amely interneten árul nyomtatott könyveket, újat és használtat egyaránt, beleértve az eltűnt ritkaságok felkutatását is. A nyomtatott média sikerét több tényező is magyarázza: a rohamosan bővülő szakmagazinok (hobbi, utazás, természet, sport, tudomány, irodalom, otthon, család, életmód, egészség, divat, női lapok, férfi magazinok stb.), a tankönyvek, valamint az úgynevezett laikusoknak írott szakkönyvek. Komoly piaca van tehát az információnak, elektronikus és nyomtatott formában egyaránt.

A klasszikus ipari tőke korában a termelés növekedésének mindössze két összetevője volt: a tőke és a munkaerő. Az úgynevezett „új növekedési elméletként” jellemzett közgazdasági modellek szerint a kialakuló új gazdasági rend sokkal inkább ötleteken, mint objektumokon alapul. Megjelennek a fej-

lett gazdaságokban a „tudásiparágak” (ezekkel átfedésben maga a kulturális gazdaság is), valamint az „ötletvezérelt növekedés”. A fejlett országok polgárai pedig egyre inkább szimbolikus világban élnek, ahol a szimbólumok – kép, hang, film, szoftver, CD-lemez, újság, könyv, kotta, tanulmányok, tervek, adatbázisok, szerződések, biztosítási kötvények, értékpapírok – előállítására nagyobb hangsúlyt fektetnek, mint az anyagi javak termelésére. (Meg kell azonban jegyezni, hogy – bár a tömegtermelés a perifériára vonult – a centrumokban is maradtak termelési, valamint az úgynevezett félperiférián jelentősebb kulturális funkciók.) Az információs forradalom az üzleti életből indult, és már régen túllépett azon, hogy lassan forradalmasítja az oktatást és az egészségügyet: betört a közigazgatás, a szórakoztatás és a kultúra területeire is.

Az ipari termeléstől az információ-előállítás irányába történő elmozdulással párhuzamosan kialakul a nemzetközi munkamegosztás és piac új rendszere: a rugalmas termelés és rugalmas fogyasztás. A gyártók már globális léptékben keresik a legolcsóbb telephelyeket termékeik komponenseinek. Az uniformizált, nagy sorozatban előállított fogyasztási cikkek kínálatáról pedig egyre több szektorban (például bútor, ruházat, gépjármű) áttevéődik a hangsúly az egyedi, szinte személyre szabott igények kielégítésére. A változatos stílusok, vagyis a különbségek „tömegtermelését” a formatervezés, a számítógépes rendszerek, valamint a kifinomult piackutatás teszik lehetővé. Míg például a fordizmus időszakának személygépjármű-kínálata egy-egy márkán belül csupán néhány típus erősen korlátozott szín- és felszereltség-kombinációját tartalmazta, addig manapság már szinte megszámlálhatatlan típus, altípus, kialakítás-, felszereltség- és színvariáció ejti zavarba, illetve ámulatba a (potenciális) vásárlót. Az egyes rendelések így szinte egyediekké válnak a motor nagyságától és fajtájától, az ajtók számától, az ülés anyagától és a belső felszereltségtől függően, egészen olyan részletekig, mint például a visszapillantó tükör formája és anyaga.

A rugalmas termelés és fogyasztás, valamint az ezekhez igazodó rugalmas munkaerőpiac úgynevezett kreatív hálózatokat hoz létre, amelyek variábilis geometriája földrajzi távolságokat és kultúrákat ível át valós idejű kapcsolatokkal. A kreativitás nem annyira az egyén, mint a hálózatok szempontjából válik meghatározó komponenssé. Sok egymással kölcsönhatásban lévő, alapvetően kis léptékű, műhely jellegű üzleti tevékenység, illetve projekt (divat, multimédia, film, lap- és könyvkiadás, forma- és építészeti tervezés, marketingkommunikáció) köré hálózatok szerveződnek. Ezek aztán sokszor beszélítőivá válnak nagyobb léptékű hálózatoknak, vagyis a tőkeintenzív globális elosztási hálózatokat működtető multinacionális nagyvállalatoknak (IKEA, Benetton, Bertelsmann). Egy újfajta „kézművesség” – esztétikai tartalommal kapcsolatos mesterségek – reneszánsza van kialakulóban: a kultúra egyszerre globalizálódik és lokalizálódik.

A posztindusztriális társadalmak legfejlettebb nagyvárosait a hagyományos gazdasági funkciók mellett egyre inkább három, egymással szoros szinergiában, illetve átfedésben lévő tevékenység alakítja: a fogyasztás, a szórakozás és a turizmus. Ezeket támogatják közvetve vagy közvetlenül a fejlett pénzügyi/üzleti szolgáltatások, a telematika (az informatika és a telekommunikáció együttműködése), a szabadidő-gazdaság, valamint a kulturális iparágak köré a fenti módon szerveződő gazdasági tevékenységek. A kulturális iparágak magukba foglalják a divattal (ruházat, ékszer), a bútorkészítéssel, a lakberendezéssel, a személygépkocsi-gyártással, a reklámmal, a könyvkiadással, a zenével, a filmmel, az építészettel, a vendéglátóiparral és a turizmussal összefüggő termékek és szolgáltatások teljes vertikumát. A zene esetében például ez horizontális értelemben a műfajok széles skáláját jelenti az operától, valamint a szimfonikus és a kamarazenétől az operetten át a dzsesszig, illetve a könnyűzenéig, míg vertikálisan az oktatástól kezdve a fesztiválokon át a kotta- és CD-kiadásig, illetve a hangszerkészítésig. A jelenség természetesen igen sokszínű, de a tematizálódás folyamata már jól megfigyelhető globális léptékben is: London például a színházak városaként említhető, míg Hollywoodra a mozi fővárosaként gondolunk, Lombardia a formatervezés központja (Olaszország általában véve is ékszer- és lábbelidivat-nagyhatalom), Los Angeles a kozmetikai sebészet központjaként lép elő, de idesorolhatóak a legutóbbi időben megjelenő brazil luxusfogyasztási cikkek is.

Az új társadalom és a kultúra

Az ezredforduló kommunikációs és gazdasági folyamatai példa nélküliek. Biztonsággal előre jelezhető azonban, hogy az átalakulás nyertesei azok az egyének, szervezetek és városok lesznek, akik és amelyek képesek változni, alkalmazkodni, tanulni. Ehhez közös tanulási folyamatokra van szükség, amelyekben a kölcsönhatásban lévő különböző gondolatok, eljárások és kultúrák egymást megtermékenyítik. De a hálózati együttműködésen alapuló tudástársadalomban az együtt tanulás még fontosabbá válik, mint az egymástól tanulás.

A gazdasági-társadalmi átalakulás során azonban a *kultúra* kifejezés mind inkább elvonatkoztatik mind a történelemtől, mind a földrajzi helyzettől, és egyre inkább a különféle elektronikus hálózatok közvetítik azt. E *metahálózatok*on keresztül új értékek, új kulturális kódok jönnek létre, továbbá – nem mellékesen – hatalmi kérdések dőlnek el. A kommunikáció a kultúrát alakítja: a médiumból üzenet válik. Mindezek közös nevezője a csábítás; a fejlett társadalmakban a reklám és a médiafogyasztás egyre jelentősebb gazdasági tényező. A reklámból – ami a csábítás, a figyelemfelkeltés és a túl-

zás művészete – korunk mítoszteremtője válik: egy virtuális világot bemutató posztmodern mese.

Bár korunk kultúráját sokszor jellemzik a „tömeges” kifejezéssel, ez csak a közönség, illetve a fogyasztók számát tekintve igaz. A korszak jellemzője a rugalmas termelés mellett a rugalmas fogyasztás; tehát ebben az esetben a közönség/fogyasztók erőteljes szegmentálása ideológia, ízlés, életstílus, életkor alapján – például a tv- és rádióadók rohamosan szaporodnak és specializálódnak is (régi slágerek, komolyzene, etnikai adó, sport, hír, rajzfilm, szex). A videomagnók, DVD-lejátszók és házimozirendszerek pedig további dimenziót adnak a szelektív fogyasztásnak. A telekommunikáció, a tömegkommunikáció és a személyi számítógép integrálódásával létrejövő multimédia egyre inkább a személyre szabott otthoni kultúrafogyasztás lehetőségét kínálja.

A korszak globalizálódó kultúráját tekintve az individualitás egyben mítosz is: az egyéni döntések – például a reklám hatására – tömegesen hasonlítanak egymásra, a különbségek a fogyasztói rétegek között jelentkeznek. A szórakozás átalakulása során kialakul a „totális entertainment” világa, valamint megjelenik a szórakoztatásba csomagolt információ. Ezután már minden (valóság)show és dárídó. A nézők-hallgatók, azaz a fogyasztók totális szellemi leépítéséért folyó verseny pedig egyre durvább szintre süllyed.

A globális kultúra Disney-McDonald’s-Music tv-féle gyarmatosítása a civilizációt végigkísérő nehéz-könnyű, lassú-gyors, valamint összetett-egyszerű dichotómiák utolsó elemeire történő apellálással magyarázható. Egyszerű eszközökkel, gyorsan akarunk könnyen megszerzett információ/tudás/élmény/tapasztalat birtokába jutni. A globális sípolás, rikítás, túlzásfolttság azonban menthetetlenül monotóniához vezet. Végül is egyforma dezodorokat és filmeket fogyasztunk, egyforma autókról és életmódról álmodozunk. A mindenható és egyre professzionálisabb marketing átvette a vágyaink feletti ellenőrzést: jobban ismer bennünket, mint mi saját magunkat. A fejlett kapitalizmus „McWorld” világának monokultúrájához való alkalmazkodás pedig egyes szakírók szerint az eklektikus posztmodernizmus, vagyis a jelenkori kultúra nulla foka. Az ember dixielandet hallgat, western-filmet néz, thai-chi gyakorlatokat végez egy kicsit, ebédre Kentucky-csirkét eszik, vacsorára pedig valamely távol-keleti konyha specialitását. Francia parfümöt vásárol Sydneyben, skót whiskyt Ferihegyen. Az egyedüli mérce a fogyasztás: az esztétika és a helyi hagyományok kritériumai visszaszorulóban vannak. A fogyasztói aura pedig mindenre kiterjed, ami ereklYESZERŰ: Elvis Presley gitárjára, Marilyn Monroe alsóneműjére, Hruscsov Csajka gépkocsijára, mindenre, aminek nosztalgiaértéke van, legyenek azok art deco asztali rádiók, szovjet katonai kitüntetések, vagy régi idők pléhdobozai. Ez az imázs fogyasztás világa.

A megújuló város

A posztmodern város – sok veszélye és negatívuma mellett – továbbra is a gazdag tapasztalatok, az izgalom, a lehetőségek és az innováció színtere, gyakran egyfajta hedonista színház mágikus hangulatával kísértén. A fejlett világ nagyvárosi régiói az egyre erősödő versenyben arra törekednek, hogy a világ pénzügyi, fogyasztási, szórakoztató és – ezekkel összefüggésben – egyre inkább kulturális központjaivá váljanak. Mindezek a folyamatok sajátos spekulatív projektekben manifesztálódnak: ezek a különféle „áramlatterek”, illetve a témaparkok: repülőterek, üzleti központok, szálloda- és konferencia-központok, bevásárlócentrumok, vendéglátó, szórakoztató, kulturális, sport- és rekreációs komplexumok, beleértve a kiállításokat, múzeumokat is. Az imázsjavítás és a városi látványosságok szervezése a tőke és a „kíváncos” (közép)osztályok vonzásának eszközévé válik. A nemzetközi referencia megszerzésének általános, és már talán egyetlen módja annak bizonyítása, hogy az adott város képes jelentős és látványos nagyrendezvényeket vonzani: olimpiát, világkiállítást, Forma-1 futamot, csúcsértekezleteket, nagyszabású kongresszusokat, divatshow-kat és művészeti fesztiválokat. Ebben a versenyben a sikeres városoknak igazi, történelmi és kortárs egyéniségekre – híres írókra, karmesterekre, rendezőkre, képzőművészekre, tudósokra és sportolókra – is szükségük van ahhoz, hogy felépítsék, megváltoztassák és eladják imázsukat, hasonlóan a sikeres labdarúgóklubokhoz. Az imázsformálás során a városépítészetet újra „felfedezik” az üzlet szempontjából, és ennek megfelelően az új definíciót is kap.

Mindezek során a városi térből, mint erőforrásból áru lesz, amit fogyasztani lehet. A turizmus és a vásárlás lehetővé teszi a különféle morfológiával, rendeltetéssel és kulturális lenyomattal rendelkező terek (nemzeti parkok, üdülőtérületek, szórakoztató parkok, szállodák, klubok, kulturális központok, múzeumok, emlékművek) nagyban fogyasztását. Az épített környezet „fogyasztásának” sajátos formái a séta (a felfedező „urbánus szafari”), a vizuális fogyasztás (fényképezés, filmezés, videokészítés, magazinok, médiaelemzések), de maga az építészet is azáltal, hogy ezek a terek egyrészt árucikké, másrészt szabályozottakká válnak. A (város)építészet fő funkciója a csábítás és az elbűvölés lesz. Kialakul a középosztálybeli tömegek (sztereotip) fogyasztói turizmusa, valamint egy újszerű virtuális turizmus, amelyre példaként említhetők a különféle témaparkok. (Például Kína Shenzen tartományában, a Hongkonggal határos sávban két hatalmas témapark is várja a turistákat, ahol térben és időben sűrítve „fogyaszthatják” – az egyikben kicsinyítve, míg a másikban 1:1 léptékben – e roppant kiterjedésű ország gazdag épített örökségét. Tulajdonképpen az itt szerzett élményt és ismeretet egy emberöltő alatt lehetne utazással összeszedni, és akkor sem ilyen minőségben. A virtuális valóság jobb minőségű, mint az eredeti!) Lefölvre markánsan mutat rá a

lényegre: míg az ipari kapitalizmus korában a különféle árucikkek áramlottak az emberekhez, korunk tömegturizmusa az embereket áramoltatja a különféle történelmű vagy természetű helyek és terek között. A turizmus az ezredfordulóra az egyik legnagyobb (legális) globális üzletté vált.

Az urbanisztika számára a globalizációs dilemmák két okból is fontosak. Egyrészt az épített kultúra szempontjából eldöntendő, hogy érdemes-e kritika nélkül egy uniformizáló globális erőfeszítést támogatni, amely végső esetben magát az ezerszínű városi kultúrát semmisíti meg, másrészt az utóbbi évtizedek azt mutatják, hogy a globalizálódó piac az egyneműséggel szemben felértékelni látszik az egyediséget. Christian Norberg-Shulz szerint a városépítészet a *genius loci* láthatóvá tétele. Az identitás persze nem feltétlenül egyenlő a PR-céllal létrehozott és eladott imázssal. Egy komplex nagyvárosban a kulturális identitás kérdése meglehetősen bonyolult. Felmerül a kérdés, hogy kinek az identitáselképzelése érvényesüljön? Azoké, akik a történelem összes relikviáját meg kívánják őrizni, vagy azoké, akik a fejlesztések hatására emelkedő telekárakkal és lakbérékkel költözésre kényszerítenek jelentős rétegeket? Azoké, akik turistáknak komponálnak kereskedelmi imázst, vagy azoké, akik a „hrabali” hangulatú szegénységben vélik megtalálni a hely igazi identitását? Mára már a természetes identitás koncepciója is megkérdőjeleződött, ami után csak az ember választotta kulturális identitás lehetősége marad. A városok esetében pedig a kulturális identitás megalkotói a különféle intézmények és médiumok, beleértve a (város)építészetet is.

A 21. század sikeres nagyvárosainak kulcsszava egy új tartalmú minőség lesz: szolgáltatásokban, életmódban és kultúrában egyaránt. Ugyanakkor a korszak gazdasági és kulturális értelemben meghatározó urbánus központjai azok a nagyvárosi régiók lesznek, amelyek az úgynevezett „kreatív hely” tulajdonsággal jellemezhetőek. (Ilyennek számítanak jelenleg többek között: Los Angeles, San Francisco szomszédságában a Szilícum-völgy, Ottawa környéke, Párizs régiója vagy Lombardia térsége.) Természetesen egy kreatív hely kialakulása több feltétel szerencsés egybeesésének köszönhető: ezek között szerepelnek a kulturális hagyományok (az őslakóké és a bevándoroltaké egyaránt), a kedvező regionális gazdasági kontextus, a hely intenzív bekapcsolódása a globális infrastruktúra-hálózatokba, a helyi hálózatok gazdagsága (vagyis a szemtől szembe találkozásoknak kedvező urbánus tereké és intézményeké; kávéházaké, korzóké, kiállítótermeké, egyetemeké), valamint az úgynevezett idegen elem jelenléte. Az információs társadalom korában is nagy szükség van a szemtől szembe találkozásokra (nemcsak társadalmi nosztalgiák, szociálpszichológiai igények felemlítése okán, hanem a kreativitás, vagyis a gazdasági siker érdekében is!), a városfejlesztésre pedig mindig is termékenyítően hatott az idegen, bevándorló elem. Jó példa erre London, Párizs vagy New York múltban gyökerező fejlődése.

A kulturális gazdaság sajátosságai

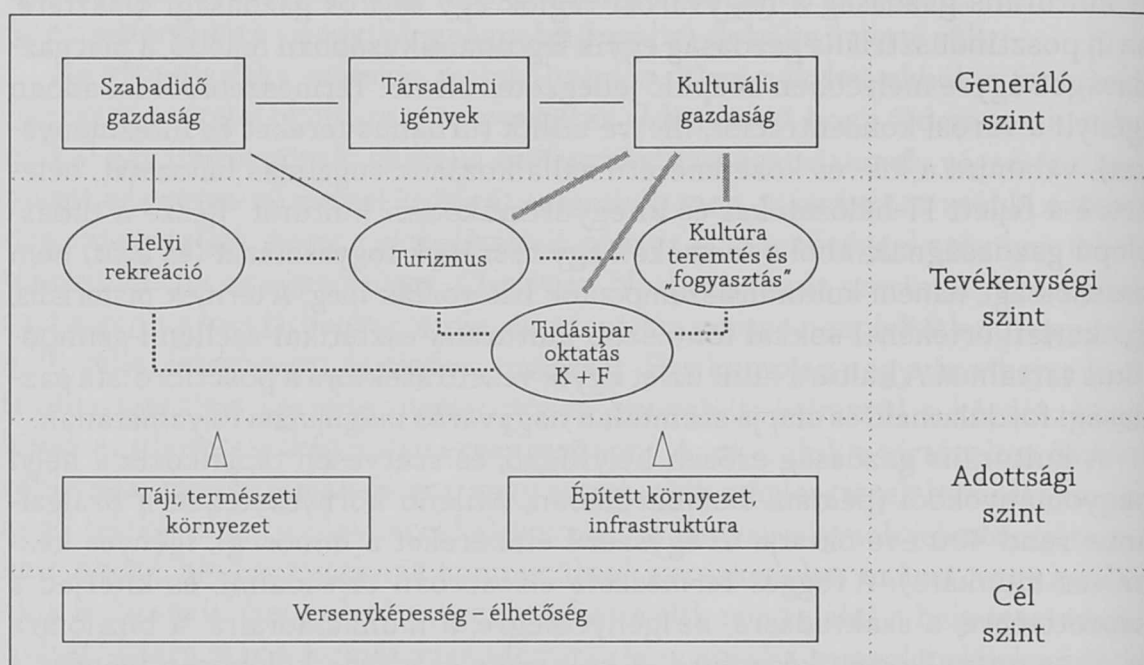
A kulturális gazdaság a nagyvárosi régiók egy sajátos gazdasági klasztere, az új posztindusztriális gazdaság egyik legdinamikusabban fejlődő, a piacgazdaságba egyre mélyebben beépülő jellegzetes eleme. Természetéből fakadóan igényli a városi koncentrációt, illetve miliót (urbánus tereket és intézményeket), valamint a kis- és középméretű vállalkozások rugalmas hálózatát, beleértve a fejlett IT-hálózatokat és az együttműködési kultúrát. Része a tudásalapú gazdaságnak, ahol a termékek egy részének fogyasztását (és árát) nem hasznossági, hanem kulturális szempontok határozzák meg. A termék materiális, gyakorlati értékénél sokkal fontosabb kulturális-esztétikai-szellemi-szimbolikus tartalma. A kultúra mint üzlet egyik vezető szektora a posztfordista gazdasági fordulatnak, és alapja számtalan nagyváros megújulási folyamatának.

A kulturális gazdaság erősen helyfüggő, és szervesen táplálkozik a helyi hagyományokból (például Lombardiában, Milánó környezetében a Szaléziánus rend 400 éve oktatja az egyszerű embereket a minőségi, igényes kézműves munkára). A függés természete elsősorban társadalmi, és kiterjed a képzettségre, a szaktudásra, az igényességre, a munkamorálra, a bizalomra és az együttműködési készségre. A kulturális gazdaság különösen igényes a városi társadalom minőségére. A városok versenyképességéhez pedig jelentősen hozzájárul azáltal, hogy egyedi termékeket állít elő, a kölcsönös tanulás, szinergia, kreativitás, innováció iránti igényével kvalifikált munkaerőt hoz létre, valamint vonz más fejlett gazdasági ágakat is, egyrészt közvetlenül (például a turizmust), másrészt az életminőségen keresztül közvetett vonzerőt is gyakorol (lásd például az üzleti szolgáltatásokat).

A globalizáció hatása a kulturális gazdaságra kettős: egyrészt egyfajta domináns monokultúra terjesztésével veszélyezteti számos hely (kulturális) gazdaságát, másrészt bekapcsolja az egyedit gyártó, kínáló helyeket a világ vérkeringésébe, ezáltal jelentősen élénkíti a turizmust. A hely szelleme (hagyományai, esztétikai tükröződése kulturális termékeiben) önmagában is földrajzi tőkévé, sőt maga a hely pedig kulturális terméké válhat.

A kulturális gazdaság nem mindegyik ágára jellemző a nagyvárosi koncentráció. Míg bizonyos területeken a nagyvárosokban kulturális, művészeti hagyományaik, valamint a kreativitást és az innovációt elősegítő felsőoktatási intézményeik és szakemberhálózatuk a meghatározó, addig a kisvárosi térségek népi hagyományaikkal és kézműiparukkal épülhetnek a globális kulturális gazdaságba és a turizmusba. A kulturális ipar helyfüggősége és társadalmi beágyazottsága miatt termékeit és szolgáltatásait nem elég magas színvonalon előállítani és fogyasztásra felkínálni, hanem hatékonyan kommunikálni is kell mind a marketingkommunikáció hagyományos eszközeivel, mind az országimázs és a helymarketing sajátos módszereivel (lásd a párizsi luxusipar vagy a londoni színházi élet idegenforgalmi vonzását).

1. ábra

A kulturális gazdaság egyrészt szerves kapcsolatban van egy másik, jelentőségében növekvő szektorral az úgynevezett szabadidő-gazdasággal (amelynek részei a helyi rekreáció, a turizmus és a szórakoztatóipar), másrészt tevékenységi szinten – ha nem is önállóan, illetve átfedések nélkül, de – négy komponense különböztethető meg (1. ábra). Ezek:

1. a *hagyományos kulturális szolgáltatások* köre – közművelődés, kulturális intézmények: kiállítások, múzeumok, színházak, koncertek stb.;
2. a *kulturális termékipar* – a CD-ROM-tól a könyvkiadáson át a formatervezett fogyasztási/divatcikkekig;
3. a *kultúrával összefüggő turizmus* – Operabál, Tavaszi Fesztivál, Pepsisziget, gyógyvíz-, vallási és konferenciaturizmus, valamint
4. a *tudásipar* – felsőoktatás, nyári egyetemek, tudományos konferenciák, K+F.

A főbb komponensek összefüggései

A kulturális gazdaság fent felsorolt négy komponense közül három tartalmának részletes meghatározása magától értetődő, így tárgyalásuk felesleges. A negyedikként jelentkező kulturális termékipar struktúráját azonban érdemes áttekinteni az alábbi – nem feltétlenül teljes – leltár segítségével:

- elektronikus média (tv, rádió, internetes tartalom- és mobil információs szolgáltatások és berendezéseik);
- hagyományos sajtó (napilap és folyóirat – szerkesztés, kiadás, terjesztés);
- reklám, marketingkommunikáció (nyomtatott reklámok, reklámklippek – kreatív stúdiók);
- könyvkiadás (szerkesztés, nyomda, design, grafika, terjesztés);
- rendezvény- és látványipar (állami ünnepségek, kulturális fesztiválok, üzleti és magánrendezvények);
- filmipar (filmek, videofilmek, rajzfilmek, animációk – mozik, filmstúdiók, ügynökségek);
- zene (oktatás, koncertek, CD- és kottakiadás, hangszerkészítés és -javítás);
- szoftveripar (játék, szórakoztató, ismeretterjesztő, üzleti, tudományos);
- divatipar (a lábbelitől a felsőruházaton át az ékszerig);
- (ipari) formatervezés, építészet (bútor, lakberendezés, háztartási gépek, kertépítészet);
- felsőoktatás, kutatás-fejlesztés (egyetemek, főiskolák, kutatóintézetek – idegen nyelvű kurzusok, nyári egyetemek, tudományos konferenciák, kutatási és prototípus projektek);
- speciális vendéglátás (egyedi igényekhez szabva, egyedi, különleges programokkal).

E nem feltétlenül teljes körű rendszerezésben is jól látható, hogy míg egyes ágazatok inkább termékorientáltak (például a divatipar vagy a sajtó), addig mások inkább szolgáltatások köré szerveződnek (például az elektronikus média vagy a rendezvényipar).

Budapest lehetőségei

A kultúrával összefüggő iparágak és szolgáltatások egy jelentős része különösen erőssége a fővárosnak – a Közép-magyarországi régió stratégiai tervének (2001–2006) SWOT elemzése erre fel is hívja a figyelmet –, amelyre építeni lehet. Amellett, hogy ezek jelentős gazdasági eredményt is létrehozhatnak, ezekre alapozva lehetséges egy olyan egyedi miliót nyújtani, amely vonzó a nemzetközi turizmus és az üzleti szféra számára is, valamint – nem utolsósorban – jelentősen hozzájárul az életminőség javításához.

A főváros jövőjével kapcsolatban az általam vezetett szakértői csapat 2001-ben az alábbi stratégiai képet fogalmazta meg a Budapestet és Pest megyét magába foglaló Közép-magyarországi régióról, amikor már Magyarország több éve tagja az Európai Uniónak...

„... a régió fejlődésének felgyorsulása a régióon belüli cselekvő partnerségnek, a sokrétű hazai és külföldi hálózati együttműködésnek, valamint a hatékonyan felhasznált európai uniós alapok gazdaságélénkítő hatásának köszönhető. A hagyományos infrastruktúrák terén felszámolta a legégetőbb kapacitáshiányokat, az információs társadalom fejlesztésében pedig kihasználta regionális versenyelőnyét. A tudásalapú emberi erőforrás- és gazdaságfejlesztés az üzleti szolgáltatásokra, a kutatás-fejlesztésre, a kulturális gazdaságra és a szabadidő-gazdaságra koncentrál. Jelentős, nemzetközi figyelmet is keltő zászlóshajó-projektek valósulnak meg. Az átgondolt fejlesztés eredménye a többpólusú fejlődés és a koordinált területhasználat. A térség többféle rétegnek is vonzó életkörülményeket kínál.”

Budapestnek már most temérdek látható és láthatatlan versenytársa van szerte Európában. Aszínfalak mögött öldöklő verseny folyik a megarendezvények jogának megszerzéséért, valamint emblematisztikus (kulturális) létesítmények megtelepítéséért. Minden aspiráns igyekszik jellegzetessé, összecserélhetetlenné tenni magát, és ennek megfelelően bőséggel áldoz a közfigyelemért. Glasgow – egy látványos városrehabilitációs program betetőzéseként – 1999-ben „az építészet és a formatervezés fővárosa” volt. Graz 2003-ban „Európa kulturális fővárosa”, 2004-ben pedig az olimpiát sikeresen megrendező, Gaudi és Cerda Barcelonája volt „a világ” kulturális fővárosa. De a versenyben az európai városrangsorban harmadrangúnak számító városok is jelentkeznek: a 680 ezer lakosú Wroclaw például a 2010-es világkiállításra pályázik. A korábban gazdasági depresszióval és terrorista merényletekkel sújtott Bilbao Frank O. Gehry sztárépítésztt szerződttetve néhány éve Guggenheim Múzeumot épített, amely mára már több mint egymillió turistát vonz évente.

Bátor és kreatív projektek (is) kelleneek tehát a nagyvárosok sikeres fejlesztéséhez: olyanok, amelyek „lenyomatot” hagynak nemcsak a város szövetén, de a nemzetközi turizmus térképén is. Meglepőnek tűnhet azoknak az attrakcióknak a sora, amelyek ezt Budapesttel valamilyen mértékben megteszik: a Pepsi-sziget, a Száztagú Cigányzenekar, a Kommunista Szoborpark, a Terror Háza, a Millenáris Park (kár hogy az Álmodók álmodói – világgraszoló magyarok páratlan kiállítását elbontották), a Budapesti Tavasz Fesztivál és az Ecseri piac. Egyelőre nem több.

Budapest versenytársai közül már jó néhánynak sikerült felépítenie és eladnia arculatát. Bécs a szecesszióra épített, e témába komplex módon belefoglalta az építészetet, a képzőművészetet és a zenét (utóbbit az operettől az operabálig). A császárváros mindezt városépítészeti rekonstrukcióval nyomatékosította. Kisebb léptékben Salzburg is sikeresen épített a Mozart-kultuszra, a zenei fesztiváltól a bonbonig. Prága a cseh irodalom klasszikusaira játszik rá sikeresen, a városarculatot középkori skanzenjelleggel alakítva. A Budapest-mítosz még várat magára, pedig van miből „gyúrni”. Ha

Béccstől „csenne”, jobb kiadású szecessziós város lehetne (gondoljunk csak Lechner Ödönre, Róth Miksára, Kós Károlyra, Csontváryra vagy a Zsolnay-porcelánra), de kiválóan építhet a zenére is (Liszt, Bartók, Kodály, Dohnányi minden nehézség nélkül „értékesíthető”), beleértve a népzene, a komolyzene, az operett, a cigányzene és a kortárs könnyűzene, illetve a dzsessz. A páratlan magyar zenepedagógiában pedig ott van a Kodály-módszer! Az is valóságos csoda, hogy Budapesten egymással párhuzamosan közel tucatnyi építészeti hagyomány alakult ki a pasaréti Bauhaustól a belvárosi szecessziós palotákon át Kós Károly budai, kispesti és állatkerti munkásságáig. Kínálja még magát – nem feltétlenül mai állapotában – az oktatás, a szakoktatás és az egyetemi képzés is („az egyetemi város” tematika, amely lehetővé tenné, hogy a délkelet-európai országok leendő elitjének képzőhelye legyünk).

Budapestnek azonban Béccsel és Prágával szemben egyik komoly hátránya, hogy nem gyalogosváros, míg riválisai pedig azok. Nemcsak léptékük-nél fogva, hanem kiterjedtebb gyalogosövezetekkel és fejlettebb szolgáltatási színvonalú tömegközlekedéssel rendelkeznek. Ne felejtjük el, hogy egy város megismerése, felfedezése – hasonlóan a kisüzletekben történő vásárláshoz – alapvetően gyalogos tevékenység. Ahhoz, hogy ne maradjon le a versenyben, Budapestnek komoly fejlesztési forrásokat kell fordítania a közeljövőben egyrészt a közúthálózat még hiányzó elemeinek megépítésére (Duna-híd, Körvasútsor, Nagy Lajos király útja stb.), másrészt a tömegközlekedés korszerűsítésére, illetve továbbfejlesztésére. E kettő adhatna lehetőséget további közösségi területek forgalomcsillapítására, illetve gyalogosítására.

Egy a sok lehetőség közül: a vizuális klaszter

Nem sok szó esik róla gazdaság- és városfejlesztési kontextusban, pedig Budapest kedvelt színhelye különféle, nemzetközi koprodukcióban készülő filmek forgatásának. A főváros utcái és épületei „eljátszották” már a hidegháborús Berlint, a 19. századi Prágát, Buenos Airest, Párizst, de egy kínai börtönegyüttest is. Érdekes módon – a nem kis tételben készülő pornófilmeket leszámítva – a város igen ritkán alakítja saját magát ezeken a filmekben. (A *Pál utcai fiúk* egy ilyen ritka kivétel a közelmúltból.) Az impozáns középületek belső terei mellett, sajátos módon a belső városrészek legnyomorúságosabb területei – például a józsefvárosi Leonardo da Vinci utca és környéke – a legnépszerűbb forgatási helyek. Utóbbi valóban Budapest egyik leginkább lepusztult utcája, amely már-már festői hatáselemekkel kínálja a nyomor valóságos díszleteit. A virtualitás korában ez pedig sajátos érték. A nemrégiben meghirdetett józsefvárosi városmegújítási program koncepciója vajon SWOT-elemzésében számba vette e látszólag hátrányos adottság lehetőséggé (azaz egy pozitív filmipari skanzenné) alakítását? Nem kellene-e legalább néhány

utcát mementőként is meghagyni ilyen állapotban? Látjuk, hogy az ilyen állapotú utcák keresettek, jól eladhatóak a filmipar, de még a globális turizmus számára is.

A filmiparban fontos tanulság, hogy nem feltétlenül az olcsóság számít, hanem a karakteres helyszínek és a fejlett, színvonalas szolgáltatások is. Sajnos a magyarországi filmipar (itt most nem a magyar filmről, mint kulturális termékről van szó) mindezen budapesti adottságok és a remek hazai szakemberek (az operatőröktől a kaszkadőrökig) ellenére azért nem tud igazán versenyezni európai léptékben, mert nincs elég stúdió. Pedig voltak ilyen stúdiók Budapesten, melyek a privatizáció során eltűntek. Az itt forgatott filmeket, illetve jeleneteket inkább Prágában, Bécsben dolgozzák fel! Az utóbbi időben Szlovénia, Bulgária és Románia is egyre nagyobb versenytársként jelentkezik. (Érdemes megjegyezni, hogy a bér munkák költségvetésének közel negyedét a beszállítók, alvállalkozók és a helyi adók teszik ki, a kreatív munkára pedig túlnyomórészt hazai szakembereket alkalmaznak.) Prága – mint első számú kelet-európai filmes nagyhatalom – stúdióinak 2002-ben 140 millió dollár bevétele volt bér munkából. Nálunk ez az összeg ennek az ötöde volt, 25-30 millió dollár. Igaz, Prága 12 műteremben összesen 14 ezer m² stúdióval rendelkezik, és képes egyszerre kiszolgálni öt nagy hollywoodi produkciót, míg Budapesten ez mindössze 2800 m²-en két nagy produkciót kiszolgáló személyzetre korlátozódik. (Pedig Fóton található például egy nemrég megújult, százezer jelmezt(!) számláló jelmezszalet, színvonalas piro- és fegyvertechnikai szolgáltatások, valamint Közép-Európa legnagyobb, több mint 5 ezer m² területű állandó szabadtéri díszletegyüttese is, ahol az ókori főtértől a középkori váron át az angol polgári házakig, illetve a modern városig sokféle díszletkörnyezet megtalálható.)

Egy komplex, a filmiparra épülő vizuális gazdasági klaszterből sokan profitálnának Budapesten is: a producerirodák, a jogászok, a színészek, a statiszták, a technikai személyzet, az érintett önkormányzatok (közterület-használatért filmezéskor akár 10 ezer Ft/m² díjat is szedhetnek naponta), az érintett társasházak (az Astoria-sarok egyik társasháza néhány perces multireklámfilm forgatásából fedezte tetőfelújításának egy részét), a szállodák, éttermek, az ezekhez kapcsolódó szolgáltatások, a taxisok, masszőrök, orvosok stb. Végző soron az egész város, hiszen a globális helymarketing szempontjából sem lenne jelentéktelen a főváros filmes „karrierje”. De jól tesz a filmgyártás az egész ország imázsának is, hiszen kimutatható az itt forgatott filmek népszerűségének hatása az idegenforgalomra is. Reklámértékük több milliárd forintba tehető.

Egy alapos SWOT-elemzést követő határozott és bátor elképzelés, illetve az arra épülő átfogó fejlesztési koncepció részeként szükség lenne az egész filmipar vertikumának tudatos alakítására, amelynek bőven vannak területi, városfejlesztési vonatkozásai is. Ilyenek a zuglói és a főtí filmváros, a hajógyári

öböl mellé elképzelt médiaközpont, a tervezett északi Duna-híd, amelyek többek között együtt generálhatnák a Fót–Angyalföld–Óbuda–Szentendre zóna médiaváros tematikáját, de idetartozik a műemlék épületek felújítása, általában örökségünk megóvása (a kávéházi kultúrától a közlekedési eszközökig), valamint a közterületek fejlesztése és fenntartása is. Úgy tűnik, hogy a vállalkozói szférában adott a szándék és a tőkeerő egy világszínvonalú filmközpont létrehozásához, infrastruktúrájának fejlesztéséhez, de ehhez állami (és EU-s) támogatásra is szükség van. Ez egyrészt vonatkozik magára a fejlesztésre, másrészt az adócsökkentésre is (például a konkurens országokban a külföldi produkcióknak nem kell áfát fizetniük).

Az egyéb vizuális iparágak (építészet, könyvkiadás, animáció, rajzfilm, szoftver) vonatkozásában is van mire építeni. Magyarország (és azon belül Budapest) animációs nagyhatalom. Az animációs filmeket, illetve rajzfilmeket készítő stúdiók világhírűek, és ennek megfelelően szolgáltatásaik keresettek. Nemegyszer beszállítói a globális szórakoztatófilm- és reklámpar legnagyobb vállalkozásainak. Szoftvergyártásunk egyrészt a sokszor külföldre bér munkát végző szakembereink (beleértve a látványtervezőket is) révén nemzetközi rangú, másrészt az építészeti kialakításában is mintaszerű óbudai Graphisoft (Park) az első Magyarországról indult, a nemzetközi tőzsdéken is jegyzett igazán multinacionális vállalat, amelynek több európai és tengerentúli nagyvárosban vannak leányvállalatai, illetve irodái.

Könyvkiadásunk a rendszerváltás idején még az egyik legmagasabb egy főre eső könyvmennyiséget produkálta. A kapacitás és az igényes szakértelem egy tekintélyes részét jelenleg a bér munka köti le: például az egyik legnagyobb hazai nyomda, a Kossuth könyvkiadással kapcsolatos megrendeléseinek 80%-a Skandináviából, Hollandiából, Angliából és Németországból érkezik. (A szakmagazinok korábban jelzett előretörését jelzi, hogy mára a Kossuth Nyomda termelésének 70%-át már a magazinok kötik le.) A hazai nyomdaipar nem egy szereplője hosszú időszak kiváló munkájával alapozta meg hírnevét. Komoly konkurenciát jelent azonban számukra az olcsó és jó minőségű délkelet-ázsiai bér munka.

Az építészet területén pedig – bár nemzetközileg „befutott”, igazi sztárnevét nem produkáltunk – jól képzett és színvonalas munkát nyújtó építészeti és belsőépítészeti stúdiók tucatjai készek jelentős megrendelések kielégítésére itthon és külföldön, legyen a megrendelői stílusigény organikus, hi-tech, vagy minimalista. Sajnos több, egyrészt hazai emblemikus jelentőségű középület szolgálta a hazai építészet ügyét, másrészt az utóbbi években sokszor kényszerültek a multinacionális befektetők által hozott külföldi tervek pusztá adaptációjára, de ez mintha már változóban lenne. Építészeteinknek nemzetközi kitörési lehetőséget kínálnak még a tervpályázatok, a világkiállítások magyar pavilonjai, valamint az építészeti biennálék. Utóbbiak az országimázs formálásában is jelentős szerephez jutnak. Az eddigi világkiállítások jelen-

tős építészeti értékeket hordozó magyar pavilonjait pedig – a lassú pusztulástól megmentendő – össze lehetne gyűjteni egy kulturális témaparkba, amely kiemelkedő eleme lehetne például Budapest (11. sz. út melletti) északi kapuja fejlesztésének, ahol a rekreáció szinte spontán kialakuló tematika.

A zenei tematika

A zene a magyar országimázs, illetve a főváros vonzerejének talán legszerveesebb, és legjobban eladható eleme. A zene szinte minden területén a világ élvonalába tartozunk, legyen az klasszikus vagy modern szimfonikus zene, operett, kortárs operaénekesek, balett, cigányzene vagy dzsessz. A zenei tematikára is érvényes az előző pontban a kulturális gazdaság morfológiáját leíró négyes felosztás. A *hagyományos kulturális szolgáltatások* közé tartoznak a koncertek és a koncerttermek (Vígadó, Zeneakadémia, Kongresszusi Központ, Opera, Erkel Színház, az egyre több musicalt játszó kéttucat fővárosi színház, a Pesti Broadway az Operett Színházzal és a környékbeli dzsesszklubokkal, valamint a legújabb érdekesség: a Petőfi híd budai oldalán horgonyzó, teherhajóból átalakított A38 szórakoztató és művészeti hajó koncertjeivel), a *kulturális termékipar* itt a CD, DVD, kazetta- és kottakiadást, valamint a hangszerkészítést jelenti (Budaörsön működik például a Sternberg trombitagyár, Aquincumban a 110 éves Orgonagyár, a „mesterpiacon” pedig hangszerenként 10-12 műhely működik). A *kultúrával összefüggő turizmust* olyan attrakciók vonzzák, mint az Operabál, a Tavaszi Fesztivál, a Pepsi Diáksziget, valamint a zenei *tudásipar* kategóriájába tartoznak a világhírű művészek és zenepedagógusok nyári kurzusai, a nemzetközi karmester- és hangszeres versenyek, zenével foglalkozó (például a Kodály-módszerrel) tudományos tanácskozások és a különféle egyesületi összejövetelek (Tabányi Mihálynak és lelkes kollégáinak köszönhetően például 2003 őszén hazánkban tartotta a Harmonika Világszövetség a világversenyét.) Míg azonban több más tematika bizonyos fokú sűrűsödéseket mutat a város szövetében, a zenével kapcsolatban erőltetett lenne kimutatni bármi ilyet azon túl, hogy a legrangosabb koncertpódiumoknak a város kitüntetett pontjain elhelyezkedő reprezentatív középületeink adnak otthont.

A (történelmi) városrészek tematizálása

Ha mikroléptékben is, de bizonyos tematikus sűrűsödések elkezdtek spontán kialakulni az elmúlt évtizedben, a belső, elsősorban kereskedelmi városrészek területfelhasználásában. Ilyen például a Belvárosban a Falk Miksa utca és környéke, amely a múkincs-kereskedelem és az ehhez tartozó festményár-

verések központjává vált. A környéken tucatnyi, ma már patinás nevű magángaléria, valamint régiség- és műtárgykereskedés található, amelyeket előszeretettel keresnek fel a hazai elit mellett a tehetősebb külföldi turisták is. Hasonló sűrűsödés figyelhető meg a használt könyvek kereskedelmében is: a Múzeum körút és környéke számos antikváriumot kínál a bibliofil kincskeresőknek. Spontán előképek, majd lassú, de tudatos fejlesztés eredményeképpen itt említhető még a Nagymező utca és néhány száz méterre a környezeteiben kialakuló „színházi-szórakoztató vigalmi negyed” is, beleértve a Liszt Ferenc tér–Jókai tér övezetét.

A térbeli sűrűsödés hiánya nem feltétlenül akadály. A tematizálásnak van egy másik, költséges beruházást nem igénylő, eddig még teljesen kihasználatlan módja: az úgynevezett tematikus séták intézménye turisták számára, megfelelő térképpel és többnyelvű, gazdagon illusztrált útmutatóval, amelynek során egy-egy történelmi eseménysorozat vagy kiemelkedő személy életútjának állomásait keresik fel. A nemzetközi porondon számos példa van erre Dublin James Joyce sétájától a bostoni teadélután-járdák piros csíkját követő urbánus szafariáig. A budapesti témák között különlegesség lehetne például egy Krúdy-séta, egy kávéházi körkép, egy Bauhaus-séta a Pasaréten, vagy az 1956-os forradalom stációit követő barangolás (érintve a Terror Háza Múzeumot, a Köztársaság teret, a Rádió épületét, a Kossuth teret és a Kommunista Szoborparkot Nagytétényben).

Az innovatív projektek szerepéről szólva az új – vagyis az adottságokat előnnyé formáló – gondolkodásmód jó példája lehetne a Józsefváros belső területének átformálása. Ahelyett, hogy a városrész a rendőrség és a térfigyelő kamerák segítségével a legigénytelenebb prostitúció fantomjával küzdene, félretéve a nyárspolgári előítéleteket, előnyére formálhatná a kínos hagyományt. A londoni Soho, az amszterdami belváros, vagy a sydney-i Kings Cross különleges – nem csak vigalmi igényeket kiszolgáló – idegenforgalmi vonzerővel bír, afféle „pozitív gettó”, átlátható helyzettel és virágzó turizmussal. (Akinek ez nem tetszik a helyi lakosok közül, az sem jár rosszul: korábban elértéktelenedett ingatlanja hamarosan a sokszorosát fogja érni, amelyből másutt kényelmesen megoldhatja lakásgondjait.)

A „kisvárosok a nagyvárosban” (urban villages) nagyvárosi rész-, vagy helyi érdekű identitások szellemében például a páratlan adottságú Népszínház utcát – amely az Emke csomópontját köti össze a Nemzeti Sírkerttel, érintve a Teleki téri piacot és amelynek környezete sokáig a város iparosainak és fuvarosainak adott otthont – kivételes kisvárosi hangulatot árasztó világgá lehetne átformálni fákkal, szeszélyes beugrókkal, kockás abroszú kisvendéglőkkel, villamossal színesített kispolgári életmód élő és fesztelen skanzenjeként.

A hátrányok előnnyé formálása nagyobb léptékben is megkísérelhető, a szegregáció, a „gettósodás” okos várospolitikát követve hallatlan érték is

lehet. A régi pesti zsidónegyed (a Dob utca, Kazinczy utca, Síp utca és Dohány utca egybefüggő térsége) ma is páratlan kulturális és civilizációs érték, amely mostanáig parlagon hevert az idegenforgalom szempontjából. (A prágai és a velencei gettó kisebb, a bécsi pedig egy vigalmi negyed szomszédságában van.) A budapesti abból a szempontból is egyedi, hogy szemben Európa többi tradicionális zsidónegyedével, az egykori gettó területén működik a mai zsidóság intézményeinek jó része, beleértve a hitéletet, a kulturális rendezvényeket, a kóser vendéglátást és a zsidó kultúrához kapcsolódó kiskereskedelmet is. Tudatos fejlesztéssel a budapesti „Jewish Town” a maga etnokulturális világával a főváros egyik büszkesége lehetne, s ez a metamorfózis a történelmi sebek begyógyításában is segítené. S mint ahogy mára a „China Town” attrakciója is szinte kötelező látványossága már egy nagyvárosnak, fontolóra lehetne venni egy „pozitív skanzenként” funkcionáló „Gipsy Town” létrehozását is, a világszerte érdeklődést keltő cigány folklorra és muzsikára alapozva.

A kulturális gazdaság egyéb területein fejlődésünk még csak szórványos. A divat területén funkciójánál, nagyságrendjénél és vonzáskörzeténél fogva a közelmúltban megnyílt Azsia Center érdemel említést, amely Közép-Európa legnagyobb ruházati nagykereskedelmi központja lehet. Ez utóbbi jelentős turizmust is gerjeszthet. A speciális turizmus kategóriában a konferenciaturizmus világversenyében elfoglalt előkelő helyünk (Budapest a 12–15. legkedveltebb konferencia-helyszín!)¹ mellett termálvízkinccsünknel fogva az egészségturizmus lehet még a jövő húzóágazata, beleértve a wellness-szolgáltatásokat. Egy másik terület a gasztronómia, ahol bár vannak pozitív előképeink is, a nemzetközi versenyben jócskán elmarad a magyar vendéglátás mind a változatosság, mind a minőség vonatkozásában. Itt olyan nemrég megnyílt létesítmények diktálhatnak új normákat, mint a belvárosi Centrál Kávéház, az Első Pesti Borház, vagy az Ybl Palota gasztronómiai komplexuma, mely utóbbi irodalmi kávéházat, zártkörű klub-éttermet, szivarklubot, konferencia- és báltermet, valamint bor- és italkultúra-központot is magába foglal.

Következtetések

Budapest kulturális öröksége, illetve kulturális lehetőségei kiválóak. Az új gazdaság egyik legígéretesebb ágának, a kulturális és a szabadidő gazdaságának klaszterjellegű fejlesztése komoly szerepet játszhat a főváros gazdasági versenyképességének növelésében, sőt egy lassan formálódó jövőkép, illetve fejlesztési stratégia meghatározó elemévé is válhat. A metropolis régió kulturális gazdaságának fejlesztése magába foglalja a hagyományosan állami feladatként jelentkező kulturális szolgáltatások fejlesztését, az üzleti

¹ Magyar Turizmus Rt., 2003.

szféra e területén működő kis- és középvállalatok fejlődésének, illetve hálózati együttműködésének támogatását, valamint az intenzív nemzetközi helymarketinget is.

A város minden időben a kultúra foglalata, kultúrát pedig feltalálni nem, csupán folytatni lehet. Természetesen egy nagyvárost sokfajta kultúra kölcsönhatása alakít. Ha ránézünk Budapestre, és azt mondjuk: nem tetszik nekünk valamelyik része, vagy akár egésze, akkor tulajdonképpen azt mondjuk, hogy nem tetszik az a kultúra, ami alakította, illetve alakítja. Jó lenne, ha fővárosunkat igazán szeretnék a lakói, és a várost az optimizmus, a kedvesség és az egymással törődés kultúrája alakítaná. E tényezőknek talán még nagyobb a szerepük az életminőség, a gazdasági versenyképesség fejlesztésében, mint a hagyományos „műszaki” tényezőknek. A telephelyválasztás nemzetközi szakirodalma már évek óta figyelmeztet: a tegnap „soft” telepítési szempontjai a holnap „hard” tényezői!

A városok tervezése egyenlő polgárai kultúrájának, illetve életmódjának tervezésével. Ez pedig roppant nagy felelősség, amely stabil közmegegyezést, kiváló együttműködést és határozott jövőképet igényel. Ki kell alakítani Budapest kulturális-civilizációs imázsát, amely nélkül a nagyvárosok versenyében nem lesz képes felkerülni a tőke, a kultúra, a turizmus és a befektetések világtérképére. Úgy tűnik, a kultúra, a kulturális gazdaság adottságainál fogva az egyik nagy lehetősége Budapestnek és közvetlen környezetének, azon belül is a vizuális/látványipar és a zene emelkedhet ki sajátos „vezértematikaként”, amelyre egy versenyképes imázst, az arra épülő komplex fejlesztési stratégiát, valamint az abból következő helymarketing akcióit, illetve fejlesztési projekteket lehet sikeresen építeni.

Irodalom

- Almási M. (1998): *Üveggolyók*, Helikon Kiadó, Budapest.
- Almási M. (1999): A Nagy Show után. *Népszabadság*, február 27.
- Almási M. (2002): *Korszellem vadászat*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Budapest Főváros Önkormányzata Főpolgármesteri Hivatala (2002): *Budapest városfejlesztési koncepciója*.
- Castells, M. (1996): *The Rise of Network Society*. Blackwell, Oxford.
- Csákvári G., Haász J. (2003): Prága lekörözi Budapestet. *Népszabadság*, május 5.
- Daubner K., Horváth S., Petró K. (2000): *Kultúra-gazdaságtani tanulmányok*. Aula Könyvkiadó, Budapest.
- Drucker P. F. (2001): *21. századi kihívások a vállalatirányításban*. HVG, Budapest.
- Enyedi Gy. (2002): A városok kulturális gazdasága. *Földrajzi Értesítő*, 1–2. füzet.
- Gottdiener, M. (1998): Consumption of Space and Spaces of Consumption. *Architectural Design* 1/2.
- Gyükeri M. (2002): Minden út Budapestre vezet. *Magyar Hírlap*, október 24.
- Haász J. (2002): A városnak végre ki kell találnia önmagát – beszélgetés Lengyel Lászlóval.

Népszabadság, november 14.

Hall, P. (1998): *Cities in Civilization*. Pantheon, New York.

Heimer Gy. (2003): Pesti zsidónegyed. *HVG Forma*, március.

Közép-magyarországi Regionális Fejlesztési Tanács (2001): *A Közép-magyarországi régió stratégiai terve*.

Közép-magyarországi Regionális Fejlesztési Tanács (2002): *A Közép-magyarországi régió rekreáció struktúráterve*.

Lukovich T. (2001): *A posztmodern kor városépítészetének kihívásai*, Pallas Stúdió, Budapest.

Lukovich T., Csontos J. (szerk.) (2002): *A mi Budapestünk – Városvíziók 2020*. Pallas Stúdió, Budapest.

Magyar Nemzet (2002): Az egészségturizmus húzóágazat lehet, december 9.

Magyar Nemzet (2003): Kérdőjelek a tízpontos Európa-terv körül, február 14.

Népszabadság (2003): A cél: Budapest legyen kulturális központ, január 23.

Népszabadság (2003): Áthangolt hangszerkészítés, április 26.

Scott, A. (1998): *Cultural Economy of Cities* – előadás. The University of New South Wales, Sydney.

Scott, A. (2000): *The Cultural Economy of Cities*. Sage Publ., London.

Sorkin, M. (ed.) (1991): *Variations on a Theme Park*. The Noonday Press, New York.

Tamás P. (2002): Esélyünk befogadni. *Népszabadság*, november 14.

Varsányi Gy. (2003): Kulturális piacépítés. *Népszabadság*, február 25.

III. rész

Kulturális termelés és kulturális fogyasztás

Herend és a herendi porcelán

Az alábbi esettanulmány arra próbál választ adni, hogy miként alapozódik Herend gazdasága egy kulturális termék, a kiváló minőségű herendi porcelán előállítására. Hogyan lesz a kis bakonyi faluból előbb ipari település, később gazdasági és idegenforgalmi szempontból is jelentős nagyközség, majd város. Herend ugyanis soha nem lett volna város, ha nem ide települ a porcelán-manufaktúra. Ahhoz, hogy megértsük, miképp vált a kézműipari üzem egy nagy értékű kulturális terméket előállító világhírű üzemmé, meg kell ismerkednünk a porcelángyár történetével. A manufaktúra több mint 175 éves múltját vizsgálva, a válságok és háborúk után fönixmadárként (többször volt az üzemben tűzvész is!) újjáéledő gyárban a tömegtermeléssel szemben mindig az igényes, művészeti színvonalú porcelángyártás hozta meg a sikert.

A település fejlődését a 20. századtól kezdve határozta meg a porcelángyár működése, a leglátványosabb fejlődésre azonban csak a század utolsó évtizedeiben, a porcelángyár újbóli gazdasági önállósulását követően került sor.

Külön vizsgálatot igényelne, hogyan került a gyár a dolgozók tulajdonába, s ez milyen társadalmi változásokat okozott a gyárban munkát vállalók és a település életében. Részletes szociológiai elemzést érdemelne a rendszerváltozás hatása, a konfliktusok keletkezése és azok megoldása. Ez utóbbira azonban nem tudunk kitérni e rövid esettanulmányban. Csupán utalunk arra, hogy az elmúlt évtized diadalútját követően a gyár mára ismét nehéz helyzetbe került.

A település története – röviden

Herend neve szorosan összekapcsolódik a porcelángyártással. Nem véletlen, hogy a település nevének hallatán mindenkinek a herendi porcelán jut az eszébe, hiszen ha csak az 1999. július 1-jétől várossá nyilvánított község történelmét vizsgáljuk, akkor is megbizonyosodhatunk arról, hogy legújabb kori fejlődésének kezdete a porcelángyár 1826. évi alapításához köthető.¹

Pedig nem sokon múltott, hogy ezen a néven a ma is virágzó település fennmaradjon.

¹ A történeti források jó összefoglalója Varga Elemér, akinek írására nagymértékben támaszkodtunk (Varga, 1999).

A Szentgáli-medence közepén, az erdős dombhátak között több olyan középkori faluról is szólnak oklevelek (például Horhi, Hímháza, Németi), amelyek nevét ma már csak néhány dűlő őrzi. Herend is kerülhetett volna ezek sorsára, bár már a 14. században „királyi népek” lakták, később a Vezsenyi család birtoka lett, majd 1472-ben Mátyás király – Nagyvázsony várával együtt – Kinizsi Pálnak adományozta.

A Bakonyban települt falu után Kinizsi Pál itteni jobbágysai 1488-ban 19 forint országos adót fizettek. A nagyvázsonyi vár tartozékeként előbb a vázsonyi Horváth, majd 1649-től a Zichy család birtoka. Veszprém várának elestét követően már az 1560-as évektől kezdve török uralom alá került, s a 16. század végére pusztává vált. A törökdúlás után elnéptelenedett pusztát a 18. század második felében betelepülő német és magyar kolonusok népesítették be, így Herendnek az 1785. évi ismert adatok szerint még mindössze 485, az 1790-es tűzvészt követően még 1828-ban is csak 712 lakosa volt.

A porcelángyár múltja

A herendi porcelán története egyben a település legújabb kori története. A korábbi pusztába települt manufaktúra fejlődése 1999-re immár hivatalosan is várossá nyilvánított települést varázsolt maga köré. A Herendi Porcelánmanufaktúra azon kevés számú gyáraink egyike, amely még a reformkor hazai iparpártoló politikájának köszönhető, polgári indíttatású hitel- és tőkebefektetéssel járta végig a kísérletező, feltaláló korszakától a világhírnévig tartó útját.

A porcelángyártás Magyarországon nem előzmény nélküli. A krónikák szerint már a 15. század végén működött Mátyás király budavári majolikagyártó műhelye, amely szülőhazája – Olaszország – után első volt Európában. E műhelyben firenzei majolikások és magyar segédek dolgoztak. A nagy jövő előtt álló magyar kerámiaművészet fejlődését megállította a másfél évszázados török uralom, s az csak a 17. század elejétől kezd újraéledni. Majolikaműveseink és céhrendszerbe tömörült fazekasságunk szín- és formavilágára hatással volt a törökök sajátos forma- és motívumgazdagsága, majd pedig a 16. század végén Svájcból anabaptista hitükért üldözött és hazánkban letelepedett habánok olasz reneszánsz és délnémet fajanszainak ízlésvilága. Veszprém megye területén a 19. század elején (Pápán, Városlődön, Herenden és Bakonybélben) dunántúli kerámiaközpont alakult ki. Ez szolgálhatott a herendi manufaktúra létrejöttének alapjául.

A 16–17. századi európai kerámia fejlődésére természetesen nagy hatással volt az évezredes múltú, méregdrága kínai porcelán megjelenése is, keresték a gyártás féltve őrzött titkait. A véletlen vezetett a porcelángyártás megisme-

réséhez, amikor egy Böttger nevű alkimista arany helyett egy bizonyos fajta agyag megolvasztásakor a porcelánra talált.² A szász fejedelem berendezte Európa első porcelángyárát. A kínai és a meissenai porcelán egyeduralma azonban rövid időn belül megtört. Császári és királyi alapítású gyárak létesültek Bécsben, Berlinben, Szentpétervárott. Magyarországon pedig a 19. század fordulóján további (Pápán, Városlődön, Hollóházán) fajansz- és kőedénygyárak kezdtek meg működésüket.

A Habsburg iparpolitika tiltó parancsa ellenére³ előbb Telkibányán, majd Herenden is elkezdődött a porcelángyártás. Hogy miért az addig ismeretlen bakonyi pusztán, és nem Pápán vagy Városlődön, ahol a gyártáshoz szükséges anyagok közvetlenebbül rendelkezésre álltak, arra csak Stingl Vincétől, a gyár első alapítójától kaphattunk volna választ.

Stingl Vince, mint kártyafestő 1814-ben Pápán kezdte pályafutását, öt év múlva a tatai kőedénygyárban műszaki vezető, 1825-ben viszont már Herenden bukkan fel. A porcelángyártást Bécsben tanulta. Az üzeméhez szükséges fát, kövérföldet, homokot egy 1827-ből származó okirat szerint a (Város)Lőd melletti Csehbányáról, Alsóerdőről, Kislődről kellett beszereznie. A gyárpépület alapjául szolgáló kúriához egy malom is tartozott, amiből masszamalom lett. Stingl herendi ténykedését 1826–1839 között állandó tőkehiány, kölcsönfelvétel, anyagbeszerzési, szállítási gondok kísérték. Az állandó anyagi nehézségek miatt a fennmaradásért küzdő gyárba nehéz volt jó szakmunkást szerezni. A Stingl-féle gyár létszámáról, üzemi életéről mindmáig nem került elő pontos és részletes kimutatás, de tudjuk, hogy a porcelángyártási kísérletei sikerre vezettek. Közben a Szepességből, egy feltehetően habán származású, Pullmann nevű edényes is csatlakozott hozzájuk, aki a kísérletek mellett biztosította az üzem működésének folyamatosságát.

A polgári kezdeményezésű, kis tőkeerős üzem csak magas kamatú kölcsönökkel tudta piacon tartani magát. Ha nagyobb tőkeerővel rendelkezik, jobban tudta volna követni a kor követelményeit.⁴ Végül is Stingl csődbe jutott – félretéve korábbi személyes szakmai ellentéteit –, s hogy a gyár fennmaradását biztosítsa, befogadta a tőkével rendelkező Fischer Mórt.

A később Farkasházy előnévvel nemesi címet is szerző *Fischer Mór belépésével 1839-ben új korszak kezdődött Herenden*. Az igényes porcelángyártást az első években Fischer tőkéje biztosította. Fejlesztett, terjeszkedett, és bár a

² A meissenai gyár alapítója Frigyes Ágost, aki a legenda szerint a königsteini várba záratta a porosz király udvarából megszökött Böttgert, hogy neki készítsen aranyat.

³ Az 1718 óta működő Bécsi Keményporcelán Manufaktúra védelmében tiltották a gyáralapítást. (Forrás: Kőhegyi, 2001.)

⁴ Ila-Kovacsics helytörténeti lexikonában a Herend szócikk értékelése szerint: „A falu fejlődésére a Stingl és Mayer-féle porcelánüzem a század (a XIX. – A. Z.) első évtizedeiben alig volt hatással.”

porcelán előállítását az osztrák, német, cseh és lengyel egyetemeken már tanították, receptje magyarul is megjelent, az alapanyagok összetétele azonban a gyakorlatban sajátos eljárásokat kívánt.

A kaolin csak egyik eleme a porcelánnak, ezenkívül megfelelő összetételben és minőségben agyagra, kvarcra, földpátra is szükség van a megfelelő masszához. A massa és a máz anyagának is illeszkednie kell, különben hajszáltrepedéses lesz. Ahányféle massa, annyiféle máz, amelyek kidolgozása hosszú időt és számtalan próbát igényel.

A hitelező Fischer olyan helyzetet teremtett, hogy a kísérletező Stinglnek távoznia kellett⁵, és 11 éves tapasztalatait, kísérleteinek eredményeit és titkait gondosan megőrizve kilépett. Hiába ismerték a kaolin lelőhelyét, megfelelő receptek hiányában évekig tartó újabb kísérletsorozat következett, amelyben csak Mayer (1839-től Stingl bérlőtársa) jelentette a folyamatosságot.

1842-ben az első magyar ipari kiállításon a meglepetés erejével hatott az ismeretlen herendi porcelán megjelenése, a sikert akkor egy bronzérem jelentette.

Fischer figyelme Bécs felé fordult, a konkurenciától tanult. Technikai és művészi tekintetben is követte a bécsi gyártmányokat. A sikeres szereplést további befektetések, a meissenai rendszerű kemence üzembe állítása, a termelés növelése követte volna, ám 1843. március 18-án tűz ütött ki a gyárban. A károk helyreállításával párhuzamosan a termelést folytatták, és Fischer még ebben az évben ismét részt vett az országos kiállításon. Maga Kossuth Lajos adta át kedvelt herendi gyárának az aranyérmet.

A külső piac meghódítására készülő Fischer világosan látta, hogy arra csakis igényes termékekkel, a nagy múltú európai porcelángyárak stílusának követésével van esélye. Pazar forma és díszítésmód honosodott meg a gyárban, ez volt az első lépés a világhódító úton. Különösen a meissenai gyár hatása érvényesült (nem csak Herenden, Európa többi porcelángyárában is). Azóta is ott találjuk étkészleteinek, edényeinek fonatos, reliefes díszítési módját, középen a jellegzetes meissenai csokorral. A fedők fogóján a fél citrom, az eper, a rózsza, a fülek gyökérszerű ágacskáikig érdekes kombinációkban ma is láthatóak. Herend porcelánfestői szívesen vették át Meissen tarkatollú madárkáját, míg a Rotschild-mintasor 12 színes madara inkább franciás ízlést mutat. Néha leegyszerűsítették, egyes motívumait kiemelték, így született az Apponyi-minta, amely ma is a gyár legkeresettebb dekorjai közé tartozik (maga a minta eredetileg Indiából származott). Bécsi formák elevenednek

⁵ Stingl kis idő múlva Herendről Városlódra távozott, ahol a kőedénygyár „gyárnoka”, de 1847 nyaratól nemcsak Városlódon, hanem a magyar kerámia más helyein is nyoma vész. A feltételezések szerint Tatára költözött.

meg az empire vázákon, amelyek az eredeti minták számos változatát inspirálták. A petrezselyemminta is innen származik, ami Ferenc Józsefnek volt a kedvence. Az Alt Wien porcelángyár megszűnése után Ferenc József a bécsi gyár mintáit és modelljeit átadta a herendi gyárnak.⁶

Az 1846. évi harmadik hazai iparmű-kiállításon Herend kiállított tárgyai-nak elismerésül aranyérmet nyert. A manufaktúra létszáma 1848-ban 36 fő volt, ezenkívül egész évben naponként rendszerint 14 napszámot alkalmazott. Évente 50 ezer darab edényt készítettek, a 3 krajcáros cukoralmától a 200 aranyforint értékű fogas halas tálakig, vázákig.

A külföldi munkások szaktudása nélkülözhetetlen volt, de meglehetősen zárt közösséget alkottak gyáron belül. (A keramikusok körében már a 19. század első felében egész Európára kiterjedő vándorlás zajlott: festők, korongosok, modellezők, égetők vándoroltak, vitték tapasztalataikat.) A gyári levéltár dokumentumaiban a festők, a korongozók és a formázók családi neve német, néhány esetben cseh.

Bár a herendi porcelángyártás a polgári fejlődés és a magyar iparosodás kezdetét jelentette, paradox módon az üzemet elsősorban mégis a hazai és a külföldi arisztokrácia tartotta fenn. A főúri családok patinás kínai és japán porcelánkészleteit olyan mesteri szinten pótolták, hogy gyakran a kiegészítő darabokat eredeti kínainak nézték. Így a porcelánok stílusa keleti jellegű díszítő motívumokkal egészült ki. Ezeknek a mintáknak egyéni továbbfejlesztése viszont már herendi jelleget öltött.

A gyár 1851–1873 között élte fénykorát. Az 1851-es londoni világkiállításon Herend első díjat kapott. Viktória királynő a herendi lepkemintás készletből rendelt udvarának. (Ezt a mintát róla is nevezték el, és azóta is nagyon népszerű.) Az edénykészletek mellett rendszeresen készítettek különleges darabokat, dísztárgyakat is. 1853-ban a herendi porcelán még a tengerentúlra is eljutott, sőt a gyár termékeivel a New York-i Nemzetközi Ipari Kiállításon is első díjat nyert. A siker akkora volt, hogy már a kiállítás másnapjára elkelt az összes kiállított herendi áru. Itthon mégis értékesítési gondokkal küszködtek, a porcelánkereskedelem forgalma a felére esett vissza. Időközben a hazai piacot elárasztották az olcsó bécsi és cseh porcelánáruk, ezért a herendiek – az új piacszerzés reményében – ismét egy világkiállításon vettek részt, ezúttal Párizsban, ahol a kínai porcelánra emlékeztető mintákat mutatták be. A jó sajtóvisszhang megalapozta a herendi porcelán hírnevét, s ez a gyár további munkáját is kedvezően befolyásolta. Újabb tőkebefektetésekkel korszerűsítették a gyártást, növelték a termelést. A bécsi ipari és kereskedelmi hitelintézet-től 1857-ben 40 ezer aranyforintnyi kölcsönt vettek fel, s ennek révén egy évtized múlva a korábban 70 ezer forintba taksált gyár már 400 ezer forintot ért.

⁶ Forrás: Varga E. 199..

Az 1860-as évek elején már mintegy hatvanan dolgoztak a manufaktúrában. Termelése, hírneve felfelé ívelt, folytatódott a világkiállítások diadalmas sora, és Fischer személyes sikereként értékelhetjük, hogy – mint említettük már – Ferenc Józseftől nemesi rangot kapott, majd 1864-ben az időközben megszűnt bécsi császári porcelángyár védett mintáinak jogát is a gyárra ruházta.

1873-ban Bécsben nyílt újabb világkiállítás, ahol Herend ismét aranyérmes volt, de az általános világválság már nem kerülte el a gyárat sem. Mivel Fischer elsősorban a művészi teljesítményre ügyelt, nem törődött eléggé az értékesítéssel, nem épített ki egy olyan üzlethálózatot, amivel a gyár termelését bővíthetővé tette volna. Miután a tulajdonos nem kapott ekkor még sem állami, sem megyei segítséget, 1874-ben a gyár csődöt jelentett, s bár ezt két év múlva feloldották, Fischernek vissza kellett vonulnia. Fiai tömeggyártással próbálkoztak, nem sok sikerrel. Mégis *az állam avatkozott közbe*. Előbb megvásárolta a gyárat, majd 1884-ben eladta a Herendi Porcelángyár Rt. néven megalakult részvénytársaságnak. Ekkorra már a korábbi megrendelő arisztokrata réteg is elvékonyodott, és az olcsóbb cseh porcelán immár a nemzetközi piacról is kiszorította Herendet. Ezért határoztak úgy az új igazgatók, hogy a porcelán mellett fajanszot és kőedényt is gyártanak, ami biztosíthatja a porcelánmanufaktúra működtetését. De a herendi minták háttérbe szorulása és a szakszerűtlen vezetés miatt az részvénytársaság is csődbe ment. Ismét az állam lépett közbe, és 1896-ban felkínálta a gyárat Farkasházy Fischer Jenőnek, Fischer Mór unokájának, aki az akkor már csak 80 ezer forint értékű gyárat 5 ezer forintért vette meg, és további 80 ezer forint kamatmentes hiteltől korszerűsítette. A régi japán, kínai, meissenai, bécsi mintákat használta fel a termelés elindításánál, és az értékesítési problémák elkerülése érdekében kizárólag megrendelésre dolgozott. Az új mintákhoz a legrégebb herendi darabok formáit használta fel, de hatott rá a szecesszió is. Új technikákat alkalmaztak (máz alatti festés, kristályos máztechnika, a tárgyakon plasztikusan alkalmazott növényi és ornamentális díszítés). Nagy sikert aratott az új darabokkal az 1900. évi párizsi világkiállításon, majd az 1900–1901 évek fordulóján a szent-pétervári kerámiakiállításon aranyérmet nyert. Az 1907-ben a porcelániparban fellépő váltás után, 1911-ben a torinói kiállításon még aranyéremmel díjazták Herend termékeit, de a háború kitörését követően a kereslet minimálisra csökkent, sőt 1916–1920 között az égetés is szünetelt.

Az első világháború után jelentősen lecsökkent nyersanyagbázison és beszüntült kereskedelmi lehetőségekkel kezdődött meg a magyar gazdaság és Herend újjászerveződése. 1920-ban ugyan megindult a termelés, de 1923-ban mindössze 23 fővel dolgozott az üzem. Ez évben újból részvénytársasággá alakult a gyár, részvényeinek felét bankok szerezték meg és szanálták a gyárat. Új munkáslakásokat építettek, új szakembereket szerződtettek, újjászervezték az ipartanonc-iskolát, évente 44 festőt és korongost képeztek.

Akkor következett be fordulat, amikor a gyár vezetői felismerték az új, polgári vevőkör jelentkezését. Ők a drága készleteket nem tudták megfizetni, de szívesen vásárolták az apró dísz tárgyakat, csecsebecsüket. Így indult meg és bontakozott ki a harmincas években a kisplasztika-készítés. Ez az időszak Telcs Ede, a szobrász nevéhez fűződik, akit a gyár 1929-ben művészeti tanácsadóként alkalmazott, és akinek közreműködésével részben jelentős alkotók (Izsó Miklós, Huszár Adolf) korábbi munkáit készítették el kisméreteketben, másrészt újabb kisplasztikákat terveztek olyan mesterekkel, mint Kisfaludy Strobl Zsigmond, Pásztor János, Huszár Imre vagy a keramikus Kovács Margit. Az eredmény nem maradt el, 1934-ben a létszám 140 fő, a harmincas-negyvenes évek fordulóján pedig már 450 fő. A sikert pedig újabb világkiállítások (1935-ben Brüsszel, 1937-ben Párizs) aranyérmei jelentették.⁷

A második világháború ismét visszavetette a gyártást, 1945 után pedig évekig nem jutottak kaolinhoz. Az 1948. márciusi államosítást követően helyreállt a termelés, később a Limoges-ból kapott jelentős mennyiségű massa révén megindulhatott az export is. Az ötvenes években új műhelyek épültek. A formálás, a festés változatlanul kézzel történt, de a massa tisztításában, előállításában már gépek segítettek.

A következő évtizedben a gyár visszanyerte művészeti önállóságát. Vadas József értékelése szerint: „A hatvanas években megváltozott a kulturális irányítás felfogása. Az iparművészettől már nem vártak ideológiai állásfoglalást. Herend visszanyerte gazdasági és művészeti önállóságát. A változást a számok is tükrözik. Míg 1949-ben egy mérnök és egy technikus alkotta a vezetést, 1963-ban már 5 mérnök és 10 technikus mellett 7 tervező is dolgozott. A nagyvilágba ismét kilépő Herend (még Ausztráliába és a Bahama-szigetekre is szállítottak) megint csak a múlthoz nyúlt vissza: a sajátjához. Minthogy a nagy porcelángyárak akkor már végleg hátat fordítottak a historizmusnak, Herend a múlt századi »régi« minták mellett – akármilyen furcsán hangzik is – »újabb« régieket kreált. Ebben az archaizálásban két tervező – Brand Ágoston és Sz. Horváth Éva – jeleskedett. Az ő munkájuk a rokokó hangulatú Pompadour, az empire Josephine, a biedermeier Duna, sőt Beatrix néven neoreneszánsz készletet is álmodtak, noha abban a korban Európában még nem volt porcelángyártás, reneszánsz porcelánról tehát nem is beszélhetünk. Közben nem maradt abba a kisplasztikák gyártása sem, sőt újabb mestereket (Búza Barna, Pátzay Pál) nyertek meg, és néhány modernnek nevezett, azaz stilizáltan egyszerű étkészlet is kikerült Cs. Illés Irén, illetve Horváth László keze alól. Sőt egy minden szempontból modern munkával, a Saturnus-garnitúrával Horváth László nemzetközileg is jegyzett díjat nyert a szakma legnagyobb seregszemléjén, az

⁷ Forrás: Vadas J. tanulmánya.

olaszországi Faenzában. (A készlet azonban nem Herenden, hanem az Alföldi Porcelángyárban került végül sorozatgyártásra.)"

A világpiacra ismét kilépő Herendi Porcelángyár tehát ismét a régi mintákkal hódított. A fellendülő forgalom nyeresége felett azonban az országos nagyvállalat központja diszponált egészen 1981-ig, amikor a Herendi Porcelángyár kivált a Finomkerámia-ipari Művekből és önálló vállalattá alakult. 1985-ben a vállalat megkapta a külkereskedelmi jogot is, ettől kezdve függetlenül alakította nemzetközi kapcsolatait.

1992 áprilisában létrehozták az Európai Manufaktúrák Közösségét, hogy közös rendezvényeiken ismertebbé tegyék a manufaktúris hagyományokat. A közösség tagjai – így Herend is – mindmáig a 18. századi hagyományok szerint készítik termékeiket, és biztosítják a kultúrtörténetileg is jelentős termékválasztékot.

„1993-ban Schrammel Imre, a mai magyar kerámia nemzetközi rangú mestere bekerült az igazgatóságba, és úgy is mint az Iparművészeti Főiskola porcelán tanszakának vezetője, szemléletváltást kezdeményezett. Minthogy megítélése szerint a gyártmányfejlesztés Herenden hosszú időn át elmaradt, szimpoziumot szervezett a teendők végiggondolására a gyárban dolgozó és külső művészek részvételével. Ennek konklúziójaként meghívta dolgozni Herendre Melocco Miklós szobrászt, Nagy Márta keramikust, Babos Pálma porcelántervezőt, sőt maga is készített egy sorozat plasztikát. Hogy e kezdeményezés mennyiben formálja át a jövőt, arról egyelőre korai nyilatkozni; a munkák, amelyek reprodukcióival zárul e kötet, mindenesetre tehetségről és nemes szándékról tanúskodnak” – írta Vadas József a *Herend* című album előszavában.

A Herendi Porcelánmanufaktúra 1992. július 1-jén alakult részvénytársasággá, a Munkavállalói Résztulajdonosi Program (MRP) keretében. Azóta az aktív munkavállalók és a nyugdíjasok a részvények 50%-ával, az MRP szervezete 25%-kal, az állam 25% + 1 részvénnyel rendelkezik. A részvénytársaság vezetése akkor úgy döntött, hogy nem fogadnak külföldi tulajdonostársat, így 100%-osan belföldi tulajdonú maradt a vállalkozás. Megfogalmazott küldetése szerint: kiváló minőségű, kézműves úton előállított luxusporcelánt gyártó, iparművészeti és ipartörténeti hagyományokat ápoló nyereséges vállalkozásként működő, élvonalbeli manufaktúra, amely a szakképzett munkavállalóknak hosszú távú munkalehetőséget biztosít. (Több mint 600 festőt és 400 korongost foglalkoztattak az ezredfordulón.)

A manufaktúra közel 2000 dekorból álló széles választékkal rendelkezik, ebből évente átlagosan 200-250 különféle mintát keresnek, és a forgalom 90%-a mindössze 20 dekorból áll. A megrendelt terméket személyre szólóan készítik el. Az állandóságot és a folyamatosságot biztosítják, bármikor tudnak pótlást készíteni a 100 évvel ezelőtti darabokhoz is.

A Herendi Porcelánmanufaktúra Rt. szakember-utánpótlását több mint száz éve helyi mesterek nevelik saját iskolájukban, a gyár már az 1938/39-es tanévben iparos tanonciskolát alapított.

A porcelánmanufaktúra fejlődését részben tükrözi a település népességszám-növekedése (1. táblázat).

A hosszú idősor adataiból látható, hogy Herend népessége az első, 1870-es népszámláláshoz képest több mint négyszeresére nőtt. A település lakóinak száma sokáig a természetes szaporodás és a vándormozgalom együttes hatására folyamatosan növekedett, amint az a népszámlálási eredményekből is kitűnik. Azonban ez a fejlődés nem volt töretlen, hiszen az 1864-ben közigazgatásilag önállóvá vált településről az 1890-es években százak vándoroltak ki Amerikába. (1893–96-ban a porcelángyár szüneteltette működését.) Veszteséget okozott a két világháború is, pedig 1944–46-ban összesen 107 főt telepítettek ki, ha a visszavonuló német csapatokkal tartó családokat is számításba vesszük.

1. táblázat

Herend népessége

Év	Lakosságszám, fő	1870. évi népszámlálás %-ában	Előző évi népszámlálás %-ában
1870	819	–	–
1880	845	103,2	103,2
1890	886	108,2	104,8
1900	867	105,9	97,9
1910	1174	143,3	135,4
1920	1132	138,2	96,4
1930	1192	145,5	105,3
1941	1478	180,5	124,0
1949	1453	177,4	98,3
1960	2103	256,8	144,7
1970	2413	294,6	114,7
1980	2833	345,9	117,4
1990	3176	387,8	112,1
2001	3330	406,6	104,8

Forrás: KSH

A nagyarányú népességnövekedés a porcelángyártás fejlesztésével párhuzamosan a hatvanas-hetvenes években következett be. Az 1970. januári 2413 fős népesség 1980-ra főleg a 324 fős természetes szaporodás (ezen belül 549-en születtek és 225-en haltak meg), és kisebb részben a bevándorlás (96 fő) miatt nőtt jelentősen. Az 1980-ban megszámlált 2833 lakos természetes szaporodása (158 fő, ezen belül 410 születés 252 halálozás) már kisebb volt, mint a vándorlási különbözet (185 fő).

Herend demográfiai helyzete több szempont szerint is egyértelműen pozitív. Veszprém megyében minden város lakónépessége kevesebb volt – Tapolcán stagnált – az évtized elejéhez képest, ugyanakkor Herenden lassuló ütemben, de 1996-ig folyamatosan növekedett a népességszám, és 2001-ben közel 5%-kal laktak többen itt, mint 1990-ben.

Népességarányosan is kedvezőek a mutatók: 1990 és 1998 között Herenden az átlagos élveszületési ráta (11,4 ezrelék) magasabb, mint a megye (11,0 ezrelék) átlaga, miközben a halálozási ráta jóval kisebb (Herenden 8,3 ezrelék) volt. Ez a városokban 10,5, a megyében átlagosan 12,5 ezrelék. 2001-ben Herend városában az élveszületések és a halálozások száma pontosan megegyezett (40), miközben az összes többi városban negatív volt a természetes szaporodás mérlege.

Ezt a viszonylag kedvező szaporodási tendenciát erősítette még a *bevándorlások nyeresége* is, ami Herenden csak 1996–97-ben mutatott negatív egyenleget. A kilencvenes évtizedben Herendre ezer ott élőből minden évben átlagosan 49 költözött és 41 vándorolt el, ami pozitív, 7,6 ezrelékes többletet jelentett a városka számára, miközben a többi városban 1,7 ezrelékes veszteséget regisztráltak. 2001-ben 96-tal többen költöztek be, mint ahányan elhagyták a települést, így az év végére 3446-ra növekedett a népesség.

A megyében a falvak népessége Herendhez hasonló mértékű vándorlási nyereséget mutat, bár a megyét végül is 0,1 ezrelékkal többen hagyták el. A városlakók szívesen költöznek ki a közelben lévő, csendesebb lakókörnyezetű falvakba. Herendet is sokan választották városközeli, vidéki jellege miatt. Ez megmutatkozik a 2001-es népszámlálás „nappali és éjszakai népesség” adatainak vizsgálatakor is. A kisvárosban lakó (éjszakai) népesség 3330 volt, ebből azonban 548-an eljártak más településre dolgozni, miközben a bejárók száma 1273 volt. (Ezt a képet árnyalja a tanulók napi ingázási különbözete. Más településről ugyanis további 143-an jártak be tanulni, míg az oktatási intézményekbe eljárók száma 254 volt.)

Kedvezőnek értékelhetjük Herend *népességének korösszetételét* is. Veszprém megye legfiatalabb városa szó szerint az, hiszen lakóinak több mint egyötöde gyermekkorosztályú (22,7%-uk 18 év alatti). Száz felnőtt korúra számítva Herenden jut a második legtöbb gyermek (29 fő, ennél csak Devecserben jobb az arány 2 fővel), és Veszprémmel együtt a legkevesebb (24 fő) idős ember. (A városokban száz lakóból 21-31 a gyermek-, illetve 24-38 az

öregkorúak száma.) Bár a munkaképes korúak aránya megegyezik a városok átlagával, az ifjú generáció nagyobb részaránya következtében Herenden a jövő szempontjából kedvezőbb populáció él.

Látható, hogy a legmagasabb népességnövekedés 1949 és 1960 között volt, és ez is jelzi, hogy a társadalmi változások a 20. század közepén teljesen átalakították a falu képét. Amint azt Hudi József, a község monográfusa írta: „Az 1956 utáni évtizedekben lényegesen átalakult Herend nagyközség külső képe, a falu társadalma, de megváltozott az itt élők életmódja is. Összefoglalóan azt mondhatnánk, hogy városiasodási folyamat ment végbe, melynek eredményeképpen tagolt településszerkezet, fejlett infrastruktúra s városias társadalom jött létre. A településstatistika szintjén egy-egy térség infrastruktúrájának elemzésekor a közműveket szokás mutatóként megvizsgálni. Idetartozik, hogy milyen arányú a közműves vízellátás, a közcsontra-hálózat, a gáz- és távhőszolgáltatás, a telefonhálózat és a belterületi utak kiépítettsége. Herend több tényező együttes figyelembevételével a Kádár-rendszer végén, s a rendszerváltás küszöbén Veszprém vonzáskörzetében lévő 17 település közül a legfejlettebbnek számított. Ha ehhez hozzászámítjuk, hogy Veszprém megyében a Balatonalmádi környéke mögött a veszprémi körzet infrastrukturális fejlettségét tekintve a második helyen állt, Herend térségen belüli helyzete kiemelkedően jónak nevezhető. A nagyközség 1992-ben, az átfogó vizsgálat idején Veszprém városa mögött a második helyen állt a megyei települések rangsorában, megelőzve az összes többi várost Ajkától Zircig, s az összes községet.” A szerző szerint a nagyközség a megye „legvárosiasabb települése címet is kiérdemelné” – írta ezt még a várossá nyilvánítás előtt.

Mi az, ami kiemelte a községet a többi falu sorából? Hudi szerint: „Herend több szempontból is különleges helyzetű nagyközségnek számított: megőrizte népességmegtartó képességét, ipari település jellegét. Lakosságának 1960-ban már háromnegyedét (76%) az ipar és bányászat foglalkoztatta, a mezőgazdaság csak 14%-ának nyújtott megélhetést. Ezek az arányok a következő 30 évben tovább módosultak: az ipar megtartotta vezető szerepét, lényegesen csökkent a mezőgazdaságban dolgozók, s nőtt a szolgáltatásban elhelyezkedők száma és aránya.”

A „szocialista” rendszerben az ipari modernizáció hatása az életszínvonal növekedését hozta. „A herendi lakosság életkörülményei észrevehetően javultak az 1960-as évek óta” – ismét Hudi Józsefet idézzük. Az 1990-ben készült felmérés szerint 943 lakás volt Herenden, melynek 85%-a 1945 után épült. Nem csoda, hogy ma a turista szinte eredeti, múlt századi parasztházat nem is lát a községben. A jó arány úgy jött létre, hogy mintegy 40 múlt századi, közel ötven 1945 előtti épületet lebontottak és újjáépítettek. A lakások közül 1960 előtt 163, a hatvanas években 193, a hetvenes években 199, a nyolcvanasban 246 épült fel. A legnagyobb arányú lakásépítés kedvező OTP-kölcsönnel az 1980-as években folyt. 1990 után, az állami lakásépítési támoga-

tás fokozatos leépítésével évente átlagosan 16 családi ház készült el. A lakások közművel való ellátottsága szempontjából is jelentős változások zajlottak le. A fejlődés óriási: a község lakossága néhány évtized leforgása alatt eljutott odáig, hogy 92%-a vízöblítéses vécét használt (1990), szinte minden házban volt fürdőszoba, az újonnan épült kétszintes családi házakban pedig több is. A rendszerváltás kezdetekor a lakások 75%-a összkomfortosnak számított. A lakások 55%-a három- vagy annál többszobás volt, ami a lakosság jómódjáról tanúskodott." Ez volt a kiindulási helyzet 1990-ben, de az ezt követő bő évtized további fejlődést hozott.

Lakáshelyzet és infrastruktúra

A település laksűrűsége már a kilencvenes évek végén kiemelkedik a városok közül, 100 lakásra Herenden 319 lakos jut (a városi átlag 282, a megyei 276). A 2001. évi lakásállomány (1124) a növekvő népességszámot némileg meghaladó ütemben emelkedett az 1990. évihez képest. Ebben az évtizedben Herenden 162 új lakás épült. A legtöbb lakás 1994-ben készült el, azóta csökkent az építkezések száma, és 1998-ban 8 új otthon épült fel, míg 2001-ben 18 lakást adtak át. Az új lakások mindegyike rákapcsolódhatott a közüzemi vízvezeték-, illetve közcsatorna-hálózatra. A településen a lakások 97%-át beköttették az ivóvízhálózatba, 87%-át a közcsatorna-hálózatba is, gázellátással a lakások 91%-a rendelkezik.

A 2001-es népszámlálás adatai szerint Herenden 1124 lakás volt, tehát 100 lakásra 305 lakó jutott, s ezzel a városok között a legmagasabb volt a laksűrűség. A lakások többsége három-négy, illetve annál is többszobás (688 db), 97%-uk fürdőszobás. A rendszeres hulladékgyűjtésbe 964 lakást vontak be.

Herend infrastrukturális fejlettsége oly módon is összefügg a porcelángyárral, hogy az itt dolgozó, itt élő lakosok fel tudták vállalni a közműfejlesztés költségeit. A gázt, a csatornát, a telefont, a kábeltévét és az utakat jórészt a lakosság pénzéből és a gyár támogatásával építették ki.

A településen működő bölcsőde, óvoda és iskola kielégíti a kisváros igényeit. Az óvoda 144 kisgyermeket fogadott 2001-ben, míg az általános iskola 24 tantermében 454 kisiskolás tanult. Az 1993-tól zeneiskolával bővült iskolának tornaterme, könyvtára is van. 2001-ben a 454 diákot 40 pedagógus tanított, és említésre méltó, hogy emelt óraszámban tanulják a nemzetiségi (német) nyelvet.

Fischer Mór nevét viseli az alapítványi fenntartású Porcelánipari Szakképző Iskola, amelynek egy tanévben 20-25 tanulója van, többségük a középiskola után választja a szakma elsajátítását. A tanulók közül mindössze minden negyedik-ötödik helybéli.

Jelentősen emelkedett a település lakóinak iskolázottsága. Míg 1970-ben a községben mindössze 50 felsőfokú iskolai végzettségű lakott, addig 2001-re ez a szám 210-re nőtt. 1970-ben legalább érettségije mindössze 145 herendinek volt, míg 2001-ben már 498-nak. Rajtuk kívül további 947-en valamiféle középfokú végzettséggel (szakiskolával, szakmunkás-képesítéssel, befejezetlen középiskolai végzettséggel) rendelkeztek. Ezzel, ha nem is érte el a megye városainak átlagszámát, de a korosztályában legalább érettségivel rendelkezők közül 29%-ával (ez a szám 1970-ben mindössze 12,3% volt) magasan a községi átlag (22,2%) fölött van.

A helybélieket 54 kiskereskedelmi üzlet szolgálja ki, a vendéglátóhelyek száma 19. (A kereskedelmi- és vendéglátó-létesítmények száma, részben a növekvő idegenforgalomnak köszönhetően, az elmúlt évtizedben is jelentősen nőtt, hiszen 1992-ben még 37 bolt és 13 vendéglátóhely volt a nagyközségben.)

Az idegenforgalmi vonzerőt 1964-től a porcelángyár múzeuma jelenti, bár a nagyszámú idelátogató nem sokat időzik Herenden. Az ezredforduló előtt felújított Porcelánművészeti Múzeumot és az ugyanekkor készült Porcelánium épületegyüttest (amely magában foglal a minimanufaktúra bemutatótermein kívül egy éttermet és kávéházat) átutazó vendégként évente nyolcvan-százezeren keresik fel, a kereskedelmi szálláshelyeket azonban ennek töredéke veszi igénybe. Szállodával nem rendelkezik, egy panziója és egy turistaszállása fogadja a hosszabb időre idelátogatókat. A település 73 vendéget tud éjszakánként szálláshellyel kínálni.

Herenden 4 háziorvos (ebből egy házi gyermekorvos) látja el a lakosságot és van egy gyógyszertára. Működik egy nappali ellátást nyújtó idősklub, ahol 15 idős emberről gondoskodnak. A szociális intézményi hálózat kisebb terhet ró az önkormányzatra, mint bárhol a megyében. Kisebb a munkanélküliség is (a 2001. évi népszámlálás idején 65-en voltak), mindössze a munkaképes korú népesség 3-4%-a regisztrált munkanélküli.

Az iparüzési adó zömét a porcelángyár fizeti az önkormányzat kasszájába, de 70%-át visszakapják a gyár alapítványai, az óvoda, a bölcsőde, a szakiskola működtetéséhez.

Az adóköteles jövedelmeket nézve Herend ma az ország legmódosabb városai közé tartozik, ahol az egy főre jutó szja mintegy kétszer annyi, mint a megyei és az országos átlag. (Rendszeresen az országos településrangsor 4-5. helyezettje.) 2001-ben egy adózóra több mint 947 ezer forint adóköteles bevétel jutott.

Az életminőség fontos meghatározója a munkalehetőség. Az 1990. évi népszámlálás adatai szerint a lakosság 51%-a aktív kereső volt, 74%-uk az iparban, 8%-uk a mező- és erdőgazdálkodásból jutott jövedelemhez. A herendi munkahelyek 48%-át töltötték be a helyben lakók, nagyobb részük naponta ingázott ide. A településen majdnem négyszer annyi bejáró, mint eljáró volt.

A 2001. évi népszámlálás szerint ez a tendencia nem változott. A herendiek közül 1025-en helyben dolgoznak, miközben 548-an más településen találnak munkát. Ugyanakkor 1273-an járnak be dolgozni a kisvárosba.

A foglalkoztatás szempontjából a legmeghatározóbb a porcelángyár, nemcsak az itt dolgozók számát, hanem jövedelmi viszonyait tekintve is. A foglalkoztatottak bruttó átlagkeresete már 1998-ban megközelítette a havi százezer forintot. Azóta is jól fizető, biztos munkahelynek számít mindazok számára, akik ezt a szakmát tökéletesen elsajátították.

A gyár az utóbbi évtizedben is folyamatos fejlődést mutat. A Veszprém megyei cégek listáján a Herendi Porcelánmanufaktúra Rt. az ezredfordulón az export árbevétel szerint a hatodik, mérleg szerinti eredménye alapján pedig a második helyezett volt a megyei vállalkozások rangsorában. Létszámát tekintve a harmadik legnagyobb cég volt, akkor mintegy 1600 fő számára biztosított munkalehetőséget. A mintegy hatmilliárd forintos árbevételének három-negyede exportértékesítésből származott.

A világ több mint 50 országával – többségével évtizedek óta – rendszeres a kereskedelmi kapcsolat. Exportértékesítésében a legnagyobb részarányt az USA képviseli, amit Japán, Olaszország, Németország, az Egyesült Királyság, és Hongkong követnek. Magyarországi értékesítése alapvetően három csatornán keresztül bonyolódik: saját kezelésű boltban, viszonteladók és protokolláris szerepű intézmények közvetítésével. A bolthálózatok vevőköre is elsősorban a külföldi vásárlókból áll. Herend külföldön is építi saját üzemeltetésű márkabolthálózatát.

A jó eredmények egészen 2001-ig biztosították a cég beruházási forrásait, új reprezentatív márkaboltokat alakítottak ki, a manufaktúra és környéke egy-egy építészeti arculatot kapott, és a gyártástechnológia folyamatos korszerűsítése sem maradt el.

2002 végére viszont a csökkenő export miatt jelentősen visszaesett a porcelánmanufaktúra nyeresége. Ezt főként a világpiac változásai, de elsősorban az idegenforgalom visszaesése, és a forint magas árfolyama okozta. A 2001. szeptember 11-i, New York-i merényletet követően – mivel a herendi termékek legnagyobb piaca az Egyesült Államok volt – jelentősen csökkent a cég árbevétele és nyeresége. Míg 2001-ben összességében 7,6 milliárd forint volt a manufaktúra árbevétele, és ez 1,4 milliárd forint nyereséget termelt, addig az elmúlt évben az 1 milliárd forinttal visszaesett árbevétel miatt csak 325 millió forintos eredményt értek el. A 2003. évi tervben is csak hasonló szintű nyereséggel számolhattak, s tovább csökkent a porcelán iránti kereslet. Emiatt erőteljes takarékosági intézkedéseket vezettek be, az érdek-képviseleti szervekkel történt megállapodás alapján befagyasztották a fizetéseket. (2002-ben a bruttó havi átlagkereset 153 ezer forint volt.) Újabb és újabb ötletekkel próbál-

ják a bevételt növelni. Így például 20, illetve 40 ezer dollárért bárkinek elkészítik életnagyságú mellszobrát, melyre egyedi kívánságra festenek mintát.

Község, nagyközség, majd város

Herendet, legújabb kori történetében, önálló, szervezett faluként először 1869-ben írták össze, addig Szentgál községhez tartozott. Önálló község, körjegyzőség, községi tanács, közös tanács székhelye, majd 1983. január elsejétől nagyközségi címet kapott. A Veszprém Megyei Tanácsnak ez a döntése – melyet annak ellenére hozott meg, hogy Herend lakosainak száma, még társközségeivel (Bánd, Hárskút, Márkó) sem érte el az akkor bűvösnek tartott ötezres határt – alapozta meg a későbbi várossá nyilvánítás egyetlen kemény jogi feltételét. Ekkor még senki sem gondolt arra, hogy bő másfél évtized múlva a település a városi címet is elnyeri, hiszen például az 1984-ben városkörnyéki központtá tett Balatonalmádi nagyközségbe is azért telepítette a megyei tanács a két tannyelvű gimnáziumot, hogy ezáltal a várossá nyilvánítás feltételeit is megteremtse.⁸ Már a nagyközségi cím is elsősorban a porcelángyárnak köszönhető, amely az 1981-es önállósodással közvetlenül is segíthette a település fejlődését (például a pénzeszközátadás révén elért bevétellel a tanács szabadon gazdálkodhatott), s a megyei tanácsi vezetőkkel kialakított jó kapcsolat is kamatozott.

1989-től, a rendszerváltozással összefüggésben, felgyorsult hazánkban a városiasodás folyamata, ami realitássá tette a nagyközség városi álmait. Tóth József térképén, amelyik a várossá nyilvánításra javasolt települések területi elhelyezkedését és típusait az 1996. május 1-jei állapot szerint ábrázolja, Herend mint „egyéb típusú” település szerepel ebben a kategóriában, többek között Áccsal, Emőddel, Rudabányával, Tállyával és Tolcsvával együtt.⁹

Herend 1999. július elsejei hatállyal város, s ezzel nemcsak a település presztízse növekedett, hanem olyan közigazgatási jogosultságokat is kapott (például önálló okmányiroda), ami a lakosok életét is megkönnyítette. Az új város természetesen ma sem rendelkezik érettségit adó középiskolával, de erre Veszprém közelsége miatt nincs is szükség. Szemben azokkal, akik túlzásnak tartják a városi címet, az én véleményem szerint a település szerkeze-

⁸ Forrás: Zongor (szerk.), 2000. Egyébként Balatonalmádi tanácsa 1984 és 1989 között városi jogú nagyközség címet viselt, a gimnázium 1987-re készült el.

⁹ In.: Perczel György (szerk.) 583. oldal. Tóth József az agglomerációs, térszerkezeti, idegenforgalmi és agrártípus mellett használja az „egyéb típus” kategóriáját, az említett települések mellett még két határátkelőre, Rajkára és Hegyeshalomra. Veszprém megyében e térképen jelzett nagyközségek közül Devecser, Herend és Balatonfűzfő már város, a térképen nem szereplő Berhida egyelőre sikertelenül pályázott erre a címre.

tébe és életébe szervesen beépült Herendi Porcelánmanufaktúra léte ezt nélkülözhetetlenül megalapozta.

A jómódú község lakói – a szorgalmas svábok munkakedvének és a porcelángyár kiemelkedő jövedelmezőségének köszönhetően – sokat tettek saját településükért. A gyár 19. századi létrehozói sem egyedül alapozták meg a gyár hírnevét, ez csak a munkatársak áldozatvállaló segítségével sikerült. Mint ahogy Magyarországon, ahol nem a fejedelmi udvartartás, hanem a polgári vállalkozói kedv hívta életre a porcelángyártást, ez is kell, hogy megtartsa. A tőle elvárható minőségi színvonalon, a munkavállalók többségi tulajdonában.

Most ismét szükség van a porcelángyár dolgozóinak áldozatvállalására, s talán az állam segítségére is. Herend azonban nem egy átlagos iparvállalat, hanem olyan kulturális értéket jelent, amely a magyar örökség része.

Irodalom

1970. évi népszámlálás 13. Veszprém megye adatai. KSH, 1972.

Herendi Porcelánmanufaktúra Rt. Magyar Nagylexikon 9. kötet, Gyer-IQ. 395–396.

Hudi József (1998): *Herend története*. Községmonográfia. Veszprém.

Ila Bálint – Kovacsics József (1964): *Veszprém megye helytörténeti lexikona*. Akadémiai Kiadó.

Kóhegyi Orsolya (2001): *A herendi porcelán*. TKM Egyesület.

Népszámlálás 2001. Területi adatok, Veszprém megye, Településenkénti adatok. KSH, 2002 (megjelent 2003-ban).

Pekarek János: Törékeny helyzet Herenden. *Népszabadság*, 2003. április 30.

Perczel György (szerk.) (1996): *Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.

Területi Statisztikai Évkönyv 2001. KSH, Budapest 2002.

Vadas József (2001): *Herend. Virágzó manufaktúra az ezredfordulón*. Magyar Képek Kiadó, Veszprém – Budapest.

Varga Elemér (1999): *Veszprém megye legújabb városa: Herend*. Kézirat. Veszprém, 1999.

Veszprém Megye Kézikönyve (1998). CEBA Kiadó.

Veszprém Megye Statisztikai Évkönyv, 2001. KSH Veszprém Megyei Igazgatósága, Veszprém, 2002.

www.herend.hu.

Zongor Gábor (szerk.) (2000): *Forradalom és tanácsok. Adalékok Veszprém megye közigazgatási történetéhez (1956), (1982–1990)* Veszprém.

A kulturális fogyasztás és a szabadidő eltöltésének néhány jellemzője

A kultúra, a szabadidő, a szórakozás több tudományágnak is fontos területe. Filozófusok, (művészet)történészek, közgazdászok, antropológusok, szociológusok vizsgálják; mindenki a saját elméleti és elemzési eszközrendszerével keresi a választ a kultúra mibenlétére, definíciójára, funkciójára, az emberiség életében általánosan, illetve az egyes társadalmak, gazdaságok, közösségek életében betöltött valós és vágyott szerepére.

Ez a fejezet az empirikus szociológia módszerét használva a kultúrát az életvitel-orientációs és strukturális megközelítési mód segítségével vizsgálja. Egyrészt bemutatja, hogy a különböző kulturális, szabadidős tevékenységek mennyire jellemzőek a magyar társadalomra, a tevékenységek összszerveződése, összerendeződése milyen jellegzetes mintázatokat ad, másrészt megvizsgálja, hogy mennyiben függ mindez a fogyasztók társadalmi struktúrában elfoglalt helyétől. Külön figyelmet szentel a szabadidős tevékenységek és a lakóhely települési hierarchiában elfoglalt helyének kapcsolatára, kitér arra, hogy a lakóhely, mint társadalmi és földrajzi-gazdasági tér, miként járul hozzá a kulturális és egyéb szabadidős tevékenységek alakulásához.

Az elemzés gerincét az a Szonda Ipsos Média-, Vélemény- és Piackutató Intézet által, elsősorban a média és reklámpiac számára 1995 óta végzett kutatássorozat képezi, amely a magyar lakosság médiahasználati szokásait térképezi fel. Ebben az adathalmazban a szabadidős tevékenységek számbavétele a reklámpiac számára célcsoportként értékes életmódcsoportok kialakításának igényéből született. A felhasznált adatok az 1995-ös és a 2002-es év első fél évére vonatkoznak. A 14 év feletti lakosságot reprezentáló minta nagysága 1995-ben 8225, 2002-ben pedig már 14 580 fő volt.

Kulturális és nem kulturális szabadidős tevékenységek

A kultúrakutatások alapvető, első kérdése: mit tekintünk kultúrának? A válaszok nyilván nem függetlenek az elemzés módszerétől és szintjétől, hogy messzebbre ne is menjünk, mást kíván egy elméleti és mást egy empirikus vizsgálódás. A definíciók alapvetően két nagy csoportba oszthatók. Az

egyik szerint a kultúra szimbólumrendszer, ennek segítségével az emberek az őket körülvevő világot értelmezik és egymással kapcsolatba lépnek: értékek, normák, hiedelmek, társadalmi szabályok, a nyelv, a beszédmód, viselkedési normák, de még a szimbolikus jelentéssel bíró tárgyak is idetartoznak. A megközelítési módok másik típusa a kultúra fogalmát konkrét tevékenységekhez köti: olyanokhoz, amelyek során művészi, esztétikai érték, produktum jön létre. E definíciók többsége szerint az alkotó- és előadó-művészet jelenti a kultúrát. Fogyasztási oldalról közelítve, azon tevékenységek tekinthetők tehát kulturálisnak, amelyek során művészeti produktum befogadása, „fogyasztása” történik.

Az empirikus, különösen a kvantitatív vizsgálódás számára ezen utóbbi definíció jelenti a kiindulási alapot, a tevékenység alapú megközelítés használhatóbb, egyértelműbb, noha nyilván ez is sok kérdést felvet, például mely alkotások számítnak művészeknek? Ezáltal el is jutunk a kultúrakutatások másik nagy vonulatához: a magas és mindennapi kultúra szétválásához, illetve szétválasztásához, továbbá azon elméletekhez, amelyek szerint nem beszélhetünk egy társadalomra jellemző egységes, egyetlen kultúráról. A társadalmakat egymás mellett egyszerre élő különböző kultúrák, szubkultúrák, R. Benedict kifejezésével élve „kulturális mintázatok” alkotják: „A kulturális mintázatot az érdekek és tevékenységek megválasztásából létrejövő alakzat és annak különös értéke alkotja, ami jellegzetes szerveződést, egy bizonyos „életmódot” hoz létre”.

E fejezetben olyan tevékenységek jellegzetes életmóddá szerveződését vizsgáljuk, amelyek részben a magas, részben a mindennapi kultúrához köthetők. A magas/elit versus mindennapi/tömeg/populáris kultúra fogalompárosok helyett azonban a hagyományos-modern megkülönböztetést használjuk, aminek praktikus és elméleti oka is van. A praktikus ok, hogy az adatok nem tartalmaznak semmiféle információt arra nézve, hogy a megkérdezettek konkrétan milyen művészeti alkotást „fogyasztottak”, tehát gyakorlatban már eleve megvalósíthatatlan az amúgy elméletileg is elég sok nehézséget okozó feladat: adott, konkrét mű besorolása esztétikai minősítés alapján. A befogadói oldalról vizsgálódva további problémát vet fel, hogy az emberek egyszerre többféle esztétikai minőségű kultúrát fogyasztanak, van köztük silányabb s van értékesebb is. Még ha meg is tudnánk mérni a minőséget, mit mondunk, milyen keverecstől kezdve számít a fogyasztó a magas kultúrához tartozónak, elég az 51–49%-os arány vagy csak mondjuk a 80–20%-nál kedvezőbb aránypár esetén tekinthető annak?

A másik, az elvi ok, hogy nem értünk egyet a magas ellentétéként az alacsony kultúra elfedésére szolgáló „tömeg”, „populáris” „szórakoztató” stb. kifejezések sugallta értékítélettel, amennyiben ez, mint sok esetben megtörténik, a befogadót is minősíti. Nem ismerünk továbbá arra bizonyítékot, hogy az úgynevezett magas kultúra, az esztétikai szempontokon túl, bármilyen más

szempontból értékesebb, hasznosabb vagy akár „embernemesítőbb” lenne esztétikailag alacsonyabb rendű változatánál.

A „hagyományos” és „modern” kifejezés – azon túl, hogy semlegesebb, értékmentesebb – kétféle jelentést is hordoz: egyszerre utal a kultúra történelmi változására, alakulására és a technika fejlődése által is lehetővé váló demokratiszálódására. A színház-, a hangversenyterem, a múzeum, a könyv(tár), a könyv(esbolt) a hagyományos kultúra elemei, intézményei, hordozói, míg a mozi, a videó és a számítógép a modern kor technikai vívmányainak eredményeként válhattak a kultúra hordozóivá.

A kultúrán kívül vannak azonban olyan szabadidős tevékenységek, amelyek gyakorlása során ugyan nem művészi alkotások befogadása történik, de a többi kulturális tevékenységgel összeszerveződve részét képezik az életmódnak (például sportolás, sportrendezvények látogatása, barkácsolás, barátkozás, természetjárás stb.).

Az adatok között sajnos nem szerepel néhány fontos intézmény és tevékenység: ebben az adatbázisban nincs információ a könyvtár használatáról (csak a könyvolvasásról), a művelődési házak, művelődési központok látogatottságáról, sem a napjainkban egyre gyarapodó helyi és országos szintű, különféle rendeltetésű és műfajú fesztiválokról, falunapokról, az ünnepek köré szerveződő eseményekről. Adathiány miatt szintén kimarad az elemzésből az amatőr művészeti tevékenységek, valamint a különféle hobbik életmódban betöltött szerepének vizsgálata is. Ahol mód van rá, utalunk néhány más vizsgálatból származó adatra, de ez nem pótolja azt a lehetőséget, hogy ezeket az adatokat együtt kezeljük az itt használt adatbázissal (például az életmód-típusok kialakításánál ezen adatokat is be tudjuk illeszteni egy sokváltozós elemzésbe).

A különböző szabadidős tevékenységeket végzők arányának alakulása 1995 és 2002 között

Az elmúlt nyolc év során, az 1995 és 2002 közti időszakban, a szabadidős tevékenységekben részt vevők aránya nőtt (1. táblázat). Az emberek egyre változatosabban töltik el szabad idejüket, egyre több dologhoz férnek hozzá, amiből természetesen adódik, hogy egy-egy tevékenységfajta végzésére kevesebb idő jut. Ezt az adatok is tükrözik: a különböző tevékenységeket rendszeresen végzők aránya legtöbb esetben csökkent (2. táblázat).

Mind a tevékenységek elterjedtségében, mind azok rendszeres végzésében a legnagyobb növekedés olyan tevékenységek területén jelentkezett, amelyeket otthon és nem intézményi keretek között lehet végezni, s amelyekhez bizonyos fajta eszköz, felszerelés (PC, CD-lejátszó stb.) is szükséges.

1. táblázat

A különböző szabadidős tevékenységeket bármilyen gyakorisággal* végzők aránya 1995-ben és 2002-ben

1995		2002	
Hagyományos és modern kulturális tevékenység			
regényolvasás	61	lemez-, CD-, kazettahallgatás	73
lemez-, CD-, kazettahallgatás	56	regényolvasás	63
szakirodalom-olvasás	45	szakirodalom-olvasás	55
moziba járás	36	moziba járás	50
múzeum-, kiállításlátogatás	36	múzeum-, kiállításlátogatás	38
videózás	30	videózás	30
színház-, operalátogatás	27	számítógépezés	35
könnyűzenei koncertek	20	színház-, operalátogatás	32
számítógépezés	19	könnyűzenei koncertek	24
komolyzenei koncertek	9	komolyzenei koncertek	13
Néhány nem kulturális szabadidős tevékenység			
vásárlás, kirakatnézegetés	74	barátokkal összejönni	87
barátokkal összejönni	71	vásárlás, kirakatnézegetés	86
barkácsolás	50	barkácsolás	65
kézimunkázás	38	kézimunkázás	41
sportrendezvények látogatása	29	sportrendezvények látogatása	38
autóápolás	27	autóápolás	31

* Az adatfelvételt megelőző egy év során legalább egyszer végezték a tevékenységet.

A hagyományos kulturális tevékenységek körében, a színház, a komolyzenei koncertek, valamint a kiállítások, múzeumok rendszeres látogatása 1995 óta változatlanul a népesség legkisebb, mindössze 2-6%-át vonzza.

Csökcent a regényt és szakirodalmat rendszeresen olvasók aránya, és stagnál, a rendszeres színház- és múzeumlátogatók, valamint a könnyűzenei koncerteken részt vevők aránya.

A rendszeresen végzett, nem kulturális jellegű szabadidős tevékenységeket végzők aránya – a videózást és a kézimunkázást leszámítva, ami 5%-nyi csökkenést mutat – egyik tevékenységfajtánál sem növekedett.

Kiegyensúlyozott fejlődési körülmények között a szokások változnak a leglassabban, különösen, ha társadalmi és nem az egyes emberek szintjén vizsgálódunk. Az egyének életvitele – attól függően, hogy életük mely ciklusában tartanak – eltérő jellegzetességeket mutathat, ez azonban társadalmi szinten kiegyenlítődik. Ezért a szabadidős tevékenységekben megváltozó szokások

2. táblázat

A különböző szabadidős tevékenységeket rendszeresen* végzők aránya
1995-ben és 2002-ben

1995		2002	
Hagyományos és modern kulturális tevékenység			
regényolvasás	46	lemez-, CD-, kazettahallgatás	46
lemez-, CD-, kazettahallgatás	43	regényolvasás	39
szakirodalom-olvasás	41	szakirodalom-olvasás	38
videózás	19	számítógépezés	24
számítógépezés	18	videózás	14
moziba járás	13	moziba járás	13
múzeum-, kiállításlátogatás	6	múzeum-, kiállításlátogatás	6
színház-, operalátogatás	6	színház-, operalátogatás	5
könnyűzenei koncertek	5	könnyűzenei koncertek	4
komolyzenei koncertek	2	komolyzenei koncertek	2
Nem kulturális szabadidős tevékenységek			
barátokkal összejönni	66	barátokkal összejönni	67
barkácsolás	45	barkácsolás	45
vásárlás, kirakatnézegetés	44	vásárlás, kirakatnézegetés	44
kézimunkázás	31	kézimunkázás	26
autóápolás	24	autóápolás	22
sportrendezvények látogatása	16	sportrendezvények látogatása	14

*Az adatfelvételt megelőző egy év során havonta legalább egyszer végezték a tevékenységet, kivéve a lemez-(CD-)kazettahallgatást, a számítógépezést és a vásárlás/kirakatnézegetést, ahol a tevékenységeket heti rendszerességgel végzőket vettük számításba.

mérésére a nyolcéves időtartam általában túl rövid ahhoz, hogy jelentős változások bekövetkeztére számíthassunk. Korunk információs technikai robbanása a tudástársadalom kezdetének kialakulásával mégis kitermelt illet: az elmúlt időszak legmarkánsabb változása a számítógépezők számának növekedése volt, s további emelkedés prognosztizálható. Az időszak közel sem ekkora léptékű, másik jelentősebb változása a rendszeresen olvasók csökkenése. Ez a tendencia kevésbé biztosan prognosztizálható, már csak azért sem, mert az adatok nem adnak választ arra, hogy a számítógépezés terjedése és az olvasók számának csökkenése között van-e oksági kapcsolat.

Összefoglalva az elmúlt egy-két évtized során elindult változások néhány jellegzetességét a következőkben látjuk:

1. A kultúrán belül átstrukturálódás megy végbe, csökken a hagyományos és nő a modern kultúra relatív súlya.

2. Csökken a kultúra szakrális jellege, részben azért, hogy a technikai fejlődés lehetővé teszi a kultúra „hazavitelét”, ami megváltoztatja a kultúrához való viszonyulást. Maga a befogadás aktusa már kevésbé ünnepélyes, kivételes (más otthon nézni videón vagy tévén egy filmet, mint felöltözve, rákésülve; esetleg más programokba építve moziba, színházba menni; más otthon, kényelmesen zenét hallgatni, mint a hangversenyteremben moccanatlanul, csöndben ülni). A kultúra deszakralizálódásának másik mutatója, hogy tematikájukban és minőségükben maguk a művészi alkotások is szélesebb skálán mozognak, aminek következtében többféle embernek többféle igazodási pontot, mintát tudnak felmutatni. A szélesebb választék egyben azt is jelenti, hogy több olyan mű születik, amely az emberek nagyobb része számára érthető és „használható”, a kultúra az elérhetőség növekedése mellett ilyen szempontból is demokratizálódik.

3. Az utóbbi években sok szabadidős tevékenység infrastruktúrája fejlődött, ami vonzóbbá teszi ezen tevékenységek végzését, olykor esetleg éppen a kulturális tevékenységek kárára. Gondoljunk például a vendéglátóhelyek megszorodására (cafék, éttermek, bárók) vagy a barkácsáruházak, a sportszerek stb. növekvő választékára, hogy csak néhányat említsünk az utóbbi évtized fergeteges kínálatbővüléséből. Úgy tűnik, mindemellett a kulturális tevékenységek infrastruktúrájának fejlődése elmaradt a nem kulturális szabadidős tevékenységek piacorientált fejlődésétől.

4. A KSH időmérlegadatai szerint a megnövekedett szabadidő jó részét a televízió köti le, s ezt negatívumként szokás értékelni. Ritkábban esik szó a televízió pozitív szerepéről, arról, hogy a mai ember sokkal több információhoz jut a tévén keresztül a művészet és a tudomány különböző ágairól, mint bármikor korábban. Kétségtelen, hogy egyrészt nagyon fontos, olykor vitatott minthaadó szerepe van, és sokak számára szinte az egyetlen szórakozási lehetőség, de szerepe nem annyira szélsőségesen negatív, mint amilyennek sokszor feltűntetik. Nem értünk egyet azzal az érveléssel sem, amely szerint azért nem mennek az emberek színházba, mert inkább tévét néznek, és ha csökken a tévé műsorainak vonzereje, színvonala, nő a színházat látogatók száma. Nem mindig ilyen racionális döntésről van szó, már csak azért sem, mert a színházjegyeket általában előre, hetekkel korábban veszik meg az emberek, amikor még nem tudhatják, mi lesz a tévé műsora. A tévézés továbbá – a rádióhallgatáshoz hasonlóan – sokszor csak háttértévézés: a gyermeknevelés, a vacsora, a szomszédolás, a barátkozás amúgy is otthon végzett tevékenységeit kísérő aláfestő zöreje. Amúgy meg szabadidőt faló szerepe egyszer talán – mint Amerikában, nálunk is – enyhülni fog, ahol ma már a növekvő szabad időt csökkenő arányban szívja fel a tévézés.

A különböző kulturális és nem kulturális tevékenységek összerendeződése

A tanulmány további részében elhagyjuk az adatok időbeni összehasonlítását, s a különböző tevékenységek elemzését a 2002. első fél évére vonatkozó keresztmetszeti adatok alapján végezzük.

Az MDS módszerrel készült 1. ábrán „visszaköszön” elméleti konstrukciónk: a függőleges tengely mentén a hagyományos és a modern kultúrához tartozó tevékenységek választódnak szét. A vízszintes tengely pedig az individuális és társasági, egyben az olvasás versus audiovizuális kultúrát, vagy az intézményhez kötött versus eszközhöz kötött kultúra fogyasztását választja szét.

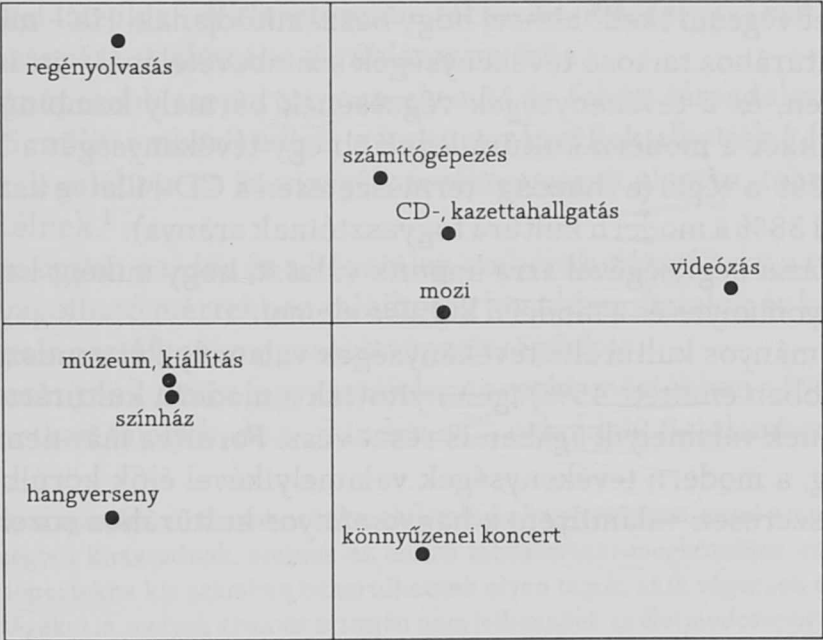
Érdekesen különül el a könnyűzenei koncertek látogatása, ami a komolyzenei koncertek látogatásához áll a legközelebb, ez arra utal, hogy a koncertekre járók egy része nem tesz éles különbséget a komoly- és a könnyűzenei programok között; fontos, hogy „jó zene legyen”, mondanák.

Miután az 1. ábrából jól látható, hogy valóban összerendeződnek a hagyományos és a modern kultúrához sorolt tevékenységek, azaz végzésük között korreláció van, nézzük meg, mekkora a hagyományos és mekkora a modern kultúra tábor, valamint azt is, hogy milyen átjárások vannak a két „tábor” között?

A korábbi adatokból már kiolvashattuk, hogy hányan végzik az egyes tevékenységeket. Most azt nézzük meg, hogy a hagyományos, illetve a modern kultúra befogadói összességében hányan vannak.

1. ábra

A kulturális tevékenységek összerendeződése

3. táblázat

A hagyományos és a modern kultúra végzésének együttjárása

Csak a hagyományos kulturális tevékenységek valamelyikét végzi rendszeresen	8%
Csak a modern kulturális tevékenységek valamelyikét végzi rendszeresen	26%
Mind hagyományos, mind modern kulturális tevékenységet végez rendszeresen	37%
Egyiket sem végzi rendszeresen	30%
Összesen	100%

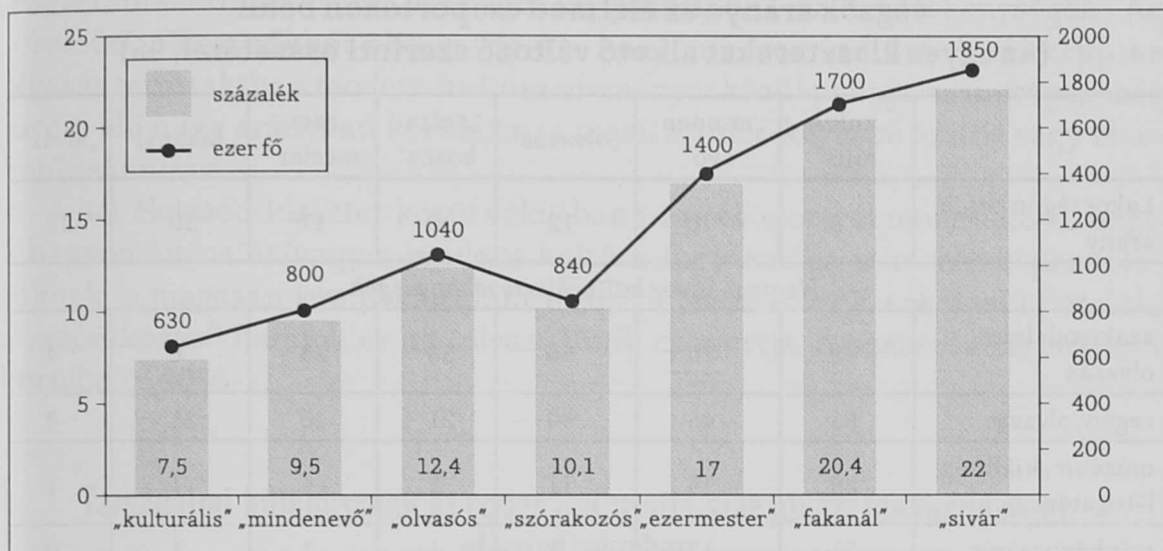
A hagyományos kultúra minden elemét fogyasztó réteghez azok tartoznak, akik kisebb-nagyobb gyakorisággal színházba, múzeumba, hangversenyre is járnak, és még olvasni is szoktak. Ez a 14 év feletti lakosság 10%-át teszi ki, amely körülbelül 800 ezer embert jelent, ennyien vannak, akik a vizsgálatot megelőző egy évben ezen intézmények mindegyikében voltak, és olvasni is szoktak. Ha a havi rendszerességgel járókra számítjuk ki ugyanezt az arányt, 0,5% körüli értéket kapunk, ez a körülbelül 40-50 ezer ember már igazán csak a nagyon elszánt – a havonta színházba, múzeumba, hangversenyre is járó és rendszeresen olvasó – kultúrarajongókat jelenti. A hagyományos kulturális tevékenységek közül legalább egyet, illetve az idesorolt tevékenységek bármely kombinációját 45% végzi rendszeresen.

A modern kultúrához tartozó tevékenységeknél a minden tevékenységet (mozi+videó+CD-/kazettahallgatás+könnyűzenei koncert+számítógépezés) egyaránt végzők aránya a hagyományos kulturális tevékenységeket végzőkhöz hasonlóan 9%. Megjegyezzük azonban, mivel a modern kultúrához több tevékenységet soroltunk, mint a hagyományoshoz, nehezebb feltételt jelent, hogy mindet végezni „kell” ahhoz, hogy beszámítódjanak. Ha – mint a hagyományos kultúrához tartozó tevékenységek számbavételénél – itt is enyhítünk a feltételeken, és a tevékenységek végzésének bármely kombinációját megengedjük, akkor a modern kultúra legalább egy tevékenységét a 14 év feletti népesség 62%-a végzi (a „húzóág” természetesen a CD-, illetve kazettahallgatás, e nélkül 38% a modern kultúra fogyasztóinak aránya).

A 3. táblázat segítségével arra kapunk választ, hogy miként kapcsolódnak össze a hagyományos és a modern kultúra elemei.

A hagyományos kulturális tevékenységek valamelyikét rendszeresen végzők (a korábban említett 45%) igen nyitottak a modern kultúrára is, ugyanis 82%-uk ennek valamelyik ágában is részt vesz. Fordítva már nem ilyen nagy a nyitottság, a modern tevékenységek valamelyikével élők körülbelül 60%-a végez rendszeresen valamilyen, a hagyományos kultúrához sorolt tevékenységet is.

Életmódcsoporthok a 14 év feletti lakosság (8,4 millió fő) körében, 2002

Tevékenységszerkezet, életmód- és szabadidő-csoportok

A következőkben azt vizsgáljuk meg, immár a rendelkezésre álló teljes szabadidős tevékenységi lista segítségével, hogy a különböző kulturális és nem kulturális szabadidős tevékenységek milyen jellegzetes összeszerveződéseket eredményeznek, azaz milyen szabadidőt eltöltő életmódcsoporthok vannak a magyar társadalomban.

Az adatbázisban rendelkezésre álló tevékenységeket hét csoportba különítettük el, és ezeket a csoportba tartozók jellegzetes tevékenységei alapján fantázianevekkel láttuk el. A klaszterekbe tartozók népességszámát és népességen belüli arányát a 2. ábra és a 4. táblázat mutatja.

A két legnépesebb csoportot – amely a 14 év feletti társadalom körülbelül 40%-át (3,5 millió ember!) adja – a kultúrán kívüliek alkotják („fakanál” és a „sivár”), ők, legalábbis az itt vizsgált tevékenységek alapján, teljesen passzív, sivár életet élnek.¹

Zömében ugyan az idős és a képzetlen emberek alkotják ezt a csoportot, de nem elhanyagolható mértékben találhatók körükben fiatalok és középkorúak, valamint nyolc osztálynál magasabb végzettségűek is.

A hagyományos kultúra fogyasztóit legnagyobb mértékben a 8%-nyi „kulturális” csoportban találjuk, de a „mindenevő”, sokoldalú fiatal emberek 10%-nyi

¹ Ez az arány magasabb, mint azok aránya, akik mind a hagyományos, mind a modern kulturális tevékenységből kimaradnak, aminek az eltérő módszertani megközelítés az oka. Az egyes életmódcsoporthokba kis számban bekerülhetnek olyan tagok, akik végeznek olyan kulturális tevékenységeket is, melyek a praxis szintjén nem jellemzőek az életmódcsoporthra.

4. táblázat

**A kulturális és nem kulturális tevékenységeket végzők aránya az életmód csoportokon belül
(az egyes klasztereket alkotó változó szerinti összetétel, %)**

	„kultu- rális”	„minden- evő”	„olvasós”	„szóra- kozos”	„ezer- mester”	„fakanál”	„sivár”
Lakosságon belüli arány	8	10	12	10	17	20	22
<i>Hagyományos kulturális tevékenységek</i>							
szakirodalom- olvasás	70	70	56	33	28	8	4
regényolvasás	63	45	60	21	16	21	8
múzeum, kiállítás látogatása	29	14	11	1	1	1	1
színházba járás	31	12	8	1	1	1	0
komolyzenei kon- cert látogatása	24	2	0	0	0	0	0
<i>Modern kulturális tevékenységek</i>							
CD-hallgatás	84	94	79	92	59	35	15
számítógépezés	64	72	51	43	17	5	3
videókölcsonzés	20	34	17	32	14	6	3
moziba járás	26	46	13	35	5	1	1
könnyűzenei koncert látogatása	8	25	1	9	0	0	0
<i>Nem kulturális szabadidős tevékenységek</i>							
kertészkedés	63	57	73	23	72	86	55
barátokkal összejönni	73	93	63	95	56	40	24
barkácsolás	35	65	37	29	90	32	29
sportolás	53	83	34	60	15	3	3
kézimunkázás	25	10	35	5	4	44	7
túrázás	39	54	31	20	17	4	2
sportrendezvény látogatása	11	57	5	28	20	1	2

csoportjában is az átlagosnál nagyobb arányban fordulnak elő. Mindkét csoportra jellemző, hogy az átlagosat jóval meghaladó mértékben sportolnak. E két csoport tehát igen változatos, színes életet él, nemcsak a hagyományos, hanem másfajta kultúra és szabadidős tevékenységek iránt is fogékonyak.

A főleg fiatalokból álló, szórakozást szeretőkre is jellemző a modern kultúra fogyasztása, de náluk ez nem jár együtt a hagyományos kultúra kedvelésével, inkább a sporttal, a bulizással párosulnak ezen tevékenységek. Az „olvasós”, főleg nőkől álló csoport a hagyományos kultúra, kiváltképp az olvasás terén aktív, a modern kultúra vívmányai közül pedig a számítógépezés fordul elő nagy arányban körükben, a mozi, a videó kevésbé fontos vagy elérhető számukra.

A hét életmód-klaszter közül valójában négy csoportról mondható el, hogy a hagyományos és/vagy a modern kultúra fogyasztása is részét képezi életüknek: a magasan kvalifikált „kulturális”, a „mindenevő” sokoldalú fiatalok, a „szórakozós” fiatalok és az „olvasó” nők csoportja, összesen a társadalom körülbelül 40%-a.

Társadalmi különbségek az egyes kulturális-szabadidős tevékenységek elterjedtségében

Ebben a részben azt vizsgáljuk, hogy a szabadidős-kulturális tevékenységek végzése mögött milyen társadalmi, demográfiai meghatározók húzódnak meg. Kiemelten foglalkozunk a lakóhely mint társadalmi-földrajzi tér szerepével, azzal, hogy mennyiben, milyen szinten határozza meg a lakóhely az életmód, a kultúra fogyasztásának alakulását.

A kultúra fogyasztása, illetve a szabadidő eltöltése – csakúgy, mint a különféle termékek vagy szolgáltatások fogyasztása, igénybevétele – az egyén preferenciái és lehetőségei által befolyásolt döntések eredménye. Vajon az eltérő kulturális fogyasztási szokások mögött az esélyek, a lehetőségek, konkrétan fogalmazva az intézményekhez, eszközökhöz való különböző térbeli, időbeli és anyagi hozzáférési lehetőségek, vagy pedig az eltérő igények, preferenciák húzódnak meg inkább?

A kérdés megválaszolásához társadalmi és demográfiai magyarázó változókat használtunk. Demográfiaiak nevezzük az életkori és a nemi különbségekből adódó – azaz az egyéni akarattól és a társadalom működésétől függetlenül is létező – különbségeket. Társadalminak hívjuk a társadalmi egyenlőtlenségekből adódó különbségeket, ezek mérésére legfőbb jelölőit, az iskolai végzettséget és a vagyoni helyzetet használjuk.

Az életmódbeli különbségeknek van egy speciális metszete: a földrajzi tér, a lakóhely, amiről egyelőre nem tudjuk, hogy milyen természetű. Vajon ez a dimenzió termeli, felerősíti vagy csak tükrözi/hordozza a fogyasztásban, életmódban tetten érhető demográfiai és társadalmi különbségeket?

A fogyasztást befolyásoló preferenciákat az érdeklődési szinttel közelítjük meg és a modellben szintén szerepeltetjük, noha először talán ez tautológiának tűnik, hiszen nagy valószínűséggel az jár színházba, moziba, hangversenyre,

aki érdeklődik ezek iránt. Az összefüggés azonban nem ilyen egyértelmű, és miután a modelleket e változó szerepeltetése nélkül is lefuttattuk, azt tapasztaltuk, hogy nem egyenlő mértékben befolyásolja az érdeklődés egy-egy tevékenység végzését.

A hagyományos kultúra fogyasztásának valószínűségét befolyásoló tényezők

Az 5. táblázat logisztikus regresszió segítségével készült. A „marginális hatás” azt mutatja, hogy az egyes változók hatására – a többi tényező hatását kiszűrve – milyen valószínűséggel nő vagy csökken az adott kulturális termék fogyasztásának valószínűsége, feltételezve, hogy csak az itt vizsgált változók hatnak a tevékenységek végzésére. Fogyasztónak azokat tekintettük, akik az adott kulturális intézményeket az adatfelvételt megelőző körülbelül egy évben egyáltalán felkeresték, illetve, az olvasás esetében, akik legalább havonta olvasnak. A táblázatban csak a minimum 0,05 szintű szignifikáns értékek szerepelnek.

5. táblázat

A hagyományos kultúra fogyasztását befolyásoló néhány tényező marginális hatása*

	Regény- olvasás	Színház- látogatás	Hangverseny- látogatás	Kiállítás- látogatás
<i>A kérdezett neme</i>	0,11	0,07	0,05	0,07
<i>Iskolai végzettség</i>				
kevesebb, mint nyolc általános	-0,13	-0,06		-0,07
szakmunkásiskola				0,05
érettségi	0,16	0,21	0,15	0,21
főiskola	0,21	0,34	0,29	0,34
egyetem	0,22	0,42	0,38	0,42
<i>Életkor</i>				
15–17 éves	0,22	0,52	0,34	0,50
18–29 éves		0,19	0,22	0,13
30–39 éves		0,10	0,13	0,09
40–49 éves		0,07	0,09	
50–59 éves		0,08		
<i>Lakóhely</i>				
Budapest	0,19	0,13	0,11	0,11
100 ezer feletti település	0,07	0,16	0,17	0,10
50–100 ezer lakosú település		0,09		0,06

5. táblázat folytatása

20–50 ezer lakosú település	0,09	0,03		0,09
10–20 ezer lakosú település				
5–10 ezer lakosú település		0,07	0,11	0,06
Jövedelmi helyzet				
alsó jövedelmi decilis	–0,12	–0,42	–0,25	–0,37
2. jövedelmi decilis	–0,09	–0,30	–0,24	–0,24
3. jövedelmi decilis		–0,15	–0,13	–0,11
4. jövedelmi decilis		–0,07		
6. jövedelmi decilis		0,06		0,07
7. jövedelmi decilis		0,13	0,09	0,12
8. jövedelmi decilis	0,07	0,18	0,10	0,17
9. jövedelmi decilis	0,06	0,20	0,14	0,21
legfelső jövedelmi decilis	0,07	0,31	0,21	0,30
A téma iránti érdeklődés	0,29	0,34	0,40	0,36
Szabadidő/nap (óra)	0,002	–0,001	–	–

* a marginális hatást a $p=0,5$ feltétel mellett számoltam ki, tehát a $B(1-p)p=B*0,25$ értékek szerepelnek az oszlopokban, azaz a hatások felső értékét, a lehetséges maximálisat mutatják.
A hatások lehetnek ennél kisebbek is, de a relatív különbségek nem, azok kisebb szorzó esetében is – ugyan alacsonyabb szinten – de megtartanák egymáshoz képest a különbségeket.

A nem folytonos független változók hiányzó értékei: nyolc általános, 60 év felettiek, 5 ezer főnél kevesebb lakosú települések, az ötödik jövedelmi decilis. Az adatokat tehát e változókhoz képest kell értelmezni. A téma iránti érdeklődés ötfokú skáláját dichotommá (1–3 = nem érdekli, 4+5 = érdekli) alakítottuk.

A regényolvasás valószínűsége legnagyobb mértékben az iskolai végzettség emelkedésével nő, az érettségi, a főiskolai és az egyetemi végzettség a nyolc általános végzettségűekhez képest 15-20%-kal növeli annak valószínűségét, hogy valaki legalább havi rendszerességgel olvas valamilyen regényt.

Az intézményhez kötött kulturális tevékenységek, a színházak, a hangversenyek és a kiállítások látogatása szintén az iskolai végzettséggel van a legszorosabb kapcsolatban, a főiskolai és egyetemi végzettség 30-40%-kal, az érettségi 15-20%-kal növeli e kulturálódási formák valószínűségét, azaz az olvasásénál erősebben befolyásolja a végzettség ezen tevékenységeket. Az iskolai végzettséggel körülbelül azonos szintű az érdeklődés önálló hatása, ezen belül a legnagyobb, 40% a komolyzenei koncertek látogatásánál. Szintén erős a kapcsolat az életkor és a hagyományos kultúra fogyasztása között, különösen a 20 év alattiaknál növeli meg 20-50%-kal a tevékenységek végzésének esélyét, viszont a 30 év felettiek körében 10% körülire csökken a differenciáló szerepe.

A hagyományos kultúra intézményeinek látogatása az iskolázottsághoz hasonlóan nagymértékben függ a *vagyoni helyzettől*: a jobb jövedelmi helyzetű rétegek 20-30%-kal nagyobb valószínűséggel jutnak el a kultúra ezen intézményeibe, mint az alsó-középső (5. jövedelmi decilis) vagyoni helyzetűek. Az olvasás kevésbé függ a vagyoni helyzettől.

A *települési hierarchiában* a budapestiek és a megyeszékhelyeken élők vannak a legjobb helyzetben (ami nyilván nem független ezen intézmények nagyvárosi fellelhetőségétől), de a kisebb városok, települések lakói is 5-10%-os előnyt élveznek a legkisebb, az ötezer főnél is kisebb népességgel bíró falvakhoz képest. A lakóhely szerepe jelentősen gyengébb, mint az iskolai végzettségé, a jövedelmi helyzeté vagy az érdeklődésé, azaz a kisebb településeken élő magasabb végzettségű emberek, ha fontos számukra, eljutnak a hagyományos kultúra intézményeibe, de a kisebb település – mint lakóhely – valamilyenre gyengíti ezt az esélyt. *A lakóhelynek a települési hierarchiában elfoglalt helye tehát alapvetően hordozója, tükrözője – és kevésbé termelője, okozója – a társadalmi különbségekből és a különböző érdeklődési szintből adódó egyenlőtlen fogyasztásnak. Van azonban önálló hatása is: felerősíti a tőle függetlenül létező jelentős különbségeket.*

Annak ellenére, hogy látszólag az olvasás a legkevésbé intézményhez kötött tevékenység, valószínűsége majd 20%-kal nagyobb a fővárosi lét következtében. (A települési hierarchia többi szintje kevésbé befolyásolja az olvasást, mint a többi kulturális tevékenységet.) Az egyik lehetséges magyarázó okot mégis az intézményrendszerben fennálló különbségekben véljük felfedezni: a fővárosban több a könyvesbolt és a nagy könyvesbolt, ahol koncentráltabb a kínálat, egy helyen nagyobb a választék. Feltehetően a könyvtárak színvonala, kínálata is jobb, mint a kisebb településeké. S talán szerepe lehet Budapest kiemelkedő településhálózati jelentőségének is: a kultúra is fővároscentrikus, Budapesten az élet nagyobb része szól a kultúráról, mint az ország többi részében. Ilyen értelemben talán a „hely szelleme” is működik.

Szeretnénk felhívni a figyelmet a *nők és férfiak* közti különbségre: minden egyes, a hagyományos kultúrához tartozó kulturálódási formát a nők nagyobb valószínűséggel végeznek. Pusztán az, hogy valaki nő, önmagában 5-10%-kal növeli e formákban való részvétel valószínűségét, ami vetekszik a települési hierarchiával mért hatással.

Eddig nem esett szó arról, hogy a szabadidős-kulturálódási szokások összefüggésben lehetnek a rendelkezésre álló *szabadidővel* is. Ez igazolódik az olvasás és a színházba járás esetében, ahol szignifikáns összefüggést találunk a szabadidő mennyisége és a végzett tevékenység között, a hangversenyek, a múzeumok és a kiállítások látogatása esetében azonban nincs ilyen kapcsolat.

A modern kultúra fogyasztásának valószínűségét befolyásoló tényezők

A modern kultúrára és a sportolással kapcsolatos tevékenységekre ható tényezők marginális befolyását mutató 6. táblázat már első ránézésre is zsúfoltabb, mint a hagyományos kultúrához sorolt tevékenységek ugyanezen információkat hordozó adatsora (5. táblázat), abban több, ebben kevesebb olyan cella van, ami nem szignifikáns különbségeket takar, azaz a tömegkultúra ezen tevékenységeinek végzése jobban megosztja a lakosság különböző szegmenseit. A nagyobb számú szignifikáns különbség többségében az életkor és a lakóhely nagyságában meglévő nagyobb differenciálódás eredménye.

A modern kultúrában való részvételben legnagyobb szerepe az *életkornak* van, minden más mért egyéb tényező eltörpül az életkor befolyásoló szerepe mögött, ami csak megerősít minket abban, hogy helyes a „modern” kifejezés használata abból a szempontból is, hogy a modernség asszociálható a fiatal-ságra, a fiatalok kultúrájára is.

A 18 év alattiak a számítógépezést és a sportolást több mint kétszer nagyobb, a könnyűzenei koncertek és a sportrendezvények látogatását pedig közel kétszeres valószínűséggel végzik, mint a legidősebb korcsoportba tartozók. Legkisebb különbség a videózásban mutatkozik, e tevékenység végzésének valószínűsége „csak” körülbelül 50%-kal nagyobb, mint a 60 év felettiek körében.

A *lakóhely településnagysága* a moziba járást és – noha ellenkező előjellel – a sportrendezvények látogatását befolyásolja a legnagyobb mértékben. A budapesti lét önmagában körülbelül 40%-kal, a nagyobb városoké körülbelül 20%-kal növeli a moziba járás esélyét a legkisebb, az 5 ezer fő alatti településeken élőkhez képest, a sportrendezvények látogatása pedig 20%-kal csökkenti. A sportrendezvények látogatása egyébként minden településkategóriánál negatív előjelű, vagyis a legkisebb településeken élők körében a legnagyobb ennek az esélye, természetesen akkor, ha a többi tényezőt kontrolláljuk. Ez egyben azt is valószínűsíti, hogy a helyi focimérkőzések látogatása az, ami valójában igen népszerű.

A lakóhely nagysága a könnyűzenei koncertekre való eljutás, a mozi látogatás és a videózás tekintetében játszik jelentős szerepet: minél kisebb a település, annál kisebb a valószínűsége ezen szórakozási lehetőségekhez való hozzájutáshoz. A számítógép-használatban érdekes módon nem is a főváros, hanem a megyeszékhely jelenti a leginkább valószínűsítő lakóhelyet, és a kisebb települések között sincs szignifikáns különbség a legkisebbekhez képest. A videózás a közepes, a 20-100 ezer lakossal rendelkező városainkban a leginkább valószínű.

A számítógép használata az életkor mellett az *iskolázottságtól* és a *vagyoni helyzettől* függ nagyon erősen. A főiskolai és egyetemi végzettség 40-50%-kal, a felső jövedelmi decilisekhez való tartozás 20-40%-kal növeli

6. táblázat

A modern kultúra végzését és a sportolást, valamint a sportrendezvények látogatását befolyásoló néhány tényező marginális hatása

	könnyűzenei koncert	mozi	videó	számítógépezés	sportolás	sportrendezvények látogatása
A kérdezett neve	-0,03	-0,04	-0,04		-0,06	-0,19
<i>Iskolai végzettség</i>						
kevesebb, mint nyolc általános	-0,11	-0,12	-0,08			
szakmunkásiskola		0,05				
érettségi	0,13	0,15		0,24	0,16	0,06
főiskola	0,21	0,18	-0,10	0,38	0,26	
egyetem	0,23	0,23	-0,11	0,47	0,29	
<i>Életkor</i>						
15-17 éves	0,77	0,94	0,53	1,13	1,26	0,81
18-29 éves	0,65	0,71	0,53	0,63	0,71	0,47
30-39 éves	0,48	0,43	0,42	0,45	0,49	0,39
40-49 éves	0,33	0,21	0,36	0,40	0,32	0,29
50-59 éves	0,22	0,10	0,20	0,25	0,19	0,17
<i>Lakóhely</i>						
Budapest	0,14	0,37	0,08	0,07		-0,21
100 ezer feletti település	0,15	0,21	0,09	0,09	0,09	-0,08
50-100 ezer lakosú település	0,11	0,16	0,12	0,11		-0,10
20-50 ezer lakosú település	0,13	0,23	0,15			-0,08
10-20 ezer lakosú település	0,09	0,09	0,06			
5-10 ezer lakosú település	0,09	0,06	0,07	0,06		-0,07
<i>Jövedelmi helyzet</i>						
alsó jövedelmi decilis	-0,26	-0,17	-0,57	-0,22	-0,27	-0,23
2. jövedelmi decilis	-0,13	-0,12	-0,53	-0,34	-0,18	-0,13
3. jövedelmi decilis	-0,19	-0,07	-0,25	-0,12	-0,12	-0,10
4. jövedelmi decilis			-0,06	-0,07		
6. jövedelmi decilis			0,11			0,07
7. jövedelmi decilis	0,09	0,07	0,19	0,20	0,09	0,07
8. jövedelem decilis	0,09	0,14	0,16	0,24	0,15	0,10
9. jövedelmi decilis	0,14	0,16	0,23	0,32	0,21	0,15
legfelső jövedelmi decilis	0,18	0,23	0,30	0,43	0,28	0,18
A téma iránti érdeklődés	0,19	0,15	0,10	0,62	0,17	0,35
Szabadidő/nap (óra)	-0,03	0,00	0,00	-0,002	0,0001	0,00

a számítógéphez való jutás esélyét. Mind az iskola, mind a vagyon hatása a tevékenységnél a legnagyobb.

A videózás esetében az iskolai végzettség minden egyéb itt vizsgált hagyományos és modern tevékenységtípushoz képest ellentétesen működik: az iskolai végzettség emelkedésével csökken a tevékenység végzésének valószínűsége.

Eltérő mértékben, de körülbelül ugyanolyan hatással van a könnyűzenei koncertek látogatására, a moziba járásra és a sportolásra az iskolai végzettség, mint a vagyoni helyzet.

A hagyományos kultúrával ellentétben a modern kultúra fogyasztása nem kötődik erősebben a női nemhez, sőt változó mértékben ugyan, de inkább a férfitel valószínűsíti ezek fogyasztását, és legnagyobb mértékben, körülbelül 20%-kal, a sportrendezvényeken való részvétel esélyét növeli.

Az összes itt mért kulturális és nem kulturális tevékenység közül a számítógépezésre hat leginkább az érdeklődés megléte, 62%-os marginális hatással! A többi modern kulturális tevékenység végzését, a moziba járást, a könnyűzenei koncertek látogatását, a videózást 10-20%-ban befolyásolja az érdeklődés, ami kisebb hatás mint a színház, a hangversenyek, a kiállítások látogatása vagy az olvasás esetében. Ez talán abból ered, hogy a fiatalok a közösségi együttlét, a barátokkal való időtöltés érdekében akkor is elmennek egy-egy rendezvényre, moziba, ha az kevésbé érdekli is őket. A színházba, hangversenyre, kiállításra járóknál ez a szempont kevésbé fontos, ezen helyek látogatása erősebben függ magától a műfaj iránti érdeklődéstől.

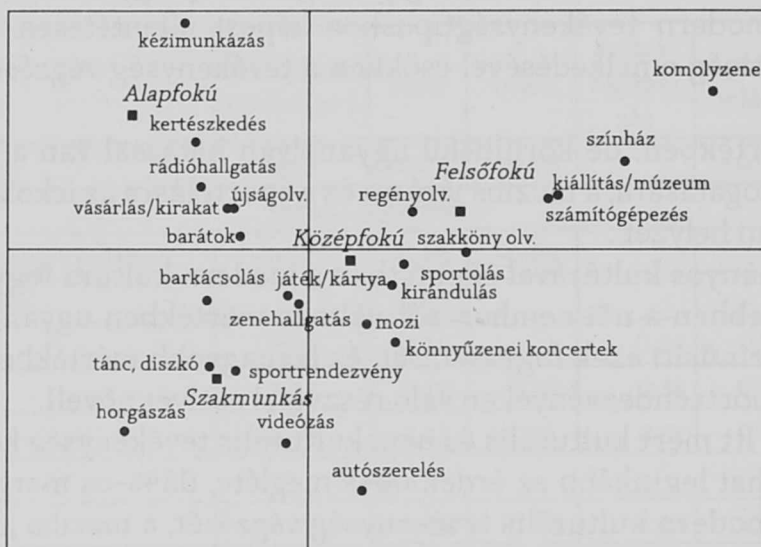
Míg tehát a hagyományos kultúra fogyasztása elsősorban a társadalmi státust jelző iskolai végzettségtől és a vagyoni helyzettől, valamint az érdeklődési szinttől függ, a modern kultúra itt vizsgált területeinek többsége, amellet, hogy a bennük való részvétel szintén társadalmi különbségek eredményeként is születik, legerősebben egy demográfiai változó, az életkor alapján differenciálódik. A lakóhely a modern kultúra fogyasztását valamelyest erősebben befolyásolja, mint a hagyományos kultúra egyes intézményeinek látogatottságát.

A következő korrespondencia-elemzéssel készült „helikopter”-ábrák (3-6. ábra) szemléletesen is bemutatják az eddigieket, a szabadidős tevékenységeket és azok társadalmi-demográfiai meghatározottságát: az aktív, sokszínű élet a fiatalokhoz köthető leginkább, a hagyományos kultúra intézményeibe inkább a magasan iskolázottak és nem (csak) a legfiatalabb korcsoportok járnak, a nagyvárosiak, de különösen a budapestiek.

Az eddigi eredmények részben igazolják az elemzés során elvetett „magas” és „alacsony” kultúra megkülönböztetésének jogosságát. Ugyan nem a művek esztétikai értéke alapján, hiszen azokat továbbra sem ismerjük, de az alapján igen, hogy a társadalmi hierarchián lejjebb találhatók jellegzetesen más típusú tevékenységeket végeznek, mint a hierarchia felsőbb szintjein élők. Ha tehát a műveket nem önmaguk értéke alapján, hanem fogyasztóik társadalmi helyzete

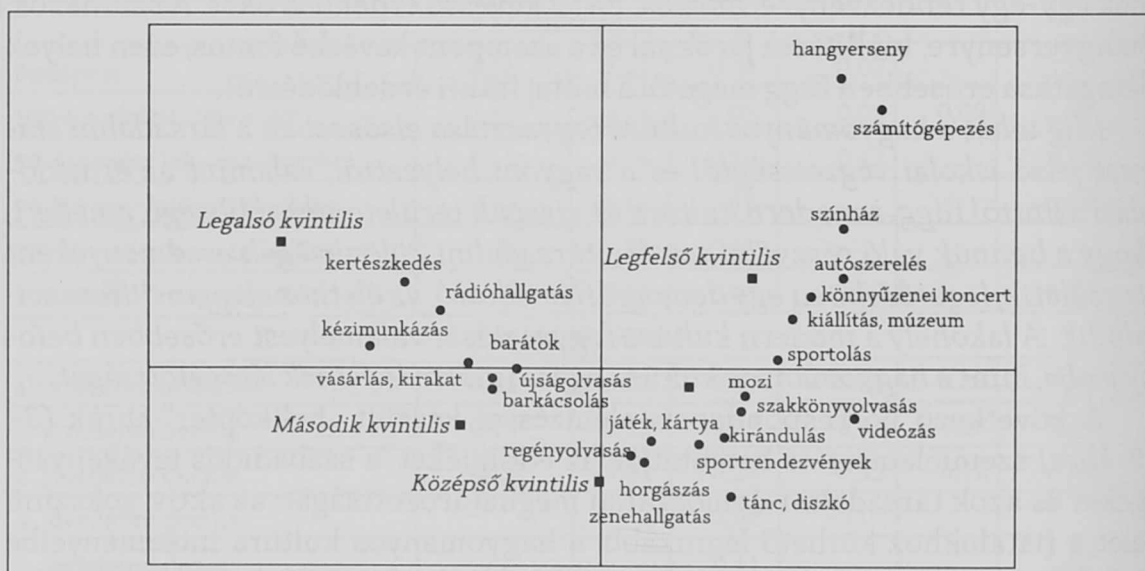
3. ábra

Szabadidős tevékenységek – végzettség

4. ábra

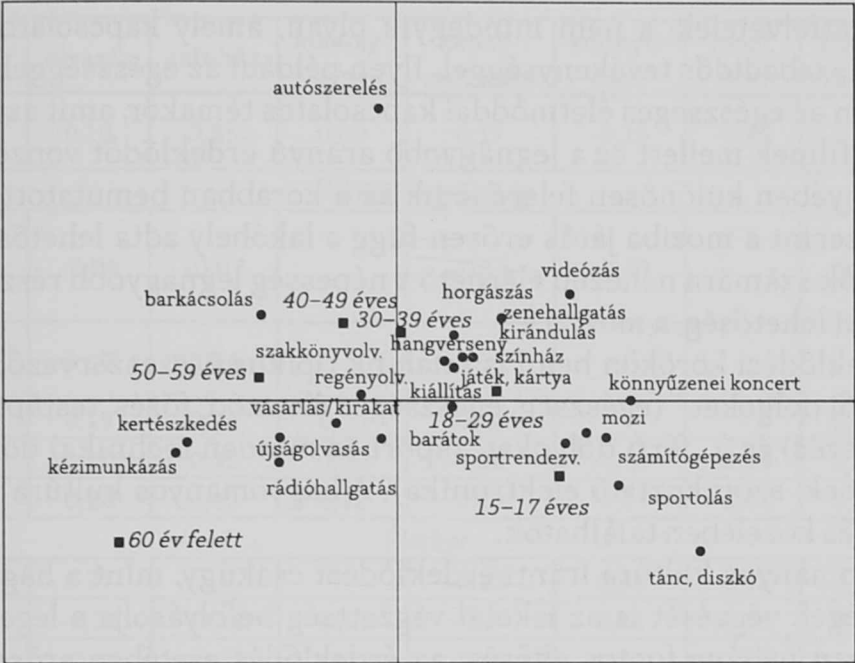
Szabadidős tevékenységek és vagyoni kvintilisek

alapján minősítjük, akkor a magas kultúrához tartozik a színház, a komolyzene, a kiállítások látogatása, mert ezeket jellemzően a társadalmi létra magasabb fokán lévők végzik. Fordítva azonban már nem áll a hozzárendelés, ugyanis – mivel a modern kultúra intézményeit is látogatják a magas kultúra fogyasztói – nem mondhatjuk, hogy a modern kultúra közönsége jellemzően az alacsonyabb státusúak közül kerül ki.

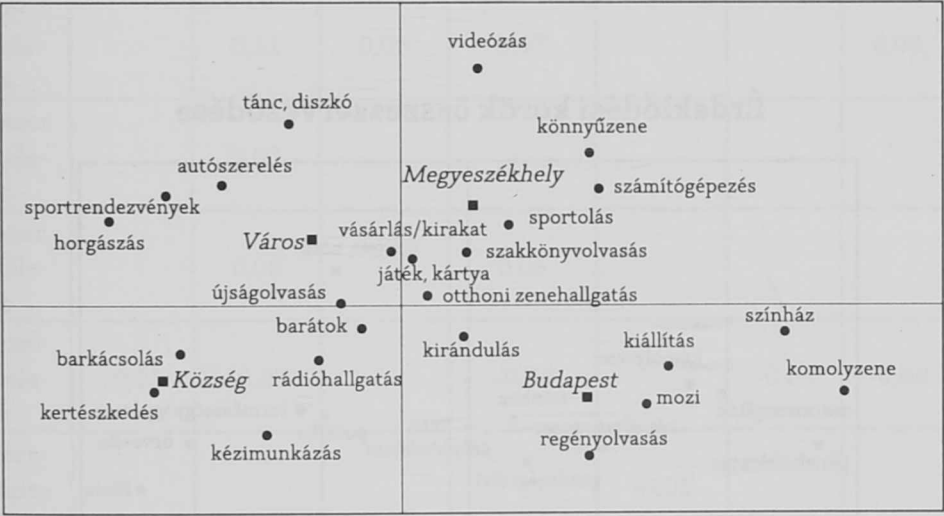
5. ábra

Szabadidős tevékenységek és életkor

6. ábra

Szabadidős tevékenységek – településtípus

Azt láttuk, hogy a preferenciák, az érdeklődés hogyan hat a szabadidős tevékenységekre, de azt nem tudjuk, hogy az érdeklődést mi határozza meg. A következőkben ezt elemezzük.

Érdeklődési kör és lakóhely

Sokféle érdeklődési körre vonatkozó adatot tartalmaznak a Szonda Ipsos által végzett adatfelvételek, s nem mindegyik olyan, amely kapcsolatba hozható bármilyen szabadidős tevékenységgel. Ilyen például az egészséggel, orvoslással, részben az egészséges életmóddal kapcsolatos témakör, amit azért emelek ki, mert a filmek mellett ez a legnagyobb arányú érdeklődőt vonzó témakör. (Ennek fényében különösen felerősödik az a korábban bemutatott összefüggés, ami szerint a moziba járás erősen függ a lakóhely adta lehetőségektől: a vidéken élők számára nehezen elérhető a népesség legnagyobb részét érdeklő szórakozási lehetőség, a mozi.)

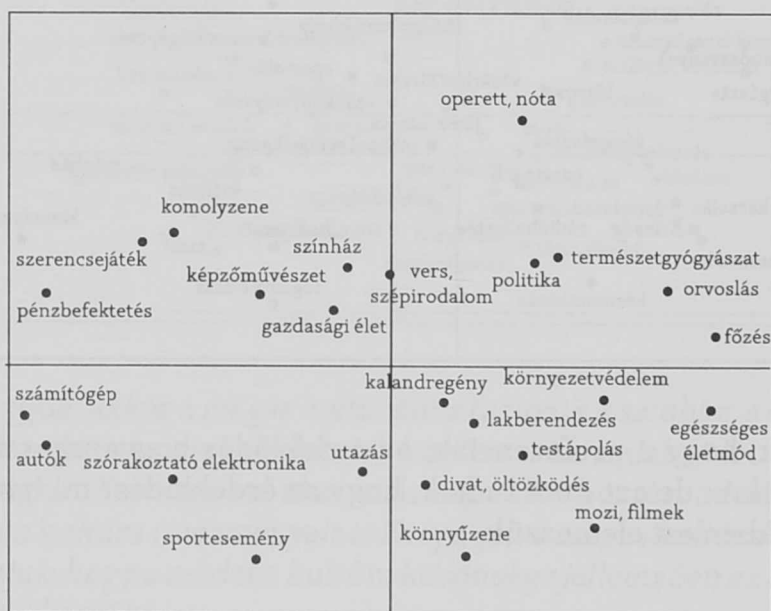
Az érdeklődési körökön belül is találunk tipikus összeszerveződéseket (7. ábra): a „női dolgokat” (egészség, egészséges életmód, főzés, testápolás, divat, lakberendezés) és a „férfi dolgokat” (sport és minden technikai dolog, autók, számítógépek, szórakoztató elektronika). A hagyományos kultúra témakörei itt is egymás közelében találhatók.

A hagyományos kultúra iránti érdeklődést csakúgy, mint a hagyományos tevékenységek végzését is az iskolai végzettség befolyásolja a legerősebben. Van azonban néhány fontos eltérés: az érdeklődés esetében erősebb a nem hatása, és gyengébb az életkoré, a lakóhelyé és a vagyoni helyzeté (7. táblázat).

A modern kultúra és a sport iránti érdeklődést szinte csak az életkor befolyásolja, kivétel ez alól a számítógépezés, ahol erős az iskolai végzettség és a vagyoni helyzet hatása is.

7. ábra

Érdeklődési körök összeszerveződése

7. táblázat

A modern kultúra és a sport iránti érdeklődést meghatározó marginális együttthatók

	olvasás	színház	komoly- zene	képző- művészet	könnyű- zene	mozi, film	számí- tógép	sport
A kérdezett neme	0,19	0,25	0,09	0,17	-0,15	-0,46		
<i>Iskolai végzettség</i>								
kevesebb, mint nyolc általános	-0,08	-0,07		-0,11	-0,10		0,09	-0,06
szakmunkás- iskola	0,07	0,04		0,09				
érettségi	0,15	0,22	0,10	0,21			0,21	
főiskola	0,20	0,35	0,30	0,36	-0,13	-0,09	0,28	
egyetem	0,26	0,42	0,42	0,49	-0,17	-0,06	0,35	
<i>Életkor</i>								
15-17 éves	0,07			0,12	0,91	0,61	0,95	0,40
18-29 éves	-0,06	-0,11	-0,09	-0,07	0,72	0,39	0,57	0,19
30-39 éves	-0,05	-0,10	-0,15	-0,08	0,57	0,26	0,46	0,09
40-49 éves		-0,07	-0,13	-0,07	0,42	0,14	0,32	0,08
50-59 éves		-0,08	-0,08		0,25	0,08	0,22	0,07
Lakóhely								
Budapest	0,04	0,18	0,10	0,09		0,09		
100 ezer feletti tele- pülés		0,11	0,06	0,07			0,06	
50-100 ezer lakosú tele- pülés		0,07						
20-50 ezer lakosú tele- pülés		0,08		0,05				
10-20 ezer lakosú tele- pülés	-0,05	-0,07		-0,06		-0,05	-0,06	
5-10 ezer lakosú tele- pülés					-0,05			-0,04
<i>Jövedelmi helyzet</i>								
alsó jövedel- mi decilis	-0,25	-0,20	-0,22	-0,34	-0,16	-0,14	-0,49	-0,19
2. jövedelmi decilis	-0,16	-0,14	-0,08	-0,18	-0,10		-0,31	-0,11

7. táblázat folytatása

3. jövedelmi decilis	-0,06	-0,09		-0,13	-0,06		-0,17	
4. jövedelmi decilis				-0,06			-0,14	
6. jövedelmi decilis			0,07			0,07		
7. jövedelmi decilis		0,06					0,10	
8. jövedelmi decilis		0,07					0,10	
9. jövedelmi decilis		0,10	0,09	0,10		0,08	0,19	0,09
legfelső jövedelmi decilis		0,14	0,10	0,06			0,22	

Jóllehet a lakóhely a kulturális érdeklődésre általában kevésbé hat, mint a kulturális tevékenységekben való részvételre, azért a különbségek itt is fennállnak a hagyományos és a modern kultúrát érintő érdeklődésre gyakorolt befolyás között. Az olvasók arányát a lakóhely jobban meghatározza, mint a különböző típusú könyvek iránti érdeklődést, de a többi hagyományos kultúra iránti érdeklődésben a lakóhelynek a tevékenységek végzésénél tapasztaltakéhoz hasonló mértékű az önálló hatása, azaz a lakóhely valamennyit még hozzátesz az amúgy alapvetően az iskolai végzettség által meghatározott érdeklődésbeni különbségekhez.

Nézzük meg ezek után, hogy a települési szintek szerint hogyan alakul az érdeklődési kör (8. táblázat).

A legnagyobb érdeklődés minden településszinten a modern szórakoztatóipar mozi és könnyűzenei ága, valamint az élet mindennapjaihoz kötődő témakörök, az egészséges életmód, a környezet, a testápolás, a sport, a divat és a lakberendezés iránt mutatkozik.

A települési hierarchia magasabb és alacsonyabb szintjei között a hagyományos kultúra iránti érdeklődésben van a legnagyobb távolság.

A lakóhely nagysága alapján nemigen van különbség az élet mindennapjaihoz, az élet anyagi oldalához kötődő témakörök, az egészséges életmód, a környezet, a testápolás, a sport, a divat és a lakberendezés, valamint a technikai ipar iránti érdeklődésben.

Mivel az iskolai végzettség és a lakóhely nagysága korrelál egymással (erről később még látunk adatot), a 9. táblázatban – az iskolai végzettség hatását kiszűrve – az látható, hogy azonos iskolai végzettség mellett milyen intenzitású a különböző nagyságú településeken élők érdeklődési köre.

8. táblázat

**Az egyes témakörök iránti érdeklődés a különböző
népességszámú településeken (1–5 osztályzatok átlagai)**

	Buda- pest	20 ezer fő felett	20 ezer fő alatt	Különbségek Budapest és a 20 ezer fő alatti te- lepülések között
<i>Művészetek</i>				
szépirodalom, vers	3,0	2,8	2,4	0,6
színház	3,1	2,7	2,2	0,9
képzőművészetek, kiállítások	2,7	2,5	2,1	0,6
komolyzene	2,5	2,2	1,9	0,6
<i>Társadalom-gazdaság</i>				
politikai, közéleti események	3,3	3,1	2,9	0,4
gazdasági élet, gazdasági kérdések	2,8	2,9	2,7	0,1
pénzbefektetés, tőzsde	2,0	2,1	1,9	0,1
<i>Szórakoztatóipar</i>				
mozi, filmek	3,8	3,6	3,5	0,3
könnyűzene, popzene	3,4	3,5	3,3	0,1
operett, magyar nóta	2,6	2,7	2,9	-0,3
kaland-, bűnügyi, romantikus regény	2,9	2,9	2,7	0,2
utazás, utazási ajánlatok	3,1	3,0	2,6	0,5
<i>Technika</i>				
szórakoztató elektronika	2,7	2,8	2,5	0,2
autók, autós tesztek	2,3	2,6	2,4	-0,1
számítógép, számítástechnika	2,3	2,5	2,1	0,2
<i>Egészség-, test- és tárgykultúra</i>				
egészséges életmód	3,7	3,8	3,7	0,0
környezetvédelem, környezetszennyezés	3,5	3,6	3,4	0,1
főzés, receptek	3,3	3,4	3,2	0,1
orvoslás, gyógyászat	3,3	3,2	3,3	0,0
testápolás, kozmetika, hajápolás	3,2	3,2	3,0	0,2
lakás, lakberendezés	3,1	3,3	3,0	0,1
sportesemény, sporttudósítás	3,1	3,1	2,9	0,2
divat, öltözködés	3,1	3,2	2,9	0,2
természetgyógyászat	2,9	2,9	2,8	0,1

9. táblázat

Az egyes témakörök iránti érdeklődés a közép- vagy felsőfokú végzettséggel rendelkezők körében a különböző népességszámú településeken (1–5 osztályzatok átlagai)

	buda- pesti	20 ezer főnél nagyobb tele- pülésen élő	20 ezer főnél kisebb telepü- lésen élő	különbségek (Budapest – 20 ezer fő alatti)
<i>Művészetek</i>				
szépirodalom, vers	3,3	3,2	3,1	0,2
színház	3,5	3,2	3,0	0,5
képzőművészetek, kiállítások	3,2	3,0	2,8	0,4
komolyzene	2,9	2,6	2,4	0,5
<i>Társadalom-gazdaság</i>				
politikai, közéleti események	3,6	3,4	3,4	0,2
gazdasági élet, gazdasági kér- dések	3,2	3,3	3,2	0,0
pénzbefektetés, tőzsde	2,3	2,4	2,3	0,0
<i>Szórakoztatóipar</i>				
mozi, filmek	3,8	3,6	3,7	0,1
könnyűzene, popzene	3,4	3,6	3,7	-0,3
operett, magyar nóta	2,3	2,5	2,6	-0,3
kaland-, bűnügyi, romantikus regény	3,1	3,1	3,1	0,0
utazás, utazási ajánlatok	3,4	3,4	3,4	0,0
<i>Technika</i>				
szórakoztató elektronika	2,8	3,0	3,0	-0,2
autók, autós tesztek	2,5	2,8	2,8	-0,3
számítógép, számítástechnika	2,7	2,9	2,8	-0,1
<i>Egészség-, test- és tárgykultúra</i>				
egészséges életmód	3,8	3,9	4,0	-0,2
környezetvédelem, környezet- szennyezés	3,7	3,8	3,8	-0,1
főzés, receptek	3,2	3,4	3,4	-0,2
orvoslás, gyógyászat	3,3	3,4	3,5	-0,2
testápolás, kozmetika, hajápolás	3,2	3,4	3,5	-0,3
lakás, lakberendezés	3,4	3,6	3,7	-0,3
sportesemény, sporttudósítás	3,1	3,2	3,2	-0,1
divat, öltözködés	3,2	3,4	3,4	-0,2
természetgyógyászat	3,0	3,1	3,1	-0,1

A táblázatból azt a meglepő eredményt szűrhetjük ki, hogy a magasabb iskolázottságú, ámde kisebb településeken élők érdeklődési köre tendenciájában ugyanazt a mintázatot követi, mint a települési szintek közti érdeklődésbeni különbségek, azaz a kistelepüléseken élő érettségizettek és diplomások között kevesebb a hagyományos kultúra iránt érdeklődők aránya, mint a hasonló végzettségű budapestiek körében. Sőt az érettségizett és diplomás kisvárosi, falusi rétegek jobban érdeklődnek a szórakoztatóipar könnyűzenei (ideértve az operettet is) ága és a mindennapi élet egészséget, test- és tárgykultúrát, valamint a technikát érintő témái iránt, mint a hasonló képzettségű budapesti rétegek.

Vajon mit mutatnak az adatok az alacsony végzettségűeknél (10. táblázat)?

Az alacsonyabb iskolai végzettségűek körében, az operettet és az autók témakörét kivéve, valamennyi területre igaz, hogy a kisebb településeken kisebb az érdeklődés, és itt is megfigyelhető, hogy a magas kultúra iránti érdeklődésben a legnagyobbak a különbségek: az alacsony iskolai végzettségű fővárosiak nagyobb érdeklődést mutatnak a magas kultúra iránt, mint a kistelepülések lakói. (Amellett persze, hogy az alacsonyabb végzettségűek érdeklődési szintje eleve alacsonyabb, mint a képzettebb rétegeké.)

Összefoglalóul elmondhatjuk, hogy az iskolai végzettség alapján a hagyományos kultúra terén megmutatkozó érdeklődési szakadékot a települési hierarchiában elfoglalt hely tovább mélyíti: a kistelepüléseken élők – akár magasabb, akár alacsonyabb végzettségűek – kevésbé érdeklődnek a hagyományos kultúra iránt, mint budapesti társaik.

E jelenség mögött többféle hatásnak lehet szerepe. Hipotézisünk szerint ezek alapvetően két csoportba sorolhatók: a) a „hely mint szellemi tér”, illetve b) a szelektálódás hatása.

a) A hely mint szellemi tér, azt jelenti, hogy vidéken más az emberi és a fizikai környezet. Az emberi környezeten az ott élők felhalmozott és jelenlegi tudástőkéjét, valamint az emberek egymás közti kapcsolatainak minőségét értjük; a fizikai környezeten egyrészt a földrajzi helyet, amely tartalmazza az összes kihasznált és kihasználatlan természeti erőforrást, másrészt az épített környezetet.

Mivel a kisebb településeken eleve kevesebb érettségizett és diplomás emberre van szükség, a helyi társadalmak zömét, 70-80%-át az alacsonyabb iskolai végzettségűek és a kétkezi munkások alkotják (11. táblázat).

Részben ezen társadalmi összetétel miatt is feltehetően kisebb jelentőséget és súlyt kapnak a mindennapi életben az emberek egymás közti beszélgetésében az olyan témakörök, amelyek inkább a hagyományos kultúra szellemi világához kapcsolhatók, sokkal inkább jelen van a mindennapok gyakorlatias, anyaghoz, természethez kötődő világa. A munkájuk és tudásuk természete is inkább a fizikai világhoz kötődik, ezért szabad idejükben, szórakozásaikban is jobban vonzódnak a testi, mint a szellemi kikapcsolódáshoz. Tudáskészletük

10. táblázat

**Az egyes témakörök iránti érdeklődés az alapfokú vagy szakmunkás-
végzettséggel rendelkezők körében a különböző népességszámú
településeken (1–5 osztályzatok átlagai)**

	buda- pesti	20 ezer főnél nagyobb tele- pülésen élő	20 ezer főnél kisebb tele- pülésen élő	különbségek (Budapest – 20 ezer fő alatti)
<i>Művészetek</i>				
szépirodalom, vers	2,6	2,5	2,2	0,4
színház	2,6	2,3	2,0	0,6
képzőművészetek, kiállítások	2,2	2,2	1,9	0,3
komolyzene	2,0	2,0	1,8	0,2
<i>Társadalom-gazdaság</i>				
politikai, közéleti események	3,0	2,9	2,7	0,3
gazdasági élet, gazdasági kérdések	2,5	2,6	2,6	–0,1
pénzbefektetés, tőzsde	1,8	1,8	1,7	0,1
<i>Szórakoztatóipar</i>				
mozi, filmek	3,8	3,6	3,4	0,4
könnyűzene, popzene	3,3	3,4	3,2	0,1
operett, magyar nóta	2,9	2,8	3,0	–0,1
kaland-, bűnügyi, romantikus regény	2,8	2,8	2,6	0,2
utazás, utazási ajánlatok	2,8	2,8	2,4	0,4
<i>Technika</i>				
szórakoztató elektronika	2,5	2,7	2,3	0,2
autók, autós tesztek	2,2	2,5	2,3	–0,1
számítógép, számítástechnika	2,0	2,1	1,8	0,2
<i>Egészség-, test- és tárgykultúra</i>				
egészséges életmód	3,6	3,7	3,6	0,0
környezetvédelem, környezetszennyezés	3,3	3,4	3,3	0,0
főzés, receptek	3,3	3,3	3,2	0,1
orvoslás, gyógyászat	3,2	3,2	3,2	0,0
testápolás, kozmetika, hajápolás	3,1	3,2	2,9	0,2
lakás, lakberendezés	2,8	3,0	2,8	0,0
sportesemény, sporttudósítás	3,0	3,0	2,8	0,2
divat, öltözködés	2,9	3,1	2,8	0,1
természetgyógyászat	2,7	2,8	2,7	0,0

11. táblázat

Az iskolai végzettség, a foglalkozás és beosztás megoszlása a különböző népességszámú településeken (%)

	Budapest Col %	20 ezer fő felett Col %	20 ezer fő alatt Col %	Lakosságon belüli arány
<i>Iskolai végzettség</i>				
max. nyolc általános	36	39	57	47
szakmunkásképző	13	20	22	20
alapfokú és szakmunkásvégzettségű összesen	49	59	79	67
középfokú	32	28	16	23
felsőfokú	19	13	5	10
közép- és felsőfokú végzettségű összesen	51	41	21	33
<i>Foglalkozás, beosztás</i>				
önálló szellemi, értelmiségi	3	3	1	2
felső- vagy középzvezető	6	5	2	4
beosztott értelmiségi	10	8	3	6
irodai alkalmazott	16	10	5	9
alkalmazott, nem irodában	6	4	2	3
önálló fizikai, mezőgazdasági	3	4	4	3
termelésirányító	2	2	1	2
könnyű fizikai szakmunkás	16	14	13	14
nehéz fizikai szakmunkás	6	10	10	9
betanított munkás	15	18	27	22
segédmunkás	4	7	15	11
fizikai munkás összesen	47	55	69	61
soha nem dolgozott	13	15	16	15
összesen	100	100	100	100

kiseb eséllyel tartalmazza mind a hagyományos, mind a modern kultúra egyes termékeinek befogadásához, élvezetéhez szükséges készségeket. (Egy, a Tárki által közölt, az OKI Értékelési Központ által készített SIALS írás-olvasáskészség-felmérés adatai szerint például a népességnek csak mintegy 25%-a áll olyan olvasási és szövegértési szinten, amely új ismeretek befogadását is lehetővé teszi, s ezen belül mindössze néhány százalékra teszi azok arányát, akik magas szintű és komplex ismeretek befogadására is képesek.)

A kisvárosi, falusi emberek zártabb világban, szorosabb korlátok között élnek, a nagyvárosiakhoz képest bizonytalanabban mozognak a világban, saját közvetlen környezetükből kilépve nehezebben tájékozódnak, s ezen bizonytalanságérzet megakadályozza őket az új keresésében, az újfajta tevékenységek kipróbálásában. Nagyobb a röghöz kötöttségük is, hiszen a kistelepülések háztartásainak zömére a részleges önellátás a jellemző, ami egész évben, nap mint nap megköveteli a fizikai jelenlétet.

A helyhez mint szellemi térhez tartozik a felhalmozott tudás, azaz minden olyan helyi specialitás is, ami a kisebb településeken jellemzően inkább a népi, kézműves hagyományokat, a helyi emberek beszédmódját, konyhaművészetét és más, a fizikai környezet által is befolyásolt, a mindennapi életvitel módjából adódó jellegzetességeket takarja.

Ugyanakkor vidéken, s különösen a kisebb településeken az emberek közelebb vannak egymáshoz, erősebb az egymás iránti szolidaritás és összetartás. Több a közös ünnep, a közösség nagyobb részét megmozgatja egy-egy bál, falunap, búcsú, esküvő, temetés. Más a kikapcsolódás, a szórakozás jelentése.

Mindezek együtt adják a „hely szellemét”, azt, ami meghatározza és megteremti az ott élő emberek érdeklődési körét, lehetőségeit, s ebből adódóan életvitelét is. Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a hely szelleme a kistelepüléseken nem a kultúra fogyasztásának kedvez, nem arra inspirál, s ez kihat az ott élő képzetesebb rétegekre is.

b) Szelektálódáson azt értem, hogy azok az emberek, akik a városi nyüzsgést, aktivitást szeretik, talán nagyobb arányban költöznek be a városokba, mint azok, akik inkább a természet közelségét, a kisvárosi, falusi, nyugodtabb szellemet szeretik. Tehát a települések lakói már eleve szelektálódtak: a nyugodt, kisvárosi létre vágyók a kisebb településeken koncentrálódnak, az urbanizáltabb létet szeretők pedig a városokban. (A folyamat persze nem ilyen tiszta és egyirányú, hiszen vannak például, akik megélhetési kényszer miatt költöznek.)

Tehát azonos iskolai végzettség mellett a lakóhely nagyságából adódó eltérő érdeklődési területek mögött feltételezésünk szerint egyik lényeges okként húzódhat meg a „hely szelleme”, amely eltérő szabadidős tevékenységekben testesül meg (12. táblázat).

Ismét visszakanyarodva a „magas” és „alacsony” kultúra fogalmi kettősségéhez, a megkülönböztetés mögött – hol kimondva, hol kimondatlanul – a társadalom felemelésének vágya, illetve az ehhez való út keresése is meghúzódik.

Azoknak, akik a társadalmat az emberek kulturális szintjének emelésével kívánják „jobbá” tenni, az iskolai, oktatási rendszerben kell a megoldást keresniük: amellet, hogy a társadalom általános iskolázottsági szintjét kell megemelni, a tanárok tudásának, presztízsének és karizmatikus erejének növelését a művészetek befogadására képző tantárgyak, foglalkozások minőségének emelésével karöltve kell biztosítani.

12. táblázat

Szabadidős tevékenységek végzése a közép- vagy felsőfokú végzettséggel rendelkezők körében a különböző népességszámú településeken
(a tevékenységet rendszeresen végzők aránya)

	budapesti	20 ezer főnél nagyobb tele- pülésen élő	20 ezer főnél kisebb települé- sen élő	index (20 ezer fő alatti/ buda- pesti)
<i>Hagyományos kulturális tevékenységek</i>				
regényolvasás	56	42	36	0.65
szakirodalom-olvasás	50	52	47	0.94
színházba járás	16	12	6	0.40
múzeum, kiállítás látoga- tása	16	9	8	0.50
hangverseny	7	4	2	0.26
<i>Modern kulturális tevékenységek</i>				
CD-/kazettahallgatás	71	68	67	0.95
számítógépezés	48	51	46	0.95
moziba járás	26	18	16	0.62
videokölcsönzés	15	21	18	1.17
könnyűzenei koncert láto- gatása	6	6	5	0.80
<i>Nem kulturális szabadidős tevékenységek</i>				
kirakatnézegetés, vásárlás	64	72	60	0.94
barátokkal összejövetel	63	61	61	0.96
kertészkedés	56	61	73	1.32
sportolás	40	38	34	0.86
barkácsolás	36	43	52	1.43
játék, kártya	30	36	36	1.21
autószerelés	22	32	35	1.61
kézimunkázás	18	19	20	1.12
sportrendezvények láto- gatása	8	15	20	2.41
horgászás	4	7	11	2.60

Azok, akik úgy gondolják, hogy minden ember számára a saját érdeklődé-
sének, igényének, szubkultúrájának megfelelő kulturális, szórakozási lehetősé-
geket kell minél megfelelőbb szinten biztosítani, figyelembe kell venniük a

lakóhely és életkor által is meghatározott eltérő igényeket, és ehhez kell igazítaniuk a kínálatot.

Mindezen igyekezet közben a kultúra fogyasztását serkentő gazdasági gyarapodáson is szükséges munkálkodni.

Irodalom

- Bausinger, H. (1995): *Népi kultúra a technika korszakában*. Osiris-Századvég, Budapest.
- Burke, P. (1991): *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Századvég Kiadó, Budapest.
- Dessewfy Tibor – Gayer Zoltán: A múlékony kép jármában – avagy van-e szabadság a képernyő előtt? *Replika*, 1999/38. (<http://www.szochalo.hu>).
- Eliot, T. S. (2003): *A kultúra meghatározása*. Szent István Társulat, Budapest.
- Gans, H. J. (1974): *Popular Culture & High Culture*. Harper, New York.
- Heller Ágnes: Európai identitás, modernitás és történelmi emlékezet. *Lettre Internationale*, 1997. 26. (<http://lettre.c3.hu/>)
- Hoggart, R. (1975): *Művelődés, gondolkodás, szokások. Az angol munkásosztály belülről*. Gondolat, Budapest.
- Kroeber, A. L. and Kluckhohn, C.: *Culture: A critical review of concepts and definitions*. Harvard University, Peabody Museum of American Archeology and Ethnology Papers 47.
- Márkus György: Egy kultúra antinómiái. *Lettre Internationale*, 1997. 27. (<http://lettre.c3.hu/>).
- Matarasso, F. and Landry, C. (1999): *Balancing Act: twenty-one strategic dilemmas in cultural policy*. Council of Europe Publishing.
- Nagy Attila: Stagnálás, romlás vagy olvasásfejlesztés? *Iskolakultúra*, 2001/5. (<http://www.iskolakultura.hu>).
- Peterson, R. A. : Revitalizing the Culture Concept. *Annual Revue of Sociology*, 1979/5.
- Riesman, D. (1983): *A magányos tömeg*. KJK.
- Tomka Miklós: *Az elitkultúra és a tömegkultúra szerepe a művészeti nevelésben, különös tekintettel az értékközvetítésre*. (www.koma.hu/kiadvany/klapme).
- Vitányi Iván (1996): *A magyar társadalom kulturális állapota*. Maecenas.
- Wessely Anna (szerk.) (2003): *A kultúra szociológiája*. Osiris Kiadó, Budapest.

IV. rész

Kultúra és regionális fejlődés: A turizmus és az egyetemek szerepe a vidéki városokban

A kulturális turizmus élmény-gazdaságtani szempontjai

Bevezetés

A kultúra gazdaságfejlesztési tényezőként való azonosításának és a szabadidő utazással való eltöltésének napjainkban tapasztalható térnyerése és összefonódása jelentősen hozzájárul a kulturális turizmus felértékelődéséhez. Jóllehet az utazási motivációk között a világ kulturális értékeinek megismerése iránti igény kielégítése az ókortól kezdve folyamatosan jelen volt, a második világháború után a tömeges turizmus megjelenésének, a tengerpartok kínálatának kiszélesítésével azt mégis sikerült időlegesen háttérbe szorítani. A turizmus nemzetközi szervezeteinek legújabb jelentései és a témával foglalkozó szakértők véleménye szerint napjainkban egyre inkább érezhető a kulturális élmények iránti kereslet fokozódása. A tengerpartok varázsa számos tényező összetett hatásának köszönhetően kopik, így a kultúra jelentheti az utazással együtt járó szabadidős igények kielégítésének egyik alternatíváját, amelynek palettáján fontos szerepet játszanak az úgynevezett tematikus jellegű attrakciók, különösen a kulturális értékekre alapozott tematikus utak. Mivel a világ legtöbb országában a városok képezik a kulturális turizmus kikristályosodási pontjait, így a kultúra és város sikeres szimbiózisa jelentős mértékben hozzájárulhat a település bevételeinek növeléséhez, a helyi lakosság közérzetének javulásához, egy élhetőbb és a turisták számára is vonzó életlehetőség kialakításához. A 21. században ez kizárólag tudatos tervezés és fejlesztés mellett valósulhat csak meg, amelynek szem előtt kell tartania a fejlett, az utazási piac többségét képező társadalmak által elvárt igényt, az élmény elsődlegességét, ugyanakkor törekedni kell a tradicionális városi formák és életterek megőrzésére, visszaállítására. Nincs tehát könnyű helyzetben az a városházi tisztviselő, aki a település kulturális turizmusáért felel: egyszerre kell kulturálisan értelmezhető, élménygazdag, a turizmus piacán jól eladható termékben gondolkodnia, munkájával elő kell segítenie, hogy az érdeklődő a városlátogatás révén intellektusának megfelelő impulzusokat kaphasson. Alábbi fejezetünk az ebben a folyamatban való eligazodást segíti elő azáltal, hogy a kulturális turizmus és az élménygazdaságtan értelmezését, kapcsolódási pontjainak feltárását

követően a városi térbe való beágyazódásuk sajátosságaira fókuszál. Ezt követően Magyarország városi jogállású településeinek önkormányzatainak keresztül mutatja be az e témában mérhető döntéshozói felelősség egyes területeit és tényezőit, kitér egy sajátos piaci csoport, az egyetemisták magyarországi kulturális városokról alkotott képének értékelésére.

A kulturális turizmus élmény-gazdaságtani értelmezése

A kulturális turizmus legátfogóbb megközelítésében olyan – az egyediséget, a fenntarthatóságot és a marketingszemlélet fontosságát szem előtt tartó – turisztikai termék, amelynek központi eleme a turista legszélesebben értelmezett intellektuális igényeit kielégítő vonzerő. Ebből a meghatározásból kiindulva szinte mindenféle szabadidős utazás besorolható a kulturális turizmus fogalmkörébe, hiszen intellektuális élmény lehet akár a trópusi hőség első ízben történő átélése vagy egy igazi olasz cappuccino megkóstolása is, mivel mindkét esetben a turista valamiféle tapasztalattal, tudással lesz gazdagabb (ahogy azt például Sutcliffe illusztrálja: „Hallottam azt a közhelyet, hogy amikor az ember megérkezik Indiába, az olyan, mintha egy sütőbe lépne, de ez nem készített fel arra a tényre, hogy amikor az ember megérkezik Indiába, az *tényleg* olyan, mintha egy sütőbe lépne”¹).

Szűkebb értelemben a kulturális turizmus olyan kulturális motivációval történő utazás, mint például a műemlékek és örökséghelyszínek felkeresése, a fesztiválokban való részvétel, a kiállítás-, múzeum-, színház- vagy koncertlátogatás és a tanulmányút vagy a zárandoklat. Az ilyen jellegű megközelítésre jellemző, hogy elsősorban az úgynevezett magas kultúrát veszi csak számításba, annak ellenére, hogy a kulturális turizmusban egyrészt a tömegkultúra is szerepet játszhat (a londoni King's Cross pályaudvar például egyedül Harry Potter népszerűségének köszönheti turisztikai attrakcióvá való válását), másrészt pedig egyre inkább összeolvad a kultúra két nagy csoportja, és egyre kevésbé lehet egy-egy eseményt vagy létesítményt szigorúan az egyik vagy a másik kategóriába sorolni.

A fenti két megközelítést ötvözi a kulturális turizmus fogalmának azon meghatározása, miszerint olyan utazásról van szó, amelyben a motiváció új kultúrák megismerése, kulturális eseményeken való részvétel és kulturális attrakciók meglátogatása; a vonzerő pedig a felkeresett desztináció sajátos, egyedi kultúrája. A kulturális turizmus tehát olyan turisztikai termék, amelynek fejlesztése gyakorlatilag minden desztináció számára lehetséges alternatíva, a siker – azaz a kívánt látogatottság, bevétel és életminőség elérése – azonban számos tényező függvénye.

¹ Sutcliffe, 1998. 6. p.

Az élménygazdaságtan fogalma olyan, a 20. század legvégén kialakult jelenséget takar, amelynek középpontjában az élmény keresése és az élmény biztosítása áll: a keresleti oldalon a fogyasztói magatartás meghatározó eleme a fogyasztói döntés révén megszerzett élmény, a kínálati oldalon pedig az egyetlen jelentős versenyelőny abból származik, hogy egy vállalat milyen intenzitású élményt képes terméke vagy szolgáltatása megvásárlójának és elfogyasztójának nyújtani. Az élmény mint termékösszetevő gyakran a leg-hétköznapiabb termékek és szolgáltatások esetében is megjelenik, a marketing oldaláról pedig sokszor a piaci pozicionálás vagy a fogyasztót megcélzó promóciós üzenetek egyetlen lényegi elemét jelenti (egy üdítőital például a barátokkal való felhőtlen szórakozás, egy autó pedig a korlátlan szabadság élményét nyújthatja fogyasztójának vagy tulajdonosának).

Napjainkban a gazdasági trendek többek között azt mutatják, hogy a piac bővülését a jövőben szinte minden területen az új élmények kialakítása teszi elsősorban lehetővé. A növekvő piacon a vállalatok versenyelőnyét fokozhatja az úgynevezett élménymarketing erősítése, amelynek legfontosabb feladata a kínált termék élménytartalmának növelése, illetve a fogyasztó számára kínált élmények minőségének javítása.

Az élmény jelentőségének növekedése, mint gazdasági-társadalmi jelenség, természetesen a turizmus területén is érezteti hatását. A turizmus élmény-gazdaságtani megközelítésében kiindulópontként a szabadidős turizmus élményszerzési célból történő migrációként definiálható, amelynek piaci keresletét egyre inkább a turisztikai élmény iránti fizetőképes szükséglet határozza meg. Maga a keresett élmény természetesen rendkívül sokféle lehet és egyénileg változhat. A legjellemzőbb típusok közé az alábbiak tartoznak:

- izgalom, kaland (például vadvízi evezős túrán vagy hőlégballonozáson átélt élmény);
- tényleges vagy észlelt veszély (például túlélő programon való részvétel vagy 5G erővel gyorsuló hullámvasút kipróbálása);
- új ismeretek, készségek (például művészeti nyári egyetemen, kézművestáborban vagy főzőtanfolyamon elsajátított tudás);
- esztétikum (egy festői tájban, egy magával ragadó művészeti alkotásban való gyönyörködés élménye);
- együttlét, társaság (például egy romantikus nászút vagy egy tengeri hajóúton élvezett új társaság élménye);
- újdonság (új, még nem ismert desztináció felkereséséből vagy új tevékenység kipróbálásából adódó élmény);
- egzotikum (a turista kultúrájától szignifikánsan különböző kultúrájú desztináció megismerése által létrejött élmény).

Az élménygazdaságban akkor játszhat jelentős szerepet a kultúra és a kulturális turizmus, amennyiben képes olyan élményeket nyújtani, amelyek iránt jelentős a fogyasztók, illetve a turisták igénye, és amelyek áruvá tehetőek, leg-

alábbis olyan formában, hogy nyújtásuk valamilyen módon – akár közvetetten, más szolgáltatások igénybevételén keresztül – képes legyen bevételt generálni. Fokozottan érvényesülő trend ugyanis a kultúra „puha” és a gazdaság „kemény” világa közötti kapcsolat erősödése. A kulturális turizmus területén természetesen egyrészt a turizmus szektorpiaci elvárásai jelennek meg, miszerint a kulturális kínálat a nagyközönség számára vonzónak, a turisztikai szolgáltatók számára pedig sikeresen értékesíthetőnek kell, hogy bizonyuljon. Másrészt viszont egyre jellemzőbb a kulturális létesítményekkel szemben támasztott gazdasági jellegű elvárás is, miszerint teljes költségvetésük minél nagyobb aránya kell, hogy származzon saját bevételükből, illetve minél nagyobb látogató- vagy nézőszámot és kihasználtságot kell, hogy regisztrálnak. A gazdasági szempontok szerepének növekedése elősegítheti a kulturális szektornak a turizmussal való együttműködését, a kultúra számára ezáltal közönséget, a turizmus számára pedig attrakciót biztosítva.

Noha az élménygazdaságtan jellegzetesen 20. századi fogalom, a turizmus fejlődéstörténete során korábban is tapasztalható volt az élménykeresés előtérbe kerülése. Tulajdonképpen már az ókori vallási motivációjú utazások is az élményt nyújtó tevékenységek közé sorolhatóak, hasonlóan a középkori felfedezők útjaihoz, igazán azonban az olasz reneszánsz indította el azt a folyamatot, amely az újkori Grand Tourné keresztül elvezetett a mai kulturális turizmus kialakulásához. A 16. századtól kezdve fokozatosan érvényesülő trend keretében az élményszerzés iránti vágy azonban elsősorban azt jelentette, hogy kialakult a szabadidős turizmus, azaz a várható élmények motiválta utazás a szabadidő eltöltésének egyre inkább elfogadott és jellemző módjává vált.

Az utazás jelentős – időben és pénzben egyaránt jelentkező – ráfordítás-igénye mintegy a 20. század közepéig megakadályozta a szabadidős turizmus tömegessé válását. A fejlett világban a gazdasági, társadalmi és technológiai fejlődés végül elvezetett a modern értelemben vett turizmus kialakulásához, a rendkívül gyorsan növekvő kereslet elsődleges motivációja azonban sokáig a kikapcsolódás és a környezetváltoztatás volt. A század utolsó évtizedei viszont komoly változásokat hoztak a nemzetközi és a belföldi turizmus rendszerében, különösen a fogyasztói és utazási szokások, a turisták jellemzői, kulturális és környezeti érzékenységük, valamint a piaci desztináció- és szolgáltatáskínálat területén.

A fogyasztói szokások átalakulása a kereslet erőteljes diverzifikálódását eredményezte, és hozzájárult a kínálat fogyasztóorientáltságának erősödéséhez. Az elmúlt évtizedekben ezen túl növekedett a tapasztalt utazók száma, akik egyrészt képesek összehasonlítani az egymással versenyző desztinációk előnyeit és hátrányait, másrészt pedig sokféle élményt átéltek már, így összességében utazási döntéseikben igényesebbek. A fogyasztói igények jobb megismerésének és kiszolgálásának követelménye a turizmusban is a piaci szegmentáció fejlődését eredményezte, ez kifejeződik többek között a

turisztikai attrakciók kínálatának bővülésében, illetve új turizmustípusok és desztinációk megjelenésében.

A turisztikai kereslet átstrukturálódásához hozzájárult a természeti környezet és a kulturális, történelmi örökség jelentőségének globális felértékelődése is. Fokozatosan növekszik a kereslet az olyan speciális turisztikai célpontok iránt, amelyek egyéni igényeket képesek kielégíteni, és egyedi élményeket nyújtanak. A turisztikai keresletnek a fenti trendek hatására történő átalakulása hozzájárul a turizmus egyes formái, többek között a kulturális turizmus iránti kereslet növekedéséhez, illetve hatással van a turisztikai termékekre és szolgáltatókra is. Az utóbbi néhány évtizedben egyre jelentősebbé vált a turisták körében a kulturális értékek motiváló szerepe, így a turisztikai szektor is felismerte a kultúrával való együttműködés és a fogadóterületek kultúrájának megőrzése, kulturális életének fejlesztése érdekében tett erőfeszítések fontosságát.

A puszta pihenésre, semmittevésre, kikapcsolódásra irányuló motiváció tehát fokozatosan veszít jelentőségéből, s egyre inkább növekszik a valódi élményt nyújtó tevékenységek iránti kereslet. Noha a kultúra, amint azt láthattuk, mind környezetként, mind pedig vonzerőként meghatározó szerepet játszott a turizmus fejlődéstörténetében, némiképpen háttérbe szorult a tömegturizmus elterjedésének korai szakaszában. Az elmúlt évtizedekben azonban megállt és megfordult ez a folyamat. Jelenleg egy desztináció kulturális értékei és jellemzői az új turisztikai trendek meghatározó tényezőit jelentik, még azon turizmustípusok esetében is, amelyek közvetlen módon nemigen hasznosítanak kulturális tényezőket (például a mindennapi életmódban kifejeződő kultúra erősíti egy olyan tengerparti üdülés vonzerejét, ahol hagyományos módon épített házak várják a vendégeket, egy hegyi törzs felkeresése pedig jelentősen növelheti egy hegymászótúra népszerűségét).

Nyilvánvaló, hogy a kulturális turizmus kínálata általában nem képes a fentiekben vizsgált élmények mindegyikét létrehozni. A kaland és a veszély átélése általában a hagyományos kulturális élmények körén kívül esik, jóllehet az egyre népszerűbb, elsősorban múzeumokban, látogatóközpontokban alkalmazott interpretációs módszerek képesek lehetnek szimulált veszélyérzet létrehozására (amennyiben természetesen az releváns az interpretált téma szempontjából – elképzelhető lehet például egy természettudományi múzeumban földrengés szimulálása a jelenség minél alaposabb megismertetése végett). Ezentúl azonban utazása során a kulturális turista gyakorlatilag az összes jelentősebb, leginkább keresett élményben részesülhet, és ezek általában termék formájában is megjeleníthetők: a tanulás, a gyönyörködés, az újdonság, az egzotikum és a társas kapcsolatok élménye akár külön, akár együtt is része lehet egy kulturális programnak, attrakciónak.

A turizmus termékorientált megközelítéséből kiindulva – a kultúra által motivált utazások többségében – a városok épített öröksége és a kulturális események jelentik a termék alapját képező legfontosabb vonzerőket.

A kulturális események elsődlegesen attrakcióként jelennek meg a turizmusban, az építészet viszont, hasonlóan a tágabb értelemben vett kultúrához, egyszerre jelent vonzerőt és környezetet, háttérrel a turista tevékenységei és élményei számára. Különösen jellemző a környezetfunkció az elmúlt néhány évszázad során épült épületekre, városrészekre, tehát az olyan típusú építészeti értékekre, amelyek nem különösebben egyediek, együttesként viszont kifejezetten vonzóak (például az Andrássy út palotái vagy Eger barokk épületei). A régmúlt épületei, illetve a modern építészet alkotásai általában vonzerőként működnek egy desztináció turizmusának rendszerében, ritka és különleges mivoltuk következtében (például a Colosseum Rómában vagy a Guggenheim Múzeum Bilbaóban).

A kulturális események közül kiemelkedőek az egyedi téma köré szervezett fesztiválok. Ezek nemcsak az eseménysorozat ideje alatt képesek látogatókat vonzani, hanem folyamatosan, az adott desztináció imázsára gyakorolt jelentős hatásukon keresztül. A Mozart örökségét kiaknázó fesztivál például tovább erősíti Salzburgnak a „Mozart városa” imázsát, azaz gyakorlatilag kötelezővé teszi a város felkeresését a zeneszerző, illetve tágabb körben a klasszikus zene minden rajongója számára. A 2003-ban tízéves, nemzetközileg is egyre ismertebb Sziget Fesztivál pedig hozzájárulhat ahhoz, hogy Budapest fokozottabb sikerrel pozícionálhassa magát a fiatal turisták számára is élményt nyújtani képes „cool” városként (turisztikai szempontból ez a pozíció nagyon hatásosnak bizonyult az emlékezetes „Cool Britannia” esetben).

Mivel a modern társadalmak szabadidejünkben oly mértékben igyekeznek a megszokott, hétköznapi sémákból kilépni, hogy a hagyományos turisztikai élmények kínálata már kevésbé vonz fizetőképes keresletet, ezért a turisztikailag értelmezhető kultúraközvetítést végző városoknak érdemes kiemelt figyelmet fordítaniuk a rendelkezésükre álló vonzerők lehető legjővedelmezőbb mértékben való hasznosulására, hogy a turisták élményszerzéséből származó bevételek a város gazdasági életének számottevő részévé váljanak. A városoknak tehát arra kell koncentrálniuk, hogy meglévő kulturális vonzerejüket a piac igényeinek megfelelően alakítsák ki, vagy fejlesszék tovább.

A városok szerepe a kulturális turizmus fejlesztésében

A kulturális turizmus rendszerében a város egyrészt olyan összetevőként jelenik meg, amely teret, helyszínt biztosít a turizmus számára, amelynek fizikai arculata a turisztikai tevékenység háttérét, „dísztetét” jeleníti meg. A város mint turisztikai desztináció ezen túlmenően magában foglalja a turistát látogatásra motiváló vonzerőt vagy vonzerőket, a várost felkeresők számára felkínált szolgáltatások összességét, valamint azt az egyedi atmoszférát, amely

tények és észlelések kombinációja, és amely a konkrét vonzerők mellett szignifikánsan befolyásolja a turisták élményét.

Gyakorlatilag minden város turisztikai desztinációnak tekinthető, hiszen csak a tökéletes izoláció jelenthetné a szabadidős, az üzleti és a VFR-turizmus² valamilyen szintű keresletének a teljes hiányát. Nyilvánvalóan a turizmusban is érvényesül az a jelenség, miszerint a kulturális szolgáltatások földrajzi elhelyezkedését napjainkban erőteljes városi koncentráció jellemzi. Természetesen hatalmas különbségek tapasztalhatóak az egyes városok által fogadott látogatók számában, a látogatás fő motivációiban, továbbá a turista-forgalom által generált gazdasági hasznót és előidézett társadalmi-fizikai változásokat illetően. A kulturális turizmus esetében jellemzően az úgynevezett történelmi városok tekinthetők az egyik legvonzóbb, erőforrásaikat és értékeiket turisztikailag legkönnyebben hasznosítható helyszínnek. Általában jelentős keresletet vonzanak s ebből fakadóan gyakran komoly teherbíróképességi problémákkal küszködnek, többnyire azon alapvető jellemzőiknek köszönhetően, amelyek biztosítják az adott helyszín történelmi jellegét. Szintén kiemelkedően jelentős a fővárosok szerepe a kulturális turisztikai desztinációk között, elsősorban abból következően, hogy egy ország fővárosa rendelkezik rendszerint a leggazdagabb kulturális kínálattal és szimbolizálja leginkább az adott ország kultúráját, amelynek következtében rendszerint a legkézenfekvőbb úti célnak tűnik a kulturális érdeklődésű látogatók számára.

Az ATLAS kutatásai alapján Európa turisták által legvonzóbbnak tekintett kulturális városainak a következők bizonyultak: Párizs, Róma, London, Athén, Velence, Firenze, Bécs, Prága, Barcelona és Amszterdam.³ A sorrendet jelentősen meghatározta a tényleges kulturális gazdagság – tehát a városban található kulturális attrakciók száma – mellett az adott város észlelt atmoszférája is. Érdekes megfigyelni, hogy az első tíz városból három Olaszországban található. Jellemző a felsorolt városokra, hogy szinte mindannyian klasszikus, ismert kulturális desztinációk, kivételnek talán csak Barcelona és Prága számít (Spanyolország az 1990-es évek elejéig elsősorban 4S⁴ úti célként szerepelt, Kelet-Európa pedig csak az 1980-as évek végén végbement politikai változásokat követően jelent meg az európai tömegturizmus piacán).

Egy város feladata elsősorban a helyi lakosság megfelelő életkörülményeinek a biztosítása, a turisták igényeinek kiszolgálása pedig ennek alárendelődik, noha városonként és általában városrészenként változó mértékben. Optimális esetben a város turisztikai funkciója, azáltal, hogy bővíti a kulturá-

² VFR – Visiting Friends and Relatives – rokonok és barátok meglátogatása, azaz olyan különleges turizmustípus, amely során az utazási döntés szabadsága a desztinációválasztást illetően korlátozott.

³ Richards, 2001.

⁴ 4S = Sea (tenger), Sun (napfény), Sand (homok), Sex vagy Sangria – a hagyományos tengerparti tömegturizmus tömör megnevezése.

lis, szabadidős, infrastrukturális szolgáltatáskínálatot, egyúttal gazdagítja is a lakosság életminőségét. Az örökség értékeinek megóvása, az épített környezet állapotának megőrzése, illetve javítása általában szintén összhangban van a helyi érdekekkel, és hozzájárul az adott város kulturális identitásának erősödéséhez.

A városok bevételeinek összetételét illetően a legtöbb esetben megállapítható, hogy a kulturális attrakciók, programok által generált bevétel a város teljes turisztikai bevételeinek szinte elhanyagolható részét képezi, s a bevételek döntő többsége az igénybe vett egyéb szolgáltatásokból származik (különösen a szálláshely- és a vendéglátószektorból, illetve a kiskereskedelemből). Az elmúlt évtized végén például Velencében az ott éjszakázó turisták teljes költségük mintegy 2%-át fordították kulturális kiadásokra, túlnyomó részét pedig szállásra (45%) és vásárlásra (21%).⁵ Amennyiben azonban Velence nem rendelkezne mindazokkal a kulturális értékekkel, amelyek a város fő attrakcióit jelentik, a turizmusból származó bevételei a jelenlegi szint töredékére zsugorodnának, tehát összességében a kulturális szféra teremti meg a turizmus alapját. Megfigyelhető továbbá, hogy egy-egy jelentős kulturális turisztikai desztináció a környezetében is képes komoly turisztikai keresletet generálni, tehát a kulturális vonzerők hasznosításának multiplikátor hatása térben is érvényesül.

Az élménygazdaság erősödése, mint szolgáltatási, illetve ezen belül turisztikai trend, egyre inkább megfigyelhető a városok kulturális kínálatának átalakulása során is. Az attrakciók fejlesztésekor a hangsúly eltolódni látszik a fizikai erőforrásról az elmesélhető történet és a létrehozható élmény irányába, akár csak azáltal, hogy a létező attrakciók új kontextusba helyeződnek. (Az élmény mint szolgáltatás szó szerinti értelmezésére kitűnő példa a londoni Tower Bridge Experience,⁶ az új pozicionálásra pedig a budapesti Kulturális Sugárút projekt, amely egy virtuális útvonalon helyezi el a világörökségi területen található kulturális látnivalókat, olyan összetett élményt nyújtva a látogatóknak, amely részben az egyes attrakciókból, részben viszont az út végigjárásából, a város különböző arcainak megismeréséből ered.)

Szintén az élménygazdaság erősödésének irányába mutat a kulturális események kínálatának növekedése a városi turizmusban, idesorolva egyszeri és ismétlődő rendezvényeket egyaránt. Egy jelentős kulturális esemény turisztikai szempontból meghatározhatja egy város identitását (például „Bayreuth a Wagner-fesztivál helyszíne”), egyetlen imázsteremtő tényező hiányában pedig hasonló kedvező hatást gyakorolhat az események kaleidoszkópszerű változatossága (például Berlin régi és új kulturális hírnevét a rendkívül gazdag

⁵ Colors, 1999.

⁶ Tower Bridge Experience – szó szerint Tower Híd Élmény, London és a híd történetét mesterségesen meglevenítő turisztikai attrakció.

programkínálatnak köszönheti anélkül, hogy a turisták által alkotott mentális képen megjelenne „A” berlini esemény).

A főként eseményekre és kevésbé az épített attrakciókra épülő kulturális-turisztikai városfejlesztési stratégia legismertebb példája az Európa Kulturális Fővárosa eseménysorozat, amely 1985 óta évente egy⁷ európai városnak alkalmat ad arra, hogy a lehető legszélesebb körben bemutassa kultúráját. Az elmúlt évek tapasztalatai alapján megállapítható, hogy a stratégia különösen a kevésbé ismert, a kulturális turizmusban szerényebb szerepet játszó városok esetében járt sikerrel, egyrészt a város imázsának és piaci pozíciójának jelentős megváltozását eredményezve, másrészt a desztináció látogatottságát (például 1990-ben Glasgow-ban vagy 2001-ben Rotterdamban) szignifikánsan növelve. Az esemény-központúság természetesen egyetlen város esetében sem zárta ki a kulturális infrastruktúra egyidejű fejlesztését, a Kulturális Főváros címre való felkészülés tehát az időben limitált események mellett hosszú távú pozitív hatásokat is eredményezett, például új múzeumok vagy koncerttermek formájában.

A kulturális turizmus rendkívül sokszínű piacán szintén hosszú távon és széles körben érvényes USP-t⁸ biztosíthat egy város számára a kultúrájának globális jelentőségét elismerő UNESCO Világörökség cím elnyerése. A földrajzilag változatos helyszíneken található városok egyetlen közös jellemzője az általuk képviselt örökség kiemelkedő értéke, turisztikai szempontból pedig a kulturális érdeklődésű turistákra gyakorolt fokozott vonzerő, amelyel többnyire együtt jár a növekvő keresletet kielégíteni képes szolgáltatási infrastruktúra kiépítésének a szükségessége is. Az UNESCO Világörökség városai három csoportot alkotnak. Az elsőbe tartoznak a fővárosok, illetve azok történelmi központjai (például Párizs, Havanna, Tallinn vagy Isztambul): olyan helyszínek tehát, amelyek nem a cím elnyerésének köszönhetik népszerűségüket, az azonban hozzájárul kulturális desztináció-pozíciójuk erősítéséhez, és fokozhatja a látogatók észlelt élményét. A világörökség városainak második csoportjába az olyan nem fővárosok, de elismert kulturális desztinációk sorolhatók, mint például Salzburg, Szentpétervár, Krakkó vagy Firenze, amelyek esetében többek között az adott település és az adott ország népszerűsítésére szolgáló marketingeszközként alkalmazható a cím (egy ország kulturális turisztikai megítélését ugyanis befolyásolhatja világörökség értékeinek a száma). A kiemelkedően látogatott helyszíneken egyébként, amennyiben az szükségesnek mutatkozik, alkalmas lehet a világörökség rang arra is, hogy a kulturális örökség megőrzésének szempontjai prioritást kapjanak a rövid távú turisztikai érdekekkel szemben. A harmadik csoportot

⁷ 2000-ben az ezredforduló alkalmából 9 város nyerte el a címet (3-3 Észak-, Közép- és Dél-Európából).

⁸ USP = Unique Selling Proposition – egyedi, jelentős versenyelőnyt biztosító termékjellemző.

azok a városok képezik, amelyek számára a világörökséggé válás jelentős változást eredményezett látogatottságban és elismertségben (idetartozik például a volt bányászváros, Røros Norvégiában vagy Zamosc középkori óvárosa Lengyelországban). Különösen a nemzetközi turisztikai keresletre lehet jelentős hatással a cím elnyerése, hiszen általában elsősorban nemzetközi szinten lehet szükséges mind az ismertség, mind pedig az elvárt élmény minőségének növelése (a belföldi turizmusban ugyanis többnyire ismert a világörökség rangra méltó érték).

A kulturális turizmus vonzerőinek felértékelődése a magyarországi városi terekben

Magyarország sajátos földrajzi fekvéséből és történelmi örökségéből adódóan egyidejűleg rendelkezik az európai kultúrtörténet egyes korszakainak tárgyi és szellemi emlékeivel. Ha Magyarországon is folytatódik az a tendencia, miszerint az üdülturizmus sérülékeny vonzerői (Balaton, Velencei-tó, Tisza) miatt a turisták egyre inkább elfordulnak a passzív, vízparti pihenésre épülő turisztikai terméktől, akkor a hazai turizmus piacán az egyedi, intellektuális élményeket is kínáló települések fognak teret nyerni.

A művelődés és a szabadidő eltöltése a városok alapfunkcióiként értelmezhetők, ezért a települést irányító döntéshozók politikai érdeke, hogy a helyi lakosság és az odalátogatók kulturális igényeit a lehető legmagasabb színvonalon elégítsék ki. Az önkormányzati választásokon értékes szavazatokban fejeződik ki, ha a település sorsáért felelős politikusok és a munkájukat segítő hivatali apparátus kultúrafejlesztő, egyben idegenforgalmi vonzerőt teremtő tevékenysége sikeresnek mondható. Annak érdekében, hogy a városi önkormányzatok a kulturális turizmus terén elért eredményeit széleskörűen feltárják, az MTA Regionális Kutatások Központja a Földrajztudományi Kutatóintézettel együttműködve 2003 májusában minden városi jogállású település polgármesteréhez eljuttatott egy 16 témát felölelő önkitöltős kérdőívet, amelyben a kultúr- és a turizmuspolitika tényezőire vonatkozó kérdéseket tettünk fel. A 252 polgármesteri hivatalból 96 kérdőív érkezett vissza (38%-os visszaküldési arány), melyeket az SPSS program segítségével, súlyozás nélkül dolgoztunk fel. Az eredményeket minden esetben az adott kérdésre választ adók arányában adjuk közre. A visszaküldési hajlandóságban az egyes régiók között releváns eltérés nem mutatható ki, a legtöbb (18) kérdőív az Észak-Alföldről, a legkevesebb (9) a Nyugat-Dunántúlról érkezett vissza, a lakónépeség alapján történő kategorizálást alapul véve az 5000–9999 fő közötti települések polgármesterei voltak a legaktívabbak (26 kérdőív), a 30 000–49 999 fő közöttiek pedig a legkevésbé (6 kérdőív). Ez a fejezet a vizsgálat eredményeit ismerteti.

Pozitív eredménynek számít, hogy az önkormányzatok 36%-a alkalmaz a kulturális turizmus irányításával, szervezésével, fejlesztésével megbízott munkatársat. Ez a tisztviselő a polgármesteri hivatalok struktúráján belül – feladatait tekintve – sokkal inkább kulturális szervező feladatú osztály (iroda), mintsem egy önálló idegenforgalmi egység beosztottja. Azok az önkormányzatok, amelyek sem kulturális osztállyal, sem a kulturális turizmus működtetésével megbízott munkatárssal nem rendelkeznek, a legtöbb esetben az oktatási és közművelődési referenssel végeztetik a vizsgálatunk tárgyát képező feladatokat, igaz, néhány önkormányzat a Tourinform-, vagy a városmarketing-irodát, esetleg a művelődési ház vezetőjét tekinti kompetensnek ebben a kérdésben.

Minden kulturális vonzerővel rendelkező város alapvető érdeke, hogy a települést felkereső vendégeket a leghatékonyabb módon informálják nevezetességeikről, a vendégek rendelkezésére álló szolgáltatásokról. Ezt a célt szolgálják a látogatók – akár több nyelven történő – szóbeli tájékoztatását, informatív és invitatív kiadványokkal való ellátását biztosító Tourinform-irodák. A franchise jellegű rendszerben üzemeltetett, Magyarországon több mint 100 egységgel működő irodahálózat fenntartásában komoly segítséget nyújthatnak az önkormányzatok, ezért nem véletlen, hogy a válaszadó helyhatóságok 4%-a a helyi Tourinform-irodákat az önkormányzattól különállóan működő kultúraszervezési intézményként kezeli.

Annak ellenére, hogy egy kivételével minden önkormányzatnál megtalálható a kultúrával foglalkozó bizottság vagy albizottság, a helyhatóságok mindössze 6%-ánál volt tetten érhető, hogy a kultúra és az idegenforgalom összekapcsolódása a bizottság elnevezésében is megjelenik. Ezt az arányt a kulturális turizmus kívánatosnak tartott térnyerése tekintetében azért tartjuk rendkívül alacsonynak, mert több, az önkormányzatok turizmuspolitikáját feltáró tanulmány mutatott már rá arra, hogy a magyarországi helyhatóságok körében nem jellemző a képviselő-testületek mellett működő idegenforgalmi bizottság, albizottság vagy munkacsoport jelenléte.

A turizmuspolitika egyik leginkább kézzelfogható attribútuma a turizmusfejlesztési koncepció, ennek szerves része a település kulturális értékeinek idegenforgalmi vonzerőként való megjelenítése. Az önkormányzatok 44%-a rendelkezik ezzel a dokumentummal, ott, ahol nem készítettek ilyet, 60%-ban a városfejlesztési koncepcióban olvasható az idegenforgalmi fejezet. A kulturális turizmusra vonatkozó tervek 29%-a erősen lakosságorientált, mivel a művelődési és/vagy ifjúsági ház, a szabadidőközpont, a mozi, esetleg a színház épületét érinti. Emellett a szabadidős közterek (13%), a gyógyfürdők, strandok (10%), a műemléki épületek (10%), a múzeumok és más kiállítási helyszínek (9%), továbbá a könyvtárak (8%) szerepelnek az önkormányzatok beruházási tervei között. A kulturális turizmusra kedvező hatással lévő, 1998 óta megvalósult beruházások között az állami és az önkormányzati költ-

ségvetésből finanszírozottak dominálnak, e téren kisebb szerepük van a vállalkozóknak és az egyéb szervezeteknek. A központi és a helyhatósági büdzséből megvalósított beruházások szerkezetét összehasonlítva, a kulturális turizmusban vonzerőként megjelölhető létesítmények közül előbbi a műemléki épületeket érintő beruházásokban (19,2%), utóbbi a szabadidős közterek fejlesztésében (19,4%) veszi ki leginkább a részét, a múzeumok és kiállítási helyszínek, a köztéri szobrok, emlékművek esetében pedig közel azonos arányú a ráfordítás mértéke (8-9%). Figyelemre méltó, hogy vállalkozói forrásból a szabadidős közterek (28,6%), szálláshely- és vendéglátás-fejlesztés (23,8%), továbbá a múzeumok és kiállítási helyszínek (23,8%) létrehozása szerepel az első helyen.

A kulturális turizmus fejlesztésére szükséges források megteremtésében a pályázatok komoly lehetőséget biztosítanak az önkormányzatok számára. 1998 óta a legtöbb sikeres pályázat a rendezvények területén született (29%), ezt a kulturális intézményekkel kapcsolatos beruházások követik (22,9%), de a köztéri műalkotások létrehozása, megóvása (9,2%) és mindezek turizmusban történő eredményes értékesítését segítő marketingkommunikáció (8,4%) témája is szerepel a győztes pályázatok között.

Az önkormányzatok kulturális erőforrásai szakszerű termékfejlesztést követően piacképes vonzerőként értékesíthetők a településre látogató turisták körében, ez a városfejlesztési célokat is hatékonyan szolgálja.⁹ A helyhatóságok a múzeumokat és a kiállítási helyszíneket (33,7%) tartják a legfontosabb attrakcióikként számon, emellett a templomoknak és műemlék épületeknek (14,1%), továbbá a kulturális rendezvényeknek (11,1%) van számottevő vonzerejük, de említésre kerültek a várak, kastélyok, kúriák (9%) és a hagyományos közművelődési intézmények is.

A városok legfrekvenciáltabb vonzerőinek a fizikai megjelenésük által a település arculatára hatással lévő várak, kastélyok, illetve kúriák tekinthetők (1. táblázat). Ezen épületeket – befogadóképességüknek is köszönhetően – naponta átlagosan mintegy 140 fő látogatja, míg a múzeumokat és kiállítási helyszíneket már csak 65 vendég keresi fel. Ehhez hasonló a klasszikus közművelődési intézmények látogatottsága, míg a templomok és egyéb műemléki védettségű épületek körülbelül napi 35 látogatót fogadnak. A leglátogatottabb vonzerőnek az egri vár tekinthető, amit évente 350 ezer turista keres fel. Az éves önkormányzati támogatásban a saját bevétel megteremtésében is eljáró kulturális szolgáltatóintézmények szerepelnek, ezek közül a művelődési házak, könyvtárak, kulturális központok és színházak állnak az élen. A templomok és műemléki épületek támogatására egyházi, illetve kincstári tulajdonú mivoltuk miatt nagyságrendileg kevesebb pénzt juttatnak az önkormányzatok. A saját bevételeket sokszor üzleti titoknak minősítették a válasz-

⁹ Horváth, 1991.

1. táblázat

A városok fontosabb kulturális vonzerőcsoportjainak éves mutatói, 2000–2002

Vonzerőcsoport	Látogatószám (fő)	Önkormányzati támogatás (ezer forint)	Saját bevétel (ezer forint)
Várak, kastélyok, kúriák	50 128	25 718	2 000
Múzeumok, kiállítási helyszínek	23 594	16 063	26 000
Művelődési házak, könyvtárak, kulturális központok és színházak	22 802	58 246	64 671
Borral kapcsolatos események	12 889	500	3 000
Templomok és egyéb műemléki védetségű épületek	12 582	3 999	2 690
Kulturális rendezvények	10 062	11 758	94 038

Forrás: Polgármesteri hivatalok, 2003

adók, így ezekből az adatokból az általánosítás nem hozna megbízható eredményt, azonban látszik, hogy az önkormányzati intézményekhez kötődő, vagy a szponzorok miatt szoros elszámolást igénylő rendezvények esetében kimutatható a magasabb bevétel.

A vizsgálatba vont kulturális vonzerők fele önkormányzati tulajdonban van, emellett 11-11 százalékban az egyházak és a vállalatok birtokolják a kultúráközvetítő intézményeket, de jellemző a magánszektor és a kincstár tulajdonosi jelenléte is (2. táblázat). A tradicionális vonzerők mellett számos új attrakcióval találkozhatnak a magyarországi városokat felkereső vendégek. A jelenleg megtekinthető vonzerők mintegy negyedét 1990 után hozták létre, illetve tették idegenforgalmilag látogathatóvá.

A vizsgálat során igazolódott az a felismerés, hogy a kulturális események a városi turizmus tervezésében primátust élveznek. A városok kulturális turizmus terén elért eredményeinek egyik legfontosabb tényezője a rendezvényeik területén érhető tetten. A turisták nagyobb tömegeit is fogadni képes események leginkább elterjedt típusai az úgynevezett tematikus fesztiválok, ünnepek, amelyek valamely, a város tradíciójához szorosan kapcsolódó témához kötődnek. Emellett említjük a települési napokat, amelyeken vegyes jelleggel szerepelnek a különböző rendezvények, és a művészeti napokat, amelyek során egy-egy ágazat emelkedik ki. A rendezvények egy része szorosan kötődik a nyári idegenforgalmi szezonhoz (augusztusra esik a 25,4%-uk), de májusban (14,8%) és szeptemberben (13,4%) is szerveznek eseményeket, amelyek hozzájárulnak a városok turizmusában tapasztalható esetleges szezonális csökkentéséhez. A rendezvények időtartamát tekintve az egy és a több mint három napig tartó események között egyenletes eloszlás észlelhető.

2. táblázat

A magyarországi városok főbb kulturális vonzerejének megoszlása tulajdonosuk szerint

Tulajdonos	Gyakoriság	Megoszlás (%)
Magán	17	9,1
Állami (kincstári)	16	8,5
Egyházi	21	11,2
Helyi önkormányzat	95	50,9
Megyei önkormányzat	11	5,9
Sportegyesület	3	1,6
Vállalati	20	10,7
Nemzeti park	4	2,1
Összesen	187	100

Forrás: Polgármesteri hivatalok, 2003

A városok költségvetésében a kulturális célú kiadások – ezek részét képezik az összes idegenforgalmi ráfordításnak – alacsonynak tekinthetők. A magyarországi kisvárosok esetében végzett korábbi kutatások kimutatták, hogy a forráshiányos állapot a térségi kisugárzó szerepük csökkenéséhez vezet.¹⁰ A jelenleg vizsgált helyhatóságok fele a teljes önkormányzati kiadás 2-3%-át szánja kultúrára, egyötöde 1%-ot vagy az alatt, további egyötöde pedig 4-5%-ot biztosít a művelődéssel kapcsolatos ráfordításokra.

Tekintettel arra, hogy a testvérvárosi kapcsolatok fenntartása utazással és tartózkodással együtt járó tevékenység, ezért ez önmagában is idegenforgalmilag értékelhető tényezője a települések életének. A városok 91,6%-a rendelkezik testvérvárosi kapcsolattal, egyetlen esetben (Nyírbátor) találkozunk egy településre kiterjedő testvérvárosi kapcsolattal, az esetek 64%-ában a 2-4 településsel való kontaktus a jellemző, de előfordul 9 külföldi önkormányzatra kiterjedő kapcsolatrendszer is (Zalaegerszeg, Nyíregyháza, Gödöllő, Győr). A polgármesteri hivatalok 27 ország településeit jelölték meg a testvérvárosi kapcsolatrendszerük színtereként, amelynek – földrajzi fekvésünkből eredően – 85%-a Európában realizálódik, a távolabbi helyszínek Törökországban, Izraelben, Japánban, Kínában és az USA-ban találhatóak. Az európai kontaktvárosok többsége Németországban (20%), Romániában (17,1%) és Olaszországban (9,7%) található. A testvérvárosi együttműködések – a témában az összes magyarországi településre kiterjedő, közelmúltban végzett kutatás¹¹ eredményét alátámasztva – a kulturális rendezvényeken

¹⁰ Csatári, 1997.

¹¹ Gicz – Sík, 2003

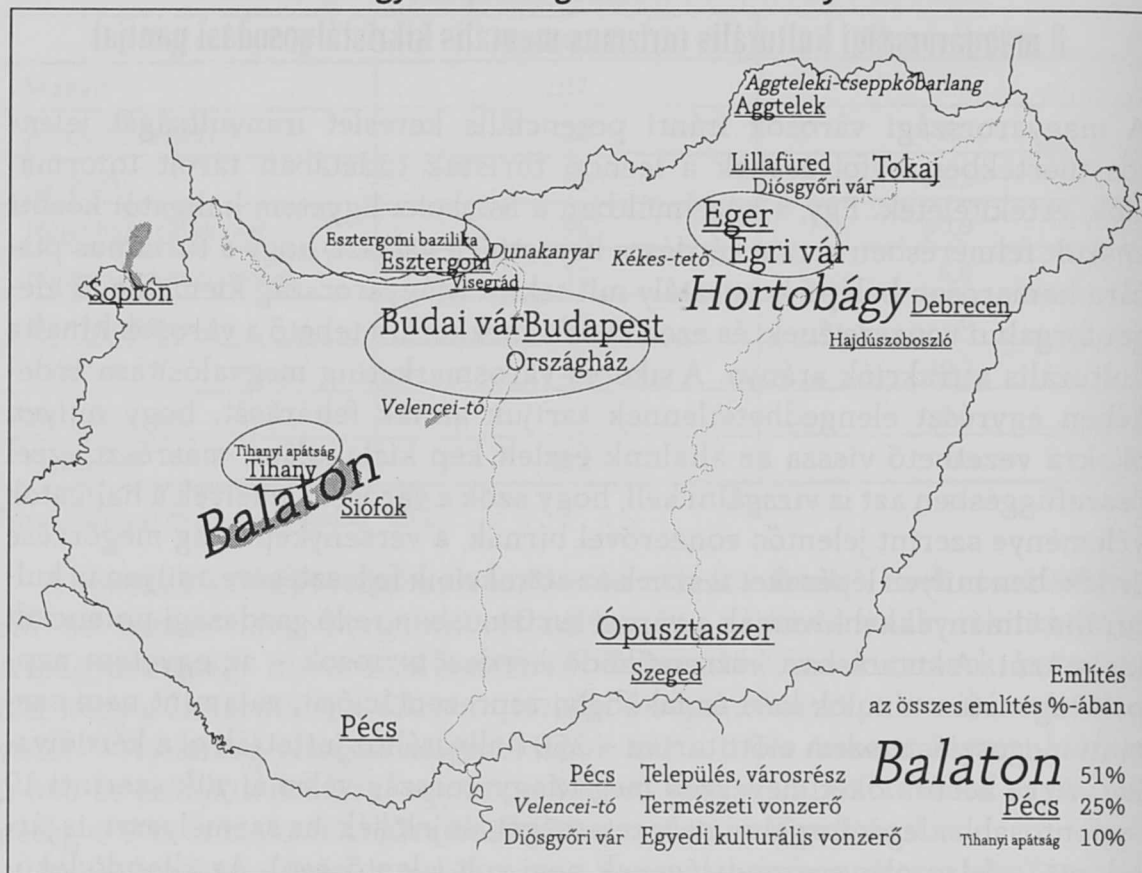
való szereplésre (65,2%) és a diákcseraprogramok lebonyolítására (26,1%) koncentrálódnak.

A magyarországi kulturális turizmus mentális kikristályosodási pontjai

A magyarországi városok iránti potenciális kereslet irányultságát jelentős mértékben befolyásolják a leendő turisták tudatában tárolt információk, értékítéletek. Egy, a közelmúltban a Miskolci Egyetem hallgatói között készült felmérésben arra a kérdésre kerestük a választ, hogy a turizmus piacára hamarosan belépő korosztály mit tekint Magyarország kiemelkedő idegenforgalmi vonzerejének, és ezek között mekkorára tehető a városok kínálta kulturális attrakciók aránya. A sikeres városmarketing megvalósítása érdekében egyrészt elengedhetetlennek tartjuk annak feltárását, hogy milyen okokra vezethető vissza az általunk észlelt kép kialakulása, másrészt ezzel összefüggésben azt is vizsgálni kell, hogy azok a városok, amelyek a hallgatók véleménye szerint jelentős vonzerővel bírnak, a versenyképesség megőrzése érdekében milyen lépéseket tesznek az attrakcióik fejlesztésére, milyen új kulturális élményekkel kívánják a városi turizmusban rejlő gazdasági potenciált kiaknázni. A kutatásban közreműködő kérdezőbiztosok – az egyetem nap-pali tagozatán tanulók kari és lakóhelyi reprezentációját, valamint nem szerinti megoszlását szem előtt tartva – 250 hallgatóhoz juttatták el a kérdőíveket. Arra kértük őket, nevezzék meg Magyarország véleményük szerinti 10 legfontosabb idegenforgalmi nevezetességét, és jelöljék, ha személyesen is jártak ott (a felsorolás sorrendiségének nem volt jelentősége). Az állandó lakóhelyük szerint 62%-ban Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből, 71%-ban Észak-Magyarországról származó hallgatók összesen 2461 értékelhető választ adva 294 azonosítható vonzerőt neveztek meg. A vonzerőket négy csoportba osztottuk: városokkal kapcsolatos (177 eset), falvakhoz kötődő (73 eset), egyedi természeti kincs (23 eset) és földrajzi táj (21 eset). A legtöbb említést (63%) a városokkal kapcsolatban, magára a településre, annak egy-egy ismert látnivalójára, vagy a turizmus szempontjából vele szorosan összefüggő környékre vonatkozóan regisztrálhattuk. Az összes említés 17%-a hazai földrajzi tájat, 14%-a falvakat, 6%-a egyedi természeti kincset érintett. Az 1. ábrán azokat az idegenforgalmi vonzerőket tüntettük fel, amelyeket a megkérdezettek legalább 10%-a megemléített.

A vizsgálatba vont csoport tudattartamában élő, a magyarországi városokhoz kötődő vonzerőket együttesen értékelve megállapítható, hogy azok többsége Budapesttel (24%), Egerrel (11%) és Miskolccal kapcsolatos (10%), de jelentősebb szerepet játszik Esztergom, Pécs és Tokaj (egyenként 5%) is. Amennyiben a városi vonzerőkre egyedileg kívánunk koncentrálni – figyelembe véve, hogy egy vonzerőt egy kérdőívben belül csak egyszer nevez-

Magyarország legfontosabb idegenforgalmi nevezetességei a Miskolci Egyetem hallgatóinak véleménye szerint

Forrás: saját adatgyűjtés

Tervezte: Michalkó Gábor

Topográfia: Kovács Anikó

tek meg –, láthatjuk, hogy Budapest a megkérdezettek 36, a budai vár 34, Eger és az egri vár egyaránt 31, az Országház 30, Tokaj 26, Pécs 25, Sopron 24, Lillafüred 19, Szeged 17, Debrecen 16%-ánál szerepel. Ahogyan arra már a turizmus és a mentális képekkel kapcsolatos korábbi tanulmányainkban¹² rámutattunk, a turisták fejében az esetek többségében határozottan elkülönül maga a település és annak egyedi vonzerői. Ezt támasztja alá Eger és az egri vár esete: a hevesi megyeszékhely 77 megnevezője közül nem volt senki sem, aki a magyar történelem dicsőséges helyszínét is megemlítette volna a lehetséges 10 vonzerő között. Ez többek között arra vezethető vissza, hogy a műveltségkép kialakulása során akár az iskolai, akár a családi szocializáció révén egy-egy nevezetesség (legyen az egy település vagy

¹² Michalkó 1998, Michalkó–Minca, 2000.

annak bármely egyedi vonzereje) tudatosodik az emberek fejében, és amikor személyesen is megtapasztalja, akkor eltérő súllyal a saját élményből fakadóan hozzáillesztődik a másik is, amely egy idő után dominánssá válik. Az egri vár többször előkerül az általános iskolai tanulmányaink alatt és belénkívésődik annak irodalmi, történelmi fontossága, de amikor egy kirándulás kapcsán személyesen ellátogatunk a városba, akkor tapasztaljuk, hogy a település maga is a kellemes helyszínek közé tartozik. Magyarország idegenforgalmi szempontból egyetlen abszolút nemzetközi vonzerővel rendelkező települése, Budapest pedig éppen arra hozott jó példát a vizsgálat során, hogy egy vonzerőkben rendkívül gazdag főváros esetében előfordulhat a településnek és közismert attrakcióinak együttes említése is: Budapest 90 említőjének 10%-a nevezett meg a településen belül található vonzerőt. Nem zárható ki persze az az eset sem, amikor az egyedi vonzerő a település nevével teljes mértékben azonosul. Ez általában olyankor fordul elő, amikor a várost egyetlen markáns vonzerő jellemzi. Akár Hévíz, akár Hajdúszoboszló 10% körüli említése minden bizonnyal a településeken üzemelő, méltán híres gyógyfürdőkre vezethető vissza.

A Miskolci Egyetem hallgatói által megnevezett, a magyarországi városok igazgatási területén elhelyezkedő idegenforgalmi vonzerőket öt karakterisztikus csoportba osztottuk: a természeti; a kulturális; a fürdőélettel kapcsolatos; a vállalatokhoz kötődő és a település-, városrészképi attrakciók. A legnagyobb arányú említést (59%) ez utóbbi csoportban regisztráltuk, a megkérdezettek többségének tudatában maga a település (Budapest), vagy annak egy ismeretebb térsége (Pest belvárosa, Óbuda) jelenti az attrakciót, a város(rész) egészét tekintik a potenciális turisztikai tevékenység helyszínének. Igen magas volt – ezért további csoportosítást is lehetővé tett – a kutatás szempontjából releváns kulturális vonzerők említésének az aránya (36%), amelyből arra következtethetünk, hogy a vizsgálatba vont csoport a városokra mint a kulturális turizmus helyszíneire tekint. A természeti vonzerők (vadasparkok, barlangok, erdő övezte kirándulóhelyek) sokszor a városok külterületein helyezkednek el, így a településhez való kötődésük kevésbé ismert, ez lehet a magyarázata említésük elenyésző voltának (1%). A korábban már említetteken túlmenően a megkérdezettek korosztályi specifikumára visszavezethető minimális érintettségük lehet az oka a fürdők alacsonyabb mértékű szerepeltetésének (2%). Figyelemre méltó azonban a különböző termelői vállalatoknak (Győri Kekszgyár, Esztergomi Suzuki-gyár, Paksi Atomerőmű) idegenforgalmi vonzerőként való értelmezése (igaz, mindössze 6 említést regisztráltunk), amely az egykori gyárlátogatások időszakának modern interpretációjára és a cégektől ezen igények kiszolgálására való törekvés elvártságára utal.

A kultúrához szorosabban kötődő városi vonzerők rendszerezésében, azok fizikai megjelenését és funkcióját vettük alapul. Az említések arányát tekintve domináns szerepet játszanak a monumentalitásukban, vagy építészeti szépsé-

gükben megragadó várak, kastélyok, és különböző erődítmények (66%), ezek a gyermekkortól kezdődően kötelező elemét képezik a turisztikai célú szabadidőtöltésnek. A templomok és szent helyek meghittsége, lelki és esztétikai élményforrásként történő felhasználása indokolja a kulturális vonzerőként való jelentősebb arányú (20%) szerepeltetésüket. A társadalom változó műveltségképével és a kultúraközvetítő intézményekkel szemben támasztott igényszintjének növekedésével egyaránt indokolható a múzeumok és a kiállítóhelyek alacsonyabb mértékű említése (5%). Az építészetileg érdekes középületek (Keleti pályaudvar, diósgyőri stadion), hidak (Lánchíd) ugyanúgy a kulturális örökség részének tekinthetők (2%), mint azok a kisebb kiterjedésű városi közterületek, amilyen az egri Dobó tér, a debreceni Kossuth tér, vagy a fővárosi Hősök tere (3%). Arányában a vártnál alacsony mértékű (2%) volt a kulturális események megnevezése (Debreceni Karnevál, Pepsi Sziget stb.).

Táblatok

A városok világszerte a kulturális turizmus legfontosabb desztinációit jelentik, hangulatuk és kulturális attrakcióik kínálata pedig alapvetően meghatározhatja egy ország turisztikai imázsát (különösen abban az esetben, ha az adott ország nem rendelkezik különleges természeti vonzerőkkel, tehát Magyarország esetében is). Annak érdekében, hogy egy város képes legyen kielégíteni a turisták folyamatosan változó igényeit, mindenképpen szükséges a kulturális szféra és a turisztikai szektor együttműködése. A tapasztalt turisták növekvő aránya és bővülő igényei, illetve a turisztikai szolgáltatások globalizálódása ezentúl szükségessé teheti a kultúra és a szabadidős szolgáltatási szektor kapcsolatának erősítését is, különösen az interpretáció¹³ területén. Jóllehet a verseny a kulturális turizmus területén egyre erőteljesebb, egyre több város kínál hasonló termékeket ugyanannak a fogyasztói rétegnek, a kulturális turizmus mint termék globalizálódó és homogenizálódó jellege egyben hozzájárulhat a kevésbé ismert kulturális desztinációk sikeréhez: a többszáz hasonló európai attrakció piacán ugyanis az élő, egyedi kultúra komoly versenyelőnyt jelenthet.

¹³ Az interpretáció olyan bemutatási és oktatási tevékenység, amely célját – a látogató ismereteinek, megértésének bővítését, érzéseinek gazdagítását – eredeti tárgyak, közvetlen tapasztalatok és a média illusztrációként való alkalmazása révén éri el, pusztán tények közlése helyett (Puczkó – Rácz, 2000).

Irodalom

- Bakucz M. (2001): Egy vendégkörelemzés tapasztalatai a magyarországi városi turizmus fejlesztési lehetőségeinek szemszögéből. *Turizmus Bulletin*, 5. 2. 34–41. p.
- Behringer Zs. – Kiss K. – Rátz T. (2002): A turizmus és a vendéglátás alapfogalmai. In.: Török L – Behringer Zs. (szerk.) *Turizmus és vendéglátó ismeretek*. Szókratész Külgazdasági Akadémia, Budapest. 233–262. p.
- Berényi I. (1992): Az alkalmazott szociálgeográfia elméleti és módszertani kérdései. *Földrajzi tanulmányok*, 22., Akadémiai Kiadó, Budapest. 165. p.
- Colors 1999: Venice: how much? *Colors*. August–September.
- Csatári B. (1997): A tér szerepe a kultúra közvetítésében. *Comitatus*, 7. 6. 17–29. p.
- Derek, G. (2000): Culture of travel and spatial formations of knowledge. *Erdkunde*, 54. 297–318. p.
- Dromard C. (1999): A műemlékvédelem és a turizmus kapcsolata. *Turizmus Bulletin*, 3. 1. 31–34. p.
- Enyedi Gy. (2002): A városok kulturális gazdasága. *Földrajzi Értesítő*, 51. 1–2. 19–29.
- Giczy J. – Sík E. (2003): Jó testvérek. *Önkormányzat*, 13. 2. 10–13. p.
- Horváth A. (1999): *Turizmus a kultúrában*. Magyar Műv. Intézet, Budapest.
- Horváth E. (1998): Élmenygazdaságtan avagy a jövő fogyasztói magatartásának dimenziói. *Turizmus Bulletin*, 2. 4. 39–41. p.
- Horváth Gy. (1991): Kultúra és városfejlesztés. *Településfejlesztés*, 4. 37–48. p.
- Leed, E. J. (1991): *The mind of the traveller*. Basic Books.
- Michalkó G. (1996): Az önkormányzatok és a turizmus kapcsolata a fővárosban, a turizmuspolitika területi különbségei Budapesten. *Magyar Közigazgatás*, 46. 7. 414–424. p.
- Michalkó G. (1998): Mentális térképek a turizmus kutatásban: a magyar középiskolások Olaszország képe. *Tér és Társadalom*, 1–2. 111–125. p.
- Michalkó G. (1999): *A városi turizmus elmélete és gyakorlata*. MTA FKI, Budapest. 168. p.
- Michalkó G. (2002): Árvíz és turizmus: a szatmár-beregi térség komplex turisztikai vizsgálata a Tisza 2001. évi áradása tükrében. *Földrajzi Értesítő*.
- Michalkó, G. – Minca, C. (2000): L'immagine turistica dell'Italia in Ungheria. *Turistica*, 9. 17–32. p.
- Peponis, J. (1989): Space, culture and urban design in late modernism and after. *Ekistiks*, 56. 334–335. 93–108. p.
- Pine, B. J. – Gilmore, J. H. (1998): Welcome to the Experience Economy. *Harvard Business Review*, July–August, 97–105. p.
- Puczkó L. – Rátz T. (szerk.) (2003): *Turizmus a történelmi városokban – tervezés és menedzsment*. 2q Turisztikai Oktató és Kutató Kkt., Budapest. 11. p.
- Puczkó L. – Rátz T. (2002): *A turizmus hatásai*. Aula Kiadó, Budapest. 490. p.
- Puczkó L. – Rátz T. (2000): *Az attrakciótól az élményig. A látogatómenedzsment módszerei*. Geomédia Szakkönyvek, Budapest. 399. p.
- Rátz T. – Puczkó L. (2002a): Goethe, Humbert és Odüsszeusz nyomában, avagy kulturális utak a turizmusban. *Turizmus Bulletin*, 6. 3. 3–11. p.
- Rátz, T –Puczkó, L. (2002b): The Impacts of Tourism. *Häme Polytechnic*. Hämeenlinna, Finland. 408. p.
- Richards, G. ed. (2001): *Cultural Attractions and European Tourism*. CABI Publishing, Oxon. 259. p.
- Sutcliffe, W. (1998): *Are you experienced?* Penguin Books, London. 235. p.

A Pécsi Tudományegyetem hatása a város gazdaságára¹

A tudásalapú társadalom eszményének kormányzati stratégiai szintre emelésével megszorodtak a nemzetközi szakirodalomban az egyetemek regionális szerepvállalásával kapcsolatos publikációk.² A kormányok ugyanis a világon mindenütt meghatározó szerepet szánnak a felsőoktatásnak a tanuló társadalom eszményének megvalósításában, hangsúlyozva, hogy a szektor innovációs és tudásmenedzselési tevékenysége révén képes a gazdasági növekedést befolyásolni. Ebben a fejezetben arra vállalkozunk, hogy egyrészt bemutassuk, milyen lehetőségek állnak a regionális gazdaságfejlesztésben a felsőoktatási integráció következtében immár regionálisnak tekinthető magyar egyetemek előtt, másrészt képet adjunk a Pécsi Tudományegyetem (PTE) regionális szerepvállalásáról, gazdasági hatásairól a Dél-Dunántúl régióban.

Az egyetem szerepe a regionális gazdaságfejlesztésben

Európa fejlődésében már a középkor óta meghatározó szerepet játszanak az egyetemek, mint a gazdasági és társadalmi innováció előállításának és terjesztésének legfontosabb intézményei. A középkori egyetemfejlődés jellemző vonása a földrajzi dekoncentráció volt, hiszen az egyetemek többsége a 14–16. századi Európában Spanyolország, Olaszország, Németország és Franciaország területén működött. Az egyetemek regionális kapcsolataik ekkor még csupán finanszírozásra összpontosultak, gazdasági kapcsolataik esetlegesek voltak. A 18–19. században a központosító államhatalom céltudatosan igyekezett kivonni az egyetemeket a regionális hatalom befolyása alól, törekvéseit azonban nem mindenhol koronázta siker, például a centralizált

¹ Tanulmányunk elkészítéséhez kiinduló irodalomként a Pécsi Tudományegyetem Intézményfejlesztési tervét (2000, kézirat) az Állami Számvevőszéknek a magyar felsőoktatási intézmények integráció utáni működéséről szóló jelentését (2003, kézirat) és Rechnitzer J. – Hardi T.: A Széchenyi István Egyetem hatása a régió fejlődésére (2003, SZIE, Győr) c. könyvét használtuk fel. Adataink más jelzés hiányában a 2001–2002-es tanévre vonatkoznak.

² Barnett, 1997; Clark, 1998; Horváth, 2001; Thanki, 1999; Stone, 2000.

Nagy-Britanniában a tradicionális állami-egyetemi ellentétek miatt a regionális befolyás erős maradt.

A második világháború után Európa felsőoktatási intézményrendszerét erős centralizáció jellemezte; a felsőoktatás kevés számú intézménybe, földrajzilag a nagyvárosi központokba koncentrálódva helyezkedett el. Az 1950-es évtized az extenzív fejlődés időszaka volt: az elitképzést felváltotta a kor társadalmi, gazdasági igényeit jobban kielégítő tömegképzés. Az 1960-as évtizedben beinduló decentralizációs folyamatok nyomán diverzifikálódott a felsőoktatási intézményrendszer, több országban megszűnt az egyetemek monopóliuma főiskolák alapítása révén, nőtt az intézmények önállósága és a felsőoktatás térben is kiterjedtebbé vált. A funkcionális decentralizáció nem csupán új intézmények megteremtését eredményezte, hanem a szétaprózott felsőoktatás szervezeti újrarendezését is a méretgazdaságosság szempontjai alapján. Az egyetemi hálózat mindezzel együtt kibővült. Az új egyetemek alapításában a legtöbb helyen regionális gazdaságfejlesztési aspektusok is érvényesültek: a földrajzi decentralizáció a területi esélyegyenlőséget volt hivatott szolgálni, amelynek eredményeként az egyes országok centrumtérsegeinek súlya csökkent, miközben néhány nagyobb regionális felsőoktatási-kutatási központ súlya jelentősen emelkedett.

Az 1980-as és az 1990-es évtized technológiai-gazdasági-politikai változásai új megközelítést eredményeztek a regionális fejlesztési gondolkodásban, olyan régiót érintő hatásokra utalva, mint a globalizáció, a tudás növekvő jelentősége a gazdaságban, illetve a versenyképesség növelésének szükségessége a megváltozott körülmények között. Mindezek a változások újabb kihívások elé állították Európa felsőoktatási intézményeit is.

A 20. század végének nagy gazdasági változásait Goddard alapján³ a következőkben foglalhatjuk össze:

- Az intenzív technikai fejlődés, a technológiaváltások gyors egymásutánja megkérdőjelezte a hagyományos piaci termelési rendszer stabilitását. Manapság a rugalmasság, a piaci kihívásokra történő gyors reagálás csakúgy, mint a technikai innováció és az információkhoz, illetve tudáshoz való hozzájutás meghatározó jelentőségű a cégek versenyképességében.
- A K+F tevékenység, az innováció és a technológiai transzfer támogatása révén erősödött az állami szerepvállalás a technológiai kapacitások fenntartásában.
- A globalizáció és a nemzeti piacok megnyitása kulcstényezővé teszi a helyi termelési tényezőket a beruházó vállalatok számára.
- A helyi fejlesztési politika olyan tényezőkre összpontosít, mint a mobil tőkét vonzó környezet kialakítása, a belső vállalkozások erősítése, továbbá a helyi innovációs rendszer kialakítása.

³ Goddard, 1997.

– A helyi döntéshozóknak folyamatosan fejleszteniük kell a belső erőforrásokat és kompetenciákat. Ez esetben a tudás és a tudáshoz való hozzáférés a kulcstényező.

A tudás jelentőségének növekedése hatással van a klasszikus mikroökonómiai felfogásra, mivel a tőke mint termelési tényező értelmezési tartományát kiszélesíti. A klasszikus fizikai tőkejóságok mellett egyre hangsúlyosabbá válik ugyanis a humán tőke, ami a szellemi munkához áll közel, így kvázi a tőke és a munka – mint termelési tényezők – közös részeként fogható fel. Sőt, Fukuyama⁴ a tőke fogalmába beleérti a társadalmi tőkét is, ami nem más, mint az újratermelési folyamat résztvevőinek együttműködési hajlandósága és képessége a társadalom gazdasági teljesítőképességének hosszú távú fenntartása és fejlesztése érdekében. Ez a megközelítés pedig már a föld, mint termelési tényező fogalmához áll közel, ami magába foglalja a természeti tényezőkön túl az azokhoz kapcsolódó munkamegosztási-újratermelési folyamat egybetartását is. Az emberi tényező és tudásának középpontba állítása tehát óriási jelentőséggel bír, kiterjeszti, – és ami még fontosabb – átjárhatóvá teszi a termelési tényezők fogalmát. Ezáltal az újratermelési folyamat egyes funkciói és az azokhoz kapcsolódó társadalmi csoportok merev elhatárolása enyhül, a társadalmi mobilitás lehetősége erősödik. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy az emberi tényező fejlesztése mit sem ér a működéséhez, közösségi felhasználásához szükséges infrastrukturális fejlesztések nélkül. A szellemi és anyagi tőke tehát egymást feltételező termelési tényezők, megfelelő arányuk biztosítása alapfeltétele a társadalmi újratermelésnek, gazdasági teljesítőképességnek.

A tudás, mint termelési tényező számos olyan jellemzővel bír, amely megkülönbözteti a klasszikus erőforrásoktól. A tudás:

- diffúz, de sűríthető is a használat során;
- nem helyettesíthető más erőforrásokkal;
- szállítható – a technológia függvényében hatékonyan;
- megosztható és megosztásával nem csökken, hanem nő;
- dinamikus, nem lehet raktározni, csak ha közben használják, ellenkező esetben elfelejtődik;
- használata során felértékelődik;
- értéke relatív – egyrészt társadalmi beágyazottsága révén környezettől függő, másrészt időfüggő, hiszen elavulhat, az új tudás lerontja a régi értékét;

végtelen, kimeríthetetlen, nem szűkös erőforrás;

– sehol sem jelenik meg koncentráltan – nincs sem olyan szervezet, sem olyan személy, amely/aki a tudás teljességét birtokolná. A szervezet kollektív tudása az egyének tudásán alapul, hiszen a tudás, természetéből adódóan

⁴ Fukuyama, 1997.

egyénekhez kötődik, de amikor ezen egyének egy szervezeten belülre kerülnek és ismereteiket összegzik, szinergia jön létre. Ebből következően a szervezet tudása több lesz, mintha az ott dolgozók egyéni ismereteit egyszerűen aggregálnánk.

Napjaink tudásalapú társadalmában a tudáshálózatok elsődleges telepítési tényezőkké váltak, egyrészt információt biztosítanak a vállalkozóknak és a potenciális befektetőknek, másrészt hozzáférési lehetőséget teremtenek a nagyobb nemzeti és nemzetközi tudáshálózatok információ- és tudásanyagához. A tudás hálózat, vagyis a gazdasági, politikai és igazgatási szervezetek és a felsőoktatási intézmények a tudástranszfer⁵ regionális hálózatának csomópontjai.

Igy kerülnek tehát a képbe az egyetemek, amelyek egyre inkább a tudásközpontok erőforrásait és csomópontjait reprezentálják. A határok nélküli globális gazdaságban a régiók versenyképességét ugyanazok a tényezők határozzák meg, mint a tudásintenzív vállalatokéit: folyamatos fejlesztés, új ötletek, szervezeti tanulás, mindaz, amit összefoglalóan innovációs képességnek nevezünk. A régióknak el kell fogadniuk a tudás és a folyamatos tanulás elsőrendűségét, tudásalapú, tanuló régióvá kell válniuk. A „tanuló régió” kulcsa az a humán infrastruktúra, amelynek központi eleme a humán erőforrást képező egyetem.

A felsőoktatás szerepe a regionális innovációban

Napjaink globalizálódó világában a regionális versenyképesség megítélésében meghatározó tényezővé vált a térségek innovációs képessége. Nem véletlen, hogy az Európai Területfejlesztési Konceptió⁶ is kiemelten foglalkozik a nemzeti és a regionális innovációs rendszerek létrehozásával, a hatékony képzési és K+F infrastruktúra, innovációs rendszer és technológiatranszfer kialakításával. Az ESDP kiemelten kezeli a kevésbé fejlett, periférikus régiók innovációs potenciáljának fejlesztését, hiszen számukra a regionális innovációs stratégia és az annak megvalósítását segítő innovációs intézményrendszer lehet az egyik kitörési pont, a versenyképességet erősítő tényező.

A regionális innovációs potenciál tartalmazza mindazon tényezőket, amelyek egy régió innovációs teljesítményét befolyásolják. A legfontosabb tényezők az adott régióban található innovációs szereplők, amelyek a következő csoportokba sorolhatók:

– termelő vállalkozások (elsősorban nagyobb helyi identitással rendelkező kis- és közepes vállalatok [KKV]);

⁵ A tudástranszfer lényege, hogy a befogadó hozzáfér a termék működtetéséhez szükséges tudáshoz, és az benne cselekvéssé alakul.

⁶ ESDP, 1999.

– az innovációk létrehozását és diffúzióját segítő, szolgáltatóvállalkozások (elsősorban tanácsadó cégek);

– túlnyomórészt közpénzekből finanszírozott kutatóhelyek (felsőoktatási intézmények, kutatólaboratóriumok).⁷

Az európai térségek fejlődésében a középkor óta fontos szerepet játszanak az egyetemek, amelyek ma a műszaki-gazdasági innováció előállításának és terjesztésének legfontosabb intézményei. A felsőoktatás nem csupán a K+F szektorban elfoglalt helye, hanem a műszaki-gazdasági szakemberképzésben és a tudástranszferben betöltött szerepe miatt is hatással van az egyes régiók belső fejlődésére; nem véletlen, hogy előkelő helyen szerepel az innovációban élenjáró iparágak és vállalatok telephely-választási kritériumai között. A sikeresen együttműködő gazdasági és egyetemi szféra lehet az alapja a régiót átítató innovációs légkörnek.

Ahhoz azonban, hogy a felsőoktatási hálózat ezt a funkcióját gyakorolni tudja, képes legyen a regionális innovációs rendszer elemeként integráló feladatok ellátására, az alábbi feltételeknek kell teljesülnie:

- a kutatást a felsőoktatás egyik alapfunkciójának kell tekinteni, amit az intézmények működésének finanszírozásában is érvényesíteni kell;
- a nemzeti technológiapolitikának és a regionális szerveknek megfelelő ösztönzőkkel szükséges támogatniuk a felsőoktatás és a gazdaság szervezett együttműködését;
- a felsőoktatás szerkezetének alkalmasnak kell lennie a műszaki és a gazdasági innovációk generálására;
- regionális egyetemek létrehozása révén biztosítani szükséges a felsőoktatás területi decentralizáltságát, az intézményi méreteknek pedig el kell érniük azt a kritikus tömeget, ami e funkciók gyakorlásához szükséges, illetve ami a centrumrégió intézményeivel esélyegyenlőséget teremt mind a kutatási források megszerzésében, mind pedig a nemzetközi kutatási-fejlesztési munkamegosztásba való bekapcsolódásban.

A felsőoktatás területi hatásainak mérése és osztályozása

A mai gazdasági társadalmi struktúra alapvető változásai – a tudás növekvő jelentősége a gazdasági növekedésben, dinamikusan fejlődő műszaki-technológiai területek megjelenése (mikrobiológia, mikroelektronika), a vállalatok hálózati típusú innovációs együttműködéseinek növekvő jelentősége, és a tudományos kutatások kereskedelmi értékesítését egyre inkább elfogadó szakmai hozzáállás – mind az egyetemek regionális gazdasági jelentőségének folyamatos növekedése felé mutatnak. A globális gazdaság változásai és hatá-

⁷ Dőry, 2000.

suk a regionális és nemzeti gazdaságra erősítik a felsőoktatási intézmények régióra gyakorolt hatását, szerepét. Mivel a globális gazdaságban az információ és a tudás a legfontosabb termelési tényező, így az azt előállító, tároló és transzferáló egyetem – regionális szinten – kulcsszerepet játszik a helyi és globális gazdaság összekapcsolásában. A konkrét gazdasági hatások számszerűsítése azonban elméleti és módszertani problémákat egyaránt felvet.

Amíg számos leíró tanulmány azonosítja a felsőoktatási intézményeknek a regionális fejlődésre gyakorolt társadalmi, politikai, kulturális hatását, addig az empirikus kutatási eredmények a konkrét gazdasági hatások tekintetében csak nagyon korlátozottan állnak rendelkezésre a nemzetközi szakirodalomban és szinte teljes egészében hiányoznak a hazai szakirodalomból.

Az egyetemek alapvetően kétféle módon tudják befolyásolni a regionális gazdaságot: 1) a ráfordítások multiplikatív hatása révén (intézmények, munkatársak, hallgatók) – direkt foglalkoztatási és kiadási hatás; – és 2) a gazdasági szféra felé irányuló tudástranszfer révén – tudáshatás. A fenti hatások több tényező eredőjeként határozódnak meg, amelyeket Morgan⁸ megállapítása alapján két, jól elkülöníthető modellbe szintetizálhatunk.

1) Diffúzió modell

Ez a modell több egymással összefüggő tényezőt tartalmaz:

Társadalmi újratermelés

A posztfordista környezetben megváltozott a munkaerőképzés jelentősége a társadalmi újratermelésben, a munka újratermelődésének folyamatában. A fordista technológia, a taylori munkaszervezés és főleg a marxi munkaérték-elmélet nem tulajdonított nagy jelentőséget a technikai és szellemi képességek fejlesztésének. A szakképzettség, a technikai tudás a menedzserek privilégiuma volt. Ma már általánosan elfogadott az a nézet, hogy a képzés és továbbképzés hozzájárul a gazdasági fejlődéshez. A mikrovizsgálatok a társadalmi költség-haszon számítási eljárás alkalmazásával megpróbálnak közvetlen, számszerűsíthető kapcsolatot kimutatni a képzés, továbbképzés és a termelékenység között. A kutatások szignifikáns kapcsolatot mutatnak ki a nemzetközi versenyképesség és a képzés, továbbképzés színvonala között. Az egyetemek pedig nyilván meghatározó szerepet játszanak ebben a társadalmi újratermelési folyamatban.

⁸ Morgan, 2002.

Globális megközelítés

A régió képzési rendszere hozzájárulhat a sikeres szerepléshez a globális gazdasági fejlődésben. A siker feltétele a megfelelő nagyságú beruházás, amely a katalizátor szerepét játssza a helyi növekedésben azáltal, hogy beágyazza a befektetőt a helyi termelési rendszerbe. A beágyazottsági szint a szerint mérhető, hogy mekkora a külföldi befektetések nagysága, illetve hogy a befektetők milyen módon és mekkora összeget költenek a helyi munkaerő-állomány továbbképzésére. A régió legfontosabb eszköze a multinacionális cégekért folytatott versenyben a megkülönböztető helyi versenyelőnyöket biztosító hálózati feltételek fejlesztése.

A társadalmi tőke fejlesztése

A társadalmi tőke fontos összetevője a sikeres gazdasági fejlődésnek. Ennek előfeltétele a társadalmi hálózatoknak értéket adó, bizalmon és kölcsönösségen alapuló információáramlás és együttműködés. Sőt a társadalmi tőke legalább olyan fontos a gazdasági növekedési folyamatban, mint a fizikai vagy a humán tőke. A társadalmi tőke, ami normákban és társadalmi kötelezettségekben ölt testet úgy keletkezik, hogy az egyének és a különböző for- vagy nonprofit szervezetek fejlesztik együttműködési készségüket azért, hogy kölcsönösen növeljék munkájuk termelékenységét. Vagyis az intézményi és közösségi együttműködési kezdeményezéseknek kimutatható hatásuk van a gazdasági fejlődésre.

Az egyetemek kulcsszerepet játszhatnak a társadalmi tőke építésében. Ehhez az egyetemeket többnek kell tekinteni, mint pusztán képzési és kutatási helyeknek. Olyan intézményekké kell fejleszteni ezen intézményeket, amelyek képesek a közösségi kezdeményezések katalizálására, a közös cselekvési programok és hálózatok kiépítésére.

2) Innovációs modell

Ez a megközelítés az 1980–1990-es évek versenyképességi vitájából nőtt ki magát és az egyetemi tudástranszfer regionális gazdasági hatásaira koncentrált. Egyetemi tudástranszfer minden módszer, ami által az alapismeretek, információk és innovációk az egyetemektől a gazdasági szférába áramlanak. Varga (2003) alapján a tudástranszfer-mechanizmust három átfogó kategóriába soroljuk: 1) tudástranszmisszió egyetemek és ipari szakemberek formális és informális helyi hálózatain keresztül (egyetemi-ipari kutatási együttműködések, a diplomások helyi munkaerőpiaca, szaktanácsadók, egyetemi előadások, konferenciák, hallgatói gyakorlatok, helyi szakmai szervezetek,

munkaerő-továbbképzés); 2) technológiatranszfer formális üzleti kapcsolatokon keresztül (egyetemi spin off cégek, technológiai licenc) és 3) tudástranszfer az egyetem infrastruktúrájának használata révén (könyvtárak, laboratóriumok, IT-hozzáférés, az egyetemi campusban lévő kutatási parkok).

Az akadémiai tudástranszfer regionális gazdaságra gyakorolt pozitív hatásának feltételezése ellenére nagyon ritka a különböző tudásalapú regionális fejlesztési programokra vonatkozó szisztematikus felmérés. Ma is alapkérdés, vajon a legsikeresebb régiókban tapasztalható, egyetem által generált helyi gazdasági növekedés megvalósítható-e más régiókban is? 1980-tól ez a probléma széles körben kutatott mind a közgazdaságtanban, mind a regionális tudományokban, illetve a gazdaságföldrajzban.

Az egyetemek szerepe a régiófejlesztési stratégiákban

Az egyetemek gazdasági hatásainak mérhetőségi polémiáján túl számos stratégia és hatástanulmány ismert a szakirodalomban arra vonatkozóan, hogyan lehet az egyetemeket mind hatékonyabban bevonni a regionális gazdaságfejlesztési folyamatba, amelynek háttérében az innovációorientált regionális politikai hullám áll. Ebben a megközelítésben az egyetemek legfontosabb jellemzői a következők:

- a felsőoktatás növekvő szektor (növekvő hallgatói létszám és szolgáltatásmennyiség);
- a technológia- és tudástranszfer fontos eleme;
- helyi aktivitása és befektetései révén fontos közösségépítő szerepe van.

A kormányok a felsőoktatás-fejlesztés területén világszerte a következő tényezőkre helyezik a hangsúlyt:

- a felsőoktatás kiszélesítése, több hallgató, több oktatástípus: az elittől a tömegoktatásig, továbbá az élethosszig tartó tanulás felkarolása;
- a munkaerőpiac mind több szegmense igényel speciális képzettséggel rendelkező diplomásokat;
- szélesednek a támogatók felsőoktatással kapcsolatos elvárásai;
- a tudásanyag előállításának és továbbadásának új, egyetemen kívüli lehetőségei veszélyeztetik az egyetemek tudásmonopóliumát;
- az oktatás és továbbképzés új formái alakulnak ki;
- ellenőrizhetetlen: 1980 óta több tudományos eredmény (tudás) keletkezett, mint az azt megelőző időszakban).

Gazdasági elemzők hosszú ideje vizsgálják az egyetemek és egyéb felsőoktatási intézmények regionális gazdaságra gyakorolt hatását. Ezen kutatások eredményeiből összeállítható egy követelményjegyzék az egyetemek számára, amelyet az innovációorientált regionális fejlesztési stratégiáknak tartalmazniuk kell:

- jólétnövelő tényező (élénkíti az oktatási kínálatot és a K+F tevékenységet);
- széles körű hozzáférés biztosítása (sokfajta képzési lehetőség);
- szociális érzékenység;
- folyamatos szakmai továbbképzés;
- élethosszig tartó tanulás;
- vállalkozói tréningek;
- munkahelyi gyakorlati tapasztalatok;
- technológiai transzfer (például Tudás Háza, kiválósági központ);
- diplomások megtartása;
- a kis- és középvállalatok képzési igényeinek kielégítése;
- társadalmi szerepvállalás;
- kapu a globális piacok felé;
- információgyűjtés és továbbfejlesztés;
- regionális fejlesztési stratégia.

Ezek az elvárások nagy kihívást jelentenek az egyetemek számára, és egyértelműen a regionális fejlesztési folyamat középpontjába helyezik őket. Fontos továbbá, hogy a stratégiák deklarálják, hogy mely egyetemek milyen szerepkörrel vesznek részt a regionális együttműködésben, továbbá hangsúlyozzák az együttműködés fontosságát és a regionális, valamint a nemzeti intézmények támogatásának szükségességét. A stratégiák általában a következő akcióterületeket jelölik ki:

- A helyi részvétel növelése a felsőoktatásban (a potenciális hallgatók elérése a középiskolai, társadalmi és üzleti kapcsolatok erősítése révén).
- Külföldi hallgatói bázis szélesítése (fokozott marketing, PR- és e-kommunikációs tevékenység révén).
- Élethosszig tartó tanulás (a különböző posztgraduális kurzusok lehetőséget adnak a régió vállalatvezetőinek munkavállalóik folyamatos szakmai továbbképzésére).
- Diplomások megtartása, különösen a kis- és középvállalkozói szektor számára. (Ezt a célt szolgálhatja a szakmai gyakorlat, ennek során a hallgatók a gyakorlatban alkalmazhatják az egyetemen megszerzett elméleti tudásukat, miközben a vállalat kiválaszthatja későbbi munkatársait. Ez az együttműködési típus egyben a tudástranszfer egyik legsikeresebb formája: a vállalat hozzáfér új tudományos ismeretekhez, miközben a hallgatók gyakorlati tapasztalatokat gyűjtenek, és építik a kapcsolatokat az egyetem és a helyi cégek között.)
- Vállalkozói képzések (a friss diplomások vállalkozói készségének növelése érdekében).
- Tanácsadói tevékenységen keresztül megvalósuló tudástranszfer. (Az egyetemi oktatók tanácsadói tevékenységének jelentős hagyományai vannak, a megbízások az üzleti szférából érkeznek, és általában speci-

ális technológiák, műszaki és menedzsmenteljárások kialakítására irányulnak.)

- Üzleti tevékenység. Aktívabb fellépés szükséges ahhoz, hogy az egyetemeken felhalmozódott intellektuális tőke üzleti alapon átkerülhessen az üzleti szektorba. Ezt a területet elsősorban a nagy pénzügyi kockázat következtében hagyományosan kicsi aktivitás jellemzi. Ezért az utóbbi években az egyetemek a technológiai és tudástranszfer elősegítése érdekében regionális, innovációs és egyéb tudásközpontokat hoznak létre;
- Regionális tanácsadás (az egyetem, a regionális intézményekkel együttműködve, folyamatosan részt vesz a regionális tervezési és fejlesztési feladatok végrehajtásában).

Kínálatoldali megközelítés: innovatív egyetem

Az egyetemek globálisan egyre inkább a piaci erők irányítása alá kerülnek. Az oktatási tevékenység beszűkülő állami finanszírozási forrásai arra készítetik az egyetemeket, hogy a privát- és közszférában keressenek pótlólagos bevételi forrásokat. Az egyetemek tehát komparatív előnyeikre koncentrálnak egyedi oktatási és tudományos szolgáltatási kínálattal jelentkeznek a piacon.

A gyorsan változó környezet a vállalkozásokhoz hasonlóan az egyetemektől is cselekvést vár: vállalniuk kell a bizonytalan megtérülésű új tevékenységek bevezetésének kockázatát. Ez a kiindulópontja az innovatív egyetem koncepciójának. Az innovatív (vagy vállalkozó) egyetem típusát az USA-ban fejlesztették ki, mint olyan új paradigmát, amely az egyetem hagyományos szolgáltatási körét üzleti irányultságú kutatási tevékenységgel és a regionális gazdaságfejlesztésben való aktív részvétellel egészíti ki.

Az új paradigma szükségszerűen intézményi szintű elkötelezettséget igényel. Fontos, hogy az átalakulás lépésről lépésre, a dolgozók támogatásával menjen végbe. Az átalakulási folyamat célja az új területek erőforrásbázisának és infrastruktúrájának kialakítása a minőségi szolgáltatások biztosítása érdekében.

Clark, a fent leírt átalakulási folyamatok szaktekintélye észak-európai (Hollandia, Finnország, Svédország) tapasztalatok alapján összeállított egy modellt, amely az innovatív egyetem legfontosabb jellemzőit az alábbiakban határozza meg.⁹

- Az egyetemi vezetés vállalkozói és menedzsmentkézségeinek folyamatos fejlesztése.
- „Határterületek”, egyetemi struktúrán kívülre nyúló (outreach) tevékenységek (külső kutatási, oktatási, tanácsadó központok) fejlesztése.

⁹ Clark, 1998.

Ez a külső egységekkel alkotott duális struktúra, amely összekötő kapcsolatot jelent a hagyományos tanszékek és a külső cégek, szervezetek között, interaktív tanulási folyamatot tesz lehetővé, ami az egyetem és a megbízó számára egyaránt hasznos. Ezek a külső egységek nagyon rugalmasak, több tudományterület képviselőit tömörítve multidiszciplináris szemléletet képviselnek és elsősorban alkalmazott kutatásokat végeznek. A szervezeti tanulás fontos eleme ennek a folyamatnak: az új, multidiszciplináris, problémaorientált gondolkodásmód a külső egységek közvetítésével épül be a szervezeti kultúrába.

- Pótlólagos finanszírozási források bevonása. Az egyetemek mára szembesültek azzal a ténnyel, hogy az állami támogatás nem fedezi működési költségeiket, ezért innovációs beruházásaikhoz elsősorban az üzleti életből kell megnyerniük támogatóikat, ezek viszont megfelelő ellenszolgáltatást várnak.
- A kulcsterületek ösztönzése. Az üzleti szféra nevesített támogatásainak kedvezményezettjei a gazdasági és műszaki ismereteket nyújtó tanszékek.
- Intézményesült vállalkozói szemlélet. Az egyetem összetett szervezet, ahol a hagyományos top-down irányítási mód alkalmazása nem célravezető. Az eredményesség alapvető feltétele, hogy az alkalmazottak azonosuljanak a paradigmaváltással, s aktívan vegyenek részt az innovatív egyetem kialakításában.

Az 1990-es években számos tanulmány született, amelyek azt vizsgálták, hogy az egyetemek egyre erősödő ipari elkötelezettsége nem veszélyezteti-e az ott folyó munka tudományos színvonalát. Boyer tanulmányában¹⁰ az egyetemek tudományos és szociális szerepét vizsgálja. Szerinte a külvilággal való kapcsolattartásban a tudományosság négy vetülete elengedhetetlenül fontos: a stagnálást elkerülő felfedezés, a folytonosságot biztosító tanítás, az irrelevanciákat kiküszöbölő alkalmazás és a régi és új tudás közötti kapcsolatot biztosító integráció. Mások azt hangsúlyozzák, hogy az ipari kapcsolatok az egyetemek felhalmozott elméleti (tudományos) tudásbázisának széles körű gyakorlati alkalmazását teszik lehetővé. Az ipar és az egyetemek egymásra utaltságát azonban senki nem vitatja. Az amerikai egyetemek tökéletes mintáját adják az ipar és a regionális gazdaság kölcsönösen hasznos együttműködésének. A legjobb példa az MIT, amely az elmúlt 60 év alatt 800 céget alapított, 200 ezer embert foglalkoztat, kutatási megbízásainak felét saját államától kapja, és mégis elit oktatókkal és hallgatókkal rendelkező, hírneves tudományos intézmény maradt.

Az is nyilvánvaló azonban, hogy az innovatív egyetem nem szükségszerűen jelent regionális egyetemet. Elsősorban a patinás egyetemekre nehezedik nagy

¹⁰ Boyer, 1990.

nyomás, hogy a hagyományokat ápolva őrizték meg nemzeti, nemzetközi elkötelezettségüket. A mai, forráshiányos környezetben nem várható el az egyetemektől, hogy regionális tevékenységet vállaljanak a nagyobb közvetlen és közvetett megtérüléssel kecsegtető nemzeti és nemzetközi projektek helyett. A megszerezhető források területi szerkezete fontos döntési kritérium az egyetemek számára.

Regionális együttműködések kiépítése

Az egyetemek speciális irodákat hoznak létre a regionális partnerekkel való kapcsolattartás intézményesítésére. A regionális együttműködésekben az egyetemi szervezet minden szintje képviselteti magát, az oktatóktól a tanzsékeken át a külső irodákig. A különböző szakterületeket képviselő, különböző kultúrájú és motiváltságú egyének hatékony együttműködésének záloga a bizalom és a nyitottság. Ennek kialakításában nagy felelősség hárul az együttműködést irányító menedzserscsoportra, amelybe célszerű vállalati és egyetemi vezetőket egyaránt delegálni. A gazdasági kapcsolatok emberi kapcsolatokon és az azokban rejlő bizalmon alapulnak. Az egyetemek vállalkozóvá válásának, ipari elkötelezettségének etikai vonatkozásai is vannak. A felsőoktatási intézmények szerint munkatársaik bevonása az üzleti tevékenységekbe növeli a vállalatok szociális felelősségérzetét, ami a profit maximalizálásában mutatkozik meg. Ha a régió képes lenne erősíteni az üzleti szféra szociális érzékenységét, sokkal sikeresebb üzleti szektort eredményezne, miközben új, termékenyebb alapot teremtené az oktatói és üzleti szféra együttműködéséhez.

Az egyetemek regionális szinten fontos szerepet játszanak a helyi humán infrastruktúra kialakításában, ez segít a megfelelő emberek vonzásában és megtartásában. A tudásalapú gazdaság eszményének felbukkanása elkerülhetetlenné teszi, hogy az egyetemek sokkal határozottabb szerepet kapjanak a regionális fejlesztési stratégiákban.

A magyar egyetemek regionális elkötelezettségének összetevői

Hazai és nemzetközi tapasztalatok alapján a regionális egyetem kritériumait az alábbiakban határozhatjuk meg:

- A hallgatók többsége az adott régióból érkezik és a diploma megszerzése után is a régióban marad. Ennek előfeltétele egyrészt az, hogy legyen megfelelő számú potenciális munkahely a friss diplomások számára, másrészt pedig, hogy az egyetem képzési és továbbképzési programjaival, K+F és egyéb innovációs tevékenységével a régió gazdaságának igényeit elégítse ki.

- Ez az együttműködés mindkét fél számára hasznos, hiszen a régió munkaerőpiaca megfelelő számú és összetételű, képzett munkavállalóhoz jut, az egyetem pedig ellentételezésként a régió és gazdasága sokoldalú támogatását élvezheti.
- Ez az együttműködés nem szűkíthető le egyetlen célra (például továbbképzés). A 21. század globálisan jelentkező új kihívásainak csak egy tanuló egyetem által támogatott tanuló régió tud megfelelni, amely a két fél aktív, sokoldalú, állandóan megújulni képes együttműködését feltételezi.
- A felsőoktatás regionális alapú szervezése összhangban van az Európai Unió regionális politikai alapelveivel, ezáltal támogatja európai integrációs törekvéseinket, javítja uniós támogatási esélyeinket.
- Az egyetemen felhalmozott elméleti és gyakorlati tudásanyag arra predestinálja az intézményt, hogy regionális tanácsadóként aktívan vegyen részt a régiót érintő kutatási és fejlesztési programokban.

Felmerül a kérdés, hogy a fenti kritériumok figyelembevételével vajon regionális egyetemnek tekinthetők-e a magyar egyetemek? Célszerű megvizsgálni a kérdés formális és informális vetületeit egyaránt!

A kormányzati szándék egyértelműen a regionális alapú felsőoktatás-szervezés irányába mutat. Az európai integrációs törekvéseink a felsőfokú oktatás területén is stratégiai irányváltást tesznek szükségessé. A tudásalapú társadalom megvalósításának előfeltétele Magyarországon a felsőoktatásban részt vevők, illetve a diplomával rendelkezők számának és arányának folyamatos emelése az európai átlag eléréséig. A felsőfokú képzés kiszélesítése a rendszerváltás óta folyamatban van. A tömeges oktatás a korábbi strukturális keretek között az évezred végére tarthatatlanná vált. A struktúraváltás jegyében kezdődött meg – szakmai és politikai viták keresztüzében – a felsőoktatási integrációs folyamat, amelynek vitathatatlan eredménye, hogy európai típusú, több karral rendelkező, regionális tudományegyetemeket hozott létre Magyarországon. (Nyilván nem tekintjük regionális egyetemeknek a hagyományosan országos beiskolázású, sokszor speciális vagy elitképzést biztosító budapesti egyetemeket, és nem vizsgáljuk a magánegyetemek, főiskolák kérdéskörét sem.)

Az ország regionális és megyei területfejlesztési koncepcióit áttekintve megállapíthatjuk, hogy – szemben számos OECD-ország példájával – egyikben sem kap kiemelt regionális fejlesztési szerepet az adott térség felsőoktatási intézménye. Jóllehet ezek a tervdokumentumok az 1992–1998 közötti időszakban születtek, lassan időszerűvé válik a koncepciók újraértékelése és felülvizsgálata.

A Pécsi Tudományegyetem (PTE) esetében mind a regionális, mind a megyei koncepció csak érintőlegesen foglalkozik a humán erőforrás fejlesztése fejezetén belül a felsőoktatás kérdésével, csupán általános fejlesztési irányokat határoz meg. Mára a Dél-Dunántúl területfejlesztési koncepciójának ajánlásait – a műsza-

kiak kivételével – szinte maradéktalanul sikerült teljesíteni: „A felsőoktatási intézmények szervezeti integrációjával és kutatási kapacitásainak fejlesztésével párhuzamosan a hallgatói létszám mennyiségi bővítésére – és minőségi fejlesztésére – a műszaki és a közgazdasági képzésre célszerű koncentrálni.”

Baranya megye területfejlesztési koncepciójának felsőoktatási programja arra hívja fel a figyelmet, hogy „az integrálódó pécsi felsőoktatás képzési szerkezetének fejlesztésében, oktatási kínálatának bővítésében, kutatásai-iban és kísérleti fejlesztéseiben vegye figyelembe Baranya megye gazdaságfejlesztési igényeit is”. E fejlesztési cél eléréséhez tevékenyen járul hozzá a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaság-tudományi Kara (PTE KTK), amely az 1997-es PHARE Kísérleti Programalap keretében két olyan projekt megvalósításában vett részt, amelynek célja az egyetem regionális gazdasági kapcsolatainak erősítése volt. A H-28-as projekt¹¹ keretében sor került a PTE és a régió kapcsolatrendszerének felmérésére, és nemzetközi tapasztalatok alapján, konkrét szervezetfejlesztési javaslatokat tartalmazó megvalósíthatósági tanulmány készült a továbbfejlesztés lehetséges irányairól. A H-13-as projekt¹² keretében pedig olyan, az innovatív egyetem koncepciójába illeszkedő konkrét szolgáltatás- és szervezetfejlesztési lépésekre került sor, mint például a „szendvicsképzés” bevezetése, vagy az üzleti szféra és az egyetem közti tudástranszfert támogató tanulási központ létrehozása. A Szervezeti Tanulások Központja a kar és a régió gazdasági szereplői közötti tudásátvitelt szolgálja, az általános értelemben vett üzleti menedzsmenthez kapcsolható területeken konzultációs, illetve képzéskoordináló központként működik, valamint információs, koordinatív és adminisztrációs szerepet tölt be mindebben.

A PTE regionális szerepvállalásának összetevői

A rendszerváltás óta olyan globális folyamatok indultak be Magyarországon, amelyek az integrációtól függetlenül is regionális felsőfokú intézmények kialakulása irányába hatottak.

Az egyik legfontosabb tényező a felsőoktatás finanszírozásának átalakítása volt. A tandíj bevezetése, az állami finanszírozású képzési lehetőség leszűkítése az első diploma megszerzésére, a pótlólagos költségek hallgatóra hárítása (például nyelvvizsgák megszerzése), illetve a hallgatói hitel beveze-

¹¹ HU 9705-02-01-0036 – Az integrált egyetemek újszerű továbbképzési modellje (Felsőoktatási regionális együttműködés a továbbképzés terén). Gesztor intézmény: PTE Továbbképző Központ, lkt. Szám: H-28.

¹² HU 9705-02-01-0029 – Régióorientált gazdasági képzési struktúra fejlesztése a PTE KTK-n, az üzleti képzés és az üzleti szféra kölcsönkapcsolatának megerősítése. Gesztor intézmény: PTE KTK, lkt. Szám: H-1.

tése mind azt mutatják, hogy a magyar oktatáspolitikai is felismerte: a felsőoktatás egyéni hasznai jelentősen meghaladják az oktatás kvázi közjószág jellegéből adódó, externális társadalmi hasznokat, ezért hatékonysági szempontból célszerű növelni az egyéni teherviselést. Természetesen mindez a felsőoktatás központi finanszírozásának meghatározó voltát nem veszélyezteti, az egyetemek regionális beágyazottságát azonban növeli, hiszen a hallgatókért folytatott verseny elfogadható költségtérítési tételek megállapítására készíti az intézményeket, az ebből befolyt összeg viszont, ha fedezi is az oktatás költségeit, fejlesztéseket már nem tesz lehetővé. Pénzügyi és presztízs szempontból egyaránt pótlólagos forrást jelenthet a nemzeti és főleg a nemzetközi kutatási programokban való részvétel. Sajnos a PTE mind a Nemzeti Kutatás Fejlesztési Programban, mind pedig az Európai Unió 5. Kutatás-fejlesztési keretprogramjában rendkívül gyengén szerepelt és sokkal kevesebb forráshoz jutott, mint a Debreceni vagy a Szegedi Tudományegyetem.¹³ Mindezeket túl pótlólagos forrást jelenthet a régió vállalatainak támogatása is. A PTE, noha nem feltétlenül intézményesült formában, de hagyományosan jó kapcsolatokat ápol elsősorban Pécs város meghatározó vállalataival.

Felsőoktatási kutatások már a formális integráció előtt is kimutatták, hogy a rendszerváltás óta a beiskolázás tekintetében növekszik a vidéki tudományegyetemek regionális szerepe. A Janus Pannonius Tudományegyetem (JPTE) esetében a régióból származó hallgatók aránya az 1992/93-as tanév 40,2%-os arányáról 1997/98-ra 46,1%-ra nőtt, míg a jogutód PTE 2000/2001-es adatai már 48,2%-ot mutatnak.¹⁴ A helyi hallgatói tábor erősödésének okai között kiemelkedő szerepet játszik a felsőoktatás közvetlen és közvetett költségeinek növekedése, ami egyre kevésbé teszi lehetővé a társadalmi középosztály számára, hogy gyermekeit a lakóhelytől távoli egyetemre járassa. Oktatás-gazdaságtani kutatásokból tudjuk, hogy bármely típusú oktatás akkor tekinthető társadalmi értelemben hatékonynak, ha az oktatás járulékos hasznai a közvetett költségeket viselő régióban jelentkeznek (Varga, 1998). Meg kell vizsgálnunk tehát a magyar régiók diplomásokat megtartó képességét. Sajnos a magyar egyetemek regionális elkötelezettségének hiányát mutatja, hogy sem a PTE-n, sem más egyetemen nem találtunk erre vonatkozóan hiteles információt annak ellenére, hogy a felsőoktatási törvény 2001-től kötelezővé teszi a fenti adatok gyűjtését. A személyes adatgyűjtés eredménye mindenesetre lehangoló: a PTE Közgazdaság-tudományi Karán, évfolyamszinten a régióból származó hallgatóknak alig fele erősíti a regionális munkaerőpiacot. Hiába

¹³ Sajnos a nemzetközi kutatási, fejlesztési források nagyságrendjéről és egyetemek közti megoszlásáról az Oktatási Minisztérium illetékes főosztálya sem tud hiteles, számszerű információt szolgáltatni. Tájékoztatásuk szerint az adatgyűjtés az érintettek ellenállásába ütközik. Az adathiány viszont nemcsak a szakemberek dolgát nehezíti meg, hanem az egész ország pályázati esélyeit is rontja a nemzetközi forrásokért folytatott versenyben.

¹⁴ Adatforrás: a JPTE és jogutódja a PTE Rektori Hivatalának adatbázisa.

szeretne a friss diplomás a régióban maradni, ha nem talál végzettségének és anyagi elvárásainak megfelelő munkát a térségben, rákényszerül arra, hogy máshol, többségében Budapesten vállaljon munkát. A főváros elszívó hatását egyébként minden regionális felsőoktatási központ érzi, az adott régió gazdasági potenciálja csak annak erősségét tudja befolyásolni.

Az egyetemek regionális szemléletének erősödését jelzi az is, hogy az 1990-es évek második felében a magyar egyetemek és főiskolák a Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja (MTA RKK) regionális szervezeteivel karöltve kezdeményezték a regionális tudományok oktatását. Ebben a folyamatban úttörő szerepet játszott a JPTE KTK, amely az MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézetével (DTI) együttműködve az országban először kezdte meg 1989-ben a regionális szakemberek posztgraduális, 1994-ben egyetemi graduális, 1996-ban pedig PhD-képzését. Az egyetemek és a kutatóintézetek együttműködésének intézményesítésére többféle szervezeti megoldás született. Míg Pécsen csupán tanszéki szintű az együttműködés a DTI óraadóival, addig például Győrben a Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet (NYUTI) az egyetem kihelyezett tanszékeként vesz részt a regionális oktatásban. Egyetlen olyan szereplőről tudunk (Budapesti Műszaki Egyetem), ahol az egyetem maga tart fenn kutatási és oktatási tevékenységet egyaránt folytató Területfejlesztési Kutatási Központot. A szervezeti keretek azért fontosak, mert jelzik, milyen szinten és milyen intenzitással vállal szerepet az egyetem az adott térség regionális kutatásaiban. Ezen a téren még kiaknázatlan lehetőségek állnak a PTE és a DTI előtt; együttműködésük jelenleg a tanszéki oktatóbázisra és (elsősorban PhD-) hallgatókra korlátozódik.

A PTE regionális elkötelezettségét erősítő formális és informális folyamatok mellett számos probléma is felmerül, ha deklaráltan a régióhoz kötjük az egyetem működését:

Kormányzati elvárások

Az egyetem regionális elkötelezettsége megkérdőjelezi a hagyományosan autonóm képzési programok és kutatások létjogosultságát. A regionális felelősségű egyetemektől a kormány és a közvélemény joggal várja el, hogy az egyetemi infrastruktúra és alkalmazotti állomány kvázi helyi tőkeként támogassa a helyi gazdaság fejlődését, segítse a közösségi problémák megoldását. Ehhez viszont regionális jellegű képzésre és kutatásra, nyitott, innovatív vezetésre és sokkal hangsúlyosabb kapcsolati politikára van szükség.

A régió lehatárolása

Az egyetemalapítások korábban nem regionális célt szolgáltak, s a vonatkozó törvények ma is országos hatókörűek és széles autonómiát biztosítanak.

Az integráció hátterében azonban már regionális politikai célokat is feltételezhetünk, noha „felsőoktatási régiók” lehatárolására nem került sor, így az adott intézmény belátásán múlik, hogyan határozza meg beiskolázási körzetét.

A PTE hagyományosan országos beiskolázású intézménynek tekinti magát, holott az országos hallgatói létszám 7,7%-a tanul a PTE-n, igaz egyes területeken az egyetem jelentősége jóval nagyobb, hiszen az egészségügyi oktatási intézmények hallgatóinak 18%-a, a bölcsészek 15,9%-a, a jogászok 14,6%-a tanul az egyetemen. Mindeközben a hallgatók 48,2%-a a régióból származik.¹⁵

Az egyetem a hatókörének meghatározásakor – más iránymutatás híján – a területfejlesztési régiók lehatárolását vette alapul. Jellemző azonban a regionális lehatárolás képlékenysége, hogy az IDP háttértanulmányaiban az empirikus kutatások még Zala megye adatait is tartalmazták, talán nem véletlenül, hiszen átlagosan a hallgatók 7%-a származik Zalából, ami csupán 1%-kal marad el Somogy és Tolna részarányától.

Területfejlesztési kihívások

A területfejlesztés több tudományterületet érintő, széles társadalmi támogatáson alapuló, sokszereplős folyamat, amelynek eredményei hosszú távon jelentkeznék. Az egyetemek széles társadalmi bázisuk, elméleti és gyakorlati tudásuk, stabilitásuk és hírnevük révén méltán képviselhetnek kohéziós erőt a területfejlesztési együttműködésekben. Különösen nagy szerepe van az egyetemek proaktív regionális szerepvállalásának a lemaradó, stagnáló régiókban, ahol valakinek nonprofit alapon kell kezdeményező szerepet vállalnia konzorciumok létrehozásában, pályázatok készítésében, fejlesztési programok kidolgozásában és menedzselésében. Talán nem véletlen, hogy a PTE ez irányú regionális tanácsadói tevékenysége a hagyományosan egyetemi fennhatóság alá tartozó kutatás-fejlesztési területen indult meg a tudástranszfer regionális monopóliumának megőrzése céljából.

A PTE jelentősége a Dél-Dunántúl régióban¹⁶

Az oktatás, különösen a felsőoktatás kapcsolatban van a gazdasági helyzet alakulásával, mert egyrészt az oktatásra fordítható összeg függ a gazdaság teljesítőképességétől, másrészt az oktatás visszahat a gazdasági fejlődésre, hiszen

¹⁵ Adatforrás: a JPTE és jogutóda a PTE Rektori Hivatalának adatbázisa.

¹⁶ A PTE Intézményfejlesztési Tervének (2000) felhasználásával. Adatforrások: KSH Évkönyv 2001; Területi Statisztikai Évkönyv 2001; KSH adat.

ki kell, hogy elégítse a munkaerő-piaci igényeket, elő kell segítse a társadalmi-műszaki-szervezeti fejlődést és innovációt. A magyar gazdaság teljesítménye az elmúlt tíz évben folyamatosan nőtt. 1997-től az éves növekedés mértéke tartósan 4% fölött alakult, 2000-ben az 5%-ot is meghaladta. 2001-ben a világgazdasági konjunktúra lassulásával párhuzamosan a magyar gazdaság növekedési üteme is mérséklődött, ám nemzetközi összehasonlításban még mindig jelentős, 3,8% volt. 2002-ben a növekedés üteme kissé tovább, 3,5%-ra mérséklődött, de továbbra is meghaladja az európai uniós átlagot.

A KSH adatai szerint a felsőfokú oktatás kiadásai a rendszerváltás óta lényegesen nem változtak (a GDP százalékában 1% körüli értéken voltak, inkább 1% alatt), kivéve az 1992–1994 közötti éveket. 2001-ben a felsőoktatásra – a felsőfokú továbbképzéssel és szakképzéssel együtt – 162 milliárd forintot fordítottak, ez közel ötszöröse az 1992. évinek. Az összes oktatási célú kiadás több mint egyötöde jutott erre a területre, a bruttó hazai termék-ből (GDP) való részesedése 2000 óta meghaladja az 1%-ot.

Az ország gazdasági mutatói tehát az elmúlt 10 évben folyamatosan javultak, ugyanakkor a Dél-Dunántúl régió fejlődési üteme eközben jelentősen elmaradt a nyugat-magyarországi fejlődéstől, sőt még az országos átlagtól is. A Dél-Dunántúlt *gazdasági mutatói* alapján egyértelműen lemaradó régiónak kell tekintenünk; a GDP-nek a legkisebb részét, mindössze a 8,2%-át állítják itt elő. Noha az egy főre jutó GDP tekintetében már kedvezőbb a helyzet, hiszen a régió a középmezőnyben helyezkedik el, mutatóértéke nem éri el az országos átlagot (annak csak 74%-a).

A *gazdasági aktivitás* a régióban alig haladja meg az 50%-ot, ami 3%-kal alacsonyabb az országos átlagnál. A rendszerváltás óta drámai módon csökkent a régióban a *foglalkoztatottak száma*. A munkaerő-piaci aktivitás – országos viszonylatban – Baranyában csökkent a legnagyobb mértékben, a csökkenés 11%-kal meghaladta az országos átlagot. A régiós munkanélküliségi ráta ma is 2%-kal magasabb az országos értéknél. Regionális szinten az alkalmazásban állók *szektorok szerinti megoszlása* két területen is jelentős eltérést mutat az országos adatokhoz képest. Egyrészt a primer szektor alkalmazottainak részesedése duplája az országos átlagnak (8,4%). Jóllehet a szektorban foglalkoztatottak száma a rendszerváltás óta több mint 30%-kal csökkent, a piacok beszűkültek és a jövedelmezőség is romlott, mégis ez maradt az egyetlen megélhetési forrás a régió számos településén. A régió erősen polarizált településszerkezetében ugyanis magas az aprófalvak száma és aránya. Másrészt feltűnő az *oktatásban foglalkoztatottak magas aránya*; a régiós átlag 1,3-szerese, a baranyai érték pedig 1,6-szerese az országos átlagnak. Mind régiós, mind pedig megyei szinten az oktatás a második legnagyobb foglalkoztató az alkalmazottak egyharmadát felszívó ipar után; a régióban az alkalmazottak 1/8-a, míg a megyében 1/6-uk dolgozik az oktatásban, szemben az országos 9%-os átlaggal. Ez a körülmény pozitívan befolyásolja a háztartások jövedelmi viszonyait, hiszen míg a

régióban foglalkoztatottak havi nettó átlagkeresete csupán 86%-a az országos értéknek, addig az oktatásban dolgozók átlagjövedelme csak 3%-kal marad el az országos átlagtól.

Az országban *működő vállalkozásoknak* a 9%-a található a régióban, ezek jelentős része saját tőke nélküli kényszervállalkozás, miközben a társas vállalkozások tekintetében a régió sereghajtó a rangsorban. A vállalkozások fő problémája a tőkehiány, a pótlólagos forrásokhoz a nem megfelelő hozzáférés, a vezetés felkészültségének hiányosságai, a beszállítói rendszerek fejletlensége. Hasonlóan lehangoló a kép a külföldi érdekeltségű vállalkozások tekintetében; mindössze 5,6%-uk működik a régióban, ami a külföldiek által hazánkban befektetett tőkének csupán 2%-át jelenti. A *külföldi beruházások* elsődleges akadálya az elmaradott infrastruktúra, amely sajnos nem javult látványosan az elmúlt időszakban, s erre a közeljövőben sincs reális esély. Márpedig közismert a pozitív korreláció a külföldi befektetések és a gazdasági fejlettségi mutató (GDP) között. Ugyanakkor a régióban jelentős számban jöttek létre ipari parkok (23), noha a kapacitások kihasználtsága még messze nem teljes.

A régió *demográfiai mutatói* sem kedvezőek: a népesség (993 466 fő) az utóbbi években az országos átlagot meghaladó mértékben csökken, ami részben a magas halandóságnak, másrészt az elvándorlásnak tudható be. Előrehaladott az öregedés, kiemelkedően magas az eltartottak aránya. Ezek az adatok azért is riasztóak, mert a lakosság csökkenése és elöregedése a PTE potenciális hallgatói körének szűkülését jelzi.

A régió *iskolázottsága* (közép- és felsőfokú szinten) az országos átlag alatt van. Noha Magyarországon évről évre nő a felsőfokú képzésben részt vevők száma, s ez alól a Dél-Dunántúl sem kivétel, az innen származó hallgatók száma és aránya azonban elmarad az országos, sőt a megyei átlagtól is. A hallgatói létszámnak az országoséból való részesedése mindössze 8,8%. A helyi hallgatói bázis tekintetében tehát a régió jelentős tartalékokkal rendelkezik, az egyetem azonban hagyományosan országos beiskolázású intézménynek tekinti magát, speciálisan a helyi hallgatói létszám növelését célzó tevékenységet nem folytat.

A Dél-Dunántúl régió tehát gazdasági mutatói alapján lemaradó régió; egyetlen versenyképes teljesítményt felmutatni képes szektora az oktatás, ami már önmagában is az önfejlesztés fontos eleme. Területfejlesztési szakemberek egybehangzó véleménye szerint a város és az egész régió számára kitörési pontot jelenthet az egyetem és a rá épülő potenciális tudáscluster, amely a globális tudásgazdaságba való bekapcsolódás lehetőségét hordozza magában. Noha a régió és a megye – aktualizálásra szoruló – területfejlesztési dokumentumaiban az egyetem még nem kap hangsúlyos szerepet, az integrált egyetem intézményfejlesztési terve azonban már implicite magában hordozza az egyetem regionális tudásközponttá válásának gondolatát.

A PTE *missziója* szerint az az erős kisugárzó hatást mutató szellemi központ:

- amelynek gyökerei az 1367-ben alapított első magyar egyetemre nyúlnak vissza,
- amelynek centruma Magyarország Dél-Dunántúl régiójában található, hatóköre régió- és országhatárokon túlmutató,
- amely a legfelső szintű oktatás, kutatás, alkotás és gyógyítás eredményeinek értő közvetítője, a társadalom szellemi kihívásainak érzékelő és azokra reagáló pontja,
- amely a mindig megújulni képes szinergikus gondolkodású szakemberek képzésének, foglalkoztatásának tényleges és virtuális tere,
- ahol a tudás a megismerés öröme, és átadása mellett érték a tolerancia, a szolidaritás, az összetartozás és a közös erő,
- ahová egy életen át ható kötődés fűzi az oktatókat, a hallgatókat, a dolgozókat. (PTE Intézményfejlesztési Terv, 2000.)

Az egyetem regionális szerepét hangsúlyozó önképe összecseng a hivatalos tudománypolitikai állásponttal, így remélhetőleg a közeljövőben jelentősebb központi finanszírozási források is rendelkezhetők majd a stratégia megvalósításához.

A PTE hatása a helyi gazdaságra

Pécs, az egyetem székhelye évszázadok óta országos szellemi kisugárzással rendelkező település, püspöki székhely, a magyar művészeti élet egyik központja. A régió és a város gazdasági és kulturális kisugárzását egyre jelentősebb mértékben növeli az egyetemen folyó képzés és kutatás.

A PTE helyi gazdaságra gyakorolt hatásának három vetületét vizsgáljuk:

- az egyetem költségvetésének, létszámadatainak, valamint a hallgatók fogyasztási szerkezetének vizsgálata révén megpróbáljuk megbecsülni az egyetem által a helyi gazdaságra gyakorolt úgynevezett *jövedelmi hatást*;
- a Dél-Dunántúl K+F szerkezetének, ezen belül a PTE K+F tevékenységének elemzése lehetőséget ad az egyetem által generált úgynevezett *tudáshatás* kimutatására;
- nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy az egyetem hallgatói és oktatói jelentős, úgynevezett *kulturális hatással* rendelkeznek, amennyiben átlagon felüli keresletet tanúsítanak a város kulturális eseményei és szolgáltatásai iránt.

A magyar felsőoktatás egyik legfontosabb jellemzője a hallgatói létszám ugrásszerű emelkedése. 2001-ben – a 125 ezres 18 éves korosztály mellett – 149 ezren, 2002-ben 165 ezren jelentkeztek felsőoktatási intézménybe. 1998 és 2002 között jelentősen, több mint 30%-kal növekedett a hallgatói létszám. 1990 és 2002 között a felsőoktatásban tanulók létszáma 101 ezer főről 382 ezer főre, vagyis közel a négyszeresére emelkedett.

1990 és 2002 között az oktatók létszáma 16 319 főről 23 151 főre, azaz 42%-kal emelkedett. Ha ezt a hallgatói létszámra vetítjük, megállapítható, hogy az oktatói hatékonyság jelentősen javult; az egy oktatóra jutó hallgatók száma 6,2 főről 16,5 főre növekedett. Ez az arány megfelel az EU hasonló adatainak.

Az erőteljes létszámnövekedéssel és az életen át tartó tanulás jelentőségének felismerésével párhuzamosan jelentősen megváltozott a hallgatók megoszlása a különböző tagozatok között. Erőteljesen nőtt az esti és a levelező, illetve távoktatási hallgatók aránya: e három tagozaton tanulók az 1990/91-es tanévben a hallgatói összlétszám 28%-át, míg a 2001-ben felvettek 47%-át tették ki.

A felsőoktatásról szóló, többször módosított 1993. évi LXXX. törvény az európai egyetemek Magna Chartájában foglaltak szerint garantálja a felsőoktatási intézmények autonómiáját. Az Országgyűlés 1999 nyarán kialakította az új magyar állami felsőoktatási intézményhálózatot, amelynek nyomán 2000. január 1-jével intézményi integráció zajlott le, mintegy felére csökkentve az intézmények számát. 2003. májusában 18 állami egyetem és 12 állami főiskola működött, a nem állami felsőoktatási intézmények körét pedig 5 egyházi egyetem és 21 egyházi főiskola, továbbá 1 közalapítványi egyetem, valamint 9 alapítványi főiskola alkotja.¹⁸

A PTE a 2000-ben lezárult egyetemi integrációs folyamat eredményeként – hallgatói és oktatói létszámát, kutatási és gazdasági kapacitásait tekintve – az ország egyik legnagyobb felsőoktatási intézménye, a nagy vidéki egyetemek egyike lett. Az országos hallgatói létszám 7,7%-a tanul itt.

Az átalakulást követően a PTE-n kilenc kar és két kari szintű képzési egység jött létre. Egyetemi képzési helyek találhatók Pécsen kívül Kaposváron, Szekszárdon, Szombathelyen és Zalaegerszegen is. A PTE képzési tevékenységi köre pedig – az agrárágazat kivételével – lefedi a tudományterületek összességét, ennyiben egyedülálló a magyar felsőoktatási intézmények körében. A régió az egyetlen az országban, amelyben két – egymást kiegészítő – egyetemi központ működik (Pécs, Kaposvár).

Az egyetem képzési profiljában meghatározó szerepet tölt be a társadalomtudományi képzés, amelynek népszerűsége az elmúlt években – az ország

¹⁷ A PTE Intézményfejlesztési Tervének (2000) felhasználásával.

¹⁸ OM, 2003.

gazdasági igényeihez igazodva – jelentősen nőtt. A társadalomtudományi dominancia növekedésének vannak pozitív és negatív hatásai is. Egyértelműen előnyös a változás az egyetem folyó kiadásai tekintetében, hiszen a társadalomtudományi képzés fajlagos kiadási mutatói a legalacsonyabbak a tudományterületek között. Igaz ugyan, hogy a fajlagos bevételek is ezen a területen a legalacsonyabbak, sőt a PTE bevételei csak 60%-át teszik ki a tudományterületi átlagnak (az egyetemének pedig csak az 50%-át), ugyanakkor a társadalomtudományi képzés produkálja a legjobb fedezettségi mutatót, hiszen a kiadások országos viszonylatban csak 80%-át teszik ki a bevételeknek, a PTE esetében pedig ez az arány 70% alatti. A társadalomtudományi képzés erősödése viszont vitathatatlanul rontja az egyetem K+F hatékonyságát, mivel a társadalomtudományi kutatások elsősorban leíró és nem fejlesztő jellegűek, gyakorlati alkalmazhatóságuk – ezáltal innovációs hatásuk – jóval kisebb, mint a műszaki, orvosi, természettudományos kutatásokénak. Ezért is kedvezőtlen a régió szempontjából, hogy az egyetem profiljában a műszaki, informatikai képzés nem hangsúlyos, olyannyira, hogy ezeken a területeken a hallgatók aránya rosszabb az országos átlagnál. Ez a régió – amúgy sem kedvező – iparfejlesztési pozícióját is hátrányosan érinti.

Az elmúlt évtized gazdasági és integrációs folyamatai jelentősen erősítették a PTE regionális szerepét: ma az egyetem a régió legjelentősebb intézménye költségvetése és foglalkoztatotti létszáma alapján. 2002-ben a 160 ezer lakosú Pécs megyei jogú város költségvetési főösszege 27 milliárd Ft volt, amelynek 60%-át tették ki a személyi kifizetések és járulékaik, 30%-a pedig a 32 milliárdos vagyon dologi és beruházási kiadásait fedezte. A PTE az azonos időszakban 34 milliárd forintból gazdálkodott. A fenti összeg 40%-át (hallgatói juttatásokkal együtt 45%-át) személyi kifizetésekre és járulékaikra, 37%-ot dologi kiadásokra, míg 16%-ot a 34 milliárdos (90%-ban ingatlan-) vagyon értékmegőrzését és javítását szolgáló beruházásokra fordították.

Az egyetem, oktatási és kutatási alapfunkcióján túl szolgáltatási tevékenységet is folytat. Belső szolgáltatásait (könyvtári kölcsönzés, számítógép-használat, internet-hozzáférés, szakmai előadások) elsősorban az egyetemi hallgatók veszik igénybe. Noha ezen a területen – elsősorban kari szinten – az elmúlt években jelentős fejlesztéseket hajtott végre az egyetem, ez azonban csak a szűk keresztmetszetek feloldását szolgálta, a külső piaci nyitás további fejlesztéseket tesz szükségessé.

A hallgatóknak nyújtott szolgáltatások körében romló tendenciát mutat az általuk igénybe vehető kollégiumi elhelyezés, diákétkeztetés, kulturális és szabadidős szolgáltatások helyzete. Az intézmény vonzerejének és regionális szerepének megőrzése érdekében különösen a kollégiumi férőhelyek minőségének javítása és mennyiségének növelése indokolt. Jelenleg ugyanis a nappali tagozatos hallgatóknak csupán 31%-a kap kollégiumi ellátást, miközben tud-

juk, hogy a hallgatók 29%-a baranyai, tehát a jogosultaknak csak körülbelül a felét tudják kollégiumban elhelyezni.

A vonzáskörzetbe tartozó lakosság potenciális felhasználója számos szolgáltatásnak, amelyek nyilván a képzési és kutatási profilokhoz kapcsolódnak. Ezek közül mind jelentőségében, mind súlyában kiemelkedik az egészségügyi szolgáltatótevékenység, amelynek súlyát jelzi, hogy az egyetemi költségvetés 40%-át teszi ki. Az egészségipar egyik országos szintű központja Pécs, az egyetem. A klinikák az oktatás és kutatás mellett – mint a régió legmagasabb szakmai színvonalú ellátását biztosító rendszerek – a városi, megyei, sőt a régión túlnyúló ellátási kötelezettséggel az egészségügyi ellátás integráns részei. (Megjegyezzük, hogy a betegellátási tevékenység folyamatosan veszteséges, ugyanakkor fontos társadalmi szükségletet elégít ki, az intézmény ismertsége és társadalmi megbecsülése tekintetében érdemei vitathatatlanok.)

Emellett jelentős külső szolgáltatás a könyvkiadás, az idegen nyelvi képzés, továbbá a Központi Egyetemi Könyvtár és az Európai Dokumentációs Központ információs szolgálata.

Az egyetem felhalmozott tudásbázisa révén, különböző for- és nonprofit szervezeteknek (vállalatok, vállalkozások, önkormányzatok, alapítványok) kínálja szakmai (elsősorban képzési és tanácsadási) szolgáltatásait, noha ennek jelenleg nincsenek intézményes keretei, a meglévő kapcsolatok egyéni kezdeményezéseken és ambíciókon alapulnak.

Az egyetem elsődleges feladata mégis az oktatás. Az elmúlt években – a többi felsőoktatási intézményhez hasonlóan – a PTE is jelentősen növelte a hallgatói létszámot, miközben az oktatói létszám alig változott. 2001-ben a PTE-re közel 27 ezer hallgató iratkozott be; közülük a 14 385 fő nappali tagozaton tanult. Ez azt jelenti, hogy 5 év alatt az egyetem közel 40%-kal növelte a nappali tagozatos képzésben részt vevők számát. Finanszírozási szempontból fontos, hogy az elmúlt években jelentősen megnőtt a PTE költségterítéses hallgatóinak aránya; az 50%-os részesedés 10%-kal haladja meg a vidéki egyetemek átlagát.

A PTE hallgatóinak jövedelmi és fogyasztási szerkezete¹⁹

Ha a PTE helyi gazdaságra gyakorolt jövedelmi hatását akarjuk számszerűsíteni, megállapíthatjuk, hogy az egyetem legalább háromféle szempontból meghatározó szerepet játszik a helyi gazdaságban:

- a régió egyik legjelentősebb foglalkoztatójaként az átlagosnál magasabban képzett munkaerőt foglalkoztat;

¹⁹ Rechnitzer J. – Hardi T.: *A Széchenyi István Egyetem hatása a régió fejlődésére* (2003, SZIE, Győr) c. könyv 3.3. fejezete módszertani megállapításainak és becsléseinek felhasználásával.

- a nagyszámú hallgatóság (a PTE 27 ezer hallgatójából 23 ezer folytatja Pécssett tanulmányait, 60%-uk nappali tagozaton) jelentős munkavégző és jövedelemtermelő képességgel bír;
- az egyetem dolgozói és hallgatói meghatározó fogyasztási keresletet jelentenek a helyi gazdaság termékei és szolgáltatásai iránt.

Az egyetem dolgozói és hallgatói révén olyan pótlólagos jövedelmek kerülnek be a helyi gazdaságba, amelyek az egyetem nélkül nem, vagy csak részben jelennének meg itt. Ez a pótlólagos jövedelem jelentkezik az egyetem számára juttatott és helyben elköltött költségvetési támogatásokban, az oktatók és egyéb alkalmazottak fizetésében, a hallgatók számára juttatott állami és családi juttatásokban, valamint a hallgatók által megtermelt jövedelmekben. Ezen jövedelmek egy része természetesen akkor is a helyi gazdaságban csapódna le, ha nem lenne itt az egyetem, mivel az alkalmazottak egy része helyi lakos, s egyébként is a városban dolgozna. Az oktatók jelentős része azonban az egyetem vonzására települt le a városban, így az ő jövedelmük ilyen értelemben pótlólagos jövedelemnek minősül. A hallgatók esetében világosabb a helyzet, hiszen több mint 70%-uk más megyében él, így az általuk Pécsre hozott szülői-rokoni-állami támogatás az ország más részeiből származó jövedelem importjaként fogható fel. Helyi gazdaságot dinamizáló hatása igazából a pótlólagos jövedelmeknek van, ezek pótlólagos fogyasztási keresletet generálnak, s ez által – a fogyasztási/megtakarítási határhajlandóság függvényében – multiplikatív módon növelik a helyi gazdaság kibocsátását.

Az alkalmazottak jövedelmi helyzetével kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy az 5683 fős állomány több mint 90%-a Pécssett dolgozik, mintegy 50%-uk szellemi foglalkozású, 30%-uk egészségügyi szakdolgozó és csupán 20% a fizikai kisegítők aránya. Az oktatási szférában a havi átlagkereset több mint 20%-kal meghaladja a régiós átlagkeresetet, a közigazgatás után az oktatás a második legjobban fizetett szakterület a régióban. Különösen kedvező a helyzet a pótlólagos jövedelmeket előállító, az alkalmazottak 26%-át kitevő oktatók körében, hiszen ők az átlag feletti alapbérük mellett, másodállású szellemi tevékenységükből és egyéb gazdasági érdekeltségeikből is jelentős jövedelemhez jutnak. Halmozottan igazak megállapításaink az abszolút értelemben is versenyképes jövedelemmel rendelkező, az oktatói állomány 35%-át kitevő minősített oktatók tekintetében.

Az egyetem hallgatóinak jövedelmi szerkezete jóval bonyolultabb. Nyilván külön kell kezelnünk a nappali, illetve az esti és levelező hallgatók körét; nemcsak jövedelemszerkezetük tér el, de más időintervallumban és más tranzakciókon keresztül hatnak a helyi gazdaságra. Erre a legjelentősebb hatást feltételezhetően a nappali tagozatos hallgatók gyakorolják. Az ő jövedelmük forrásai között legnagyobb súllyal a családi támogatás szerepel, míg a másik két legfontosabb összetevő a szociális támogatás és a tanulmányi ösztön-

díj. (2002-ben a 12 ezer nappali tagozatos hallgató 80%-a részesedett összesen mintegy 76 millió forintnyi hallgatói juttatásban, és további 21,5 millió forintnyi köztársasági ösztöndíjat osztottak fel a 80 jogosult hallgató között. A szociális támogatások legnagyobb részét pedig a lakhatási támogatások teszik ki; ez 2002-ben a 12 ezer nappali tagozatos hallgató 75%-át érintette; a 120 milliós kollégiumi támogatást 3600 fő között osztották fel, míg a 180 milliós albérleti hozzájárulásból 5400 főt támogattak.) Az utóbbi években folyamatosan nő a nappali tagozatos hallgatók munkavégzésből származó jövedelmének aránya is. A munkavégzés egyre kevésbé merül ki alkalmi munkákban, évről évre több hallgató kényszerül arra, hogy tanulmányait rendszeres munkavégzésből származó, saját jövedelméből fedezze. (A jelenség karonként eltérő intenzitással jelentkezik: a legjellemzőbb a többszakos, felsőéves bölcsészek és a közgazdászok körében, de arányuk egyetemi szinten csak körülbelül 10%-ot tesz ki.) A diákhitel révén nő a kvázi munkavégzésből származó jövedelmek aránya is, hiszen a konstrukció lényege, hogy a bank állami garanciával hitelt nyújt a hallgatónak tanulmányai finanszírozásához, amit későbbi munkajövedelméből kell visszafizetnie. Az egyéb bevételi források (értékpapír jövedelme, alapítványi ösztöndíj, saját vállalkozás) azonban csak kiegészítőként jelennek meg a jövedelemstruktúrában.

Más a helyzet az esti és levelező hallgatókkal: az ő jövedelemszerkezetükben a saját kereseten kívül minden más forrásnak csak kiegészítő szerepe van, s ugyan nem a városban élnek, így kisebb fogyasztási hatást gyakorolnak a városra, mint a nappali tagozatosok, de költségtérítéssel hallgatóként a tipikusan más városban megtermelt saját jövedelmükből finanszírozott tanulmányaik révén mégis számottevő jövedelmi hatást gyakorolnak a helyi gazdaságra, hiszen az egyetem bevételeinek ma már mintegy 8%-a származik a költségtérítéssel oktatásból.

Látható, hogy a hallgatók jövedelmeinek nagy részét a városon kívülről behozott jövedelmek alkotják. Az egyetem gazdaságdinamizáló hatásának számszerűsítéséhez azonban önmagában nem elégséges a jövedelmek vizsgálata; legalább ilyen fontos a pótlólagos jövedelmek fogyasztási keresletre gyakorolt hatásának elemzése is. Nyilván itt is külön kell kezelnünk a nappali és levelező tagozatos hallgatókat.

Tapasztalataink szerint a nappali tagozatos hallgatók fogyasztási szerkezetéből a legnagyobb aránnyal a lakás, élelmiszer/étkezés, utazás és ruházkodás költségei részesednek. Feltételezzük, hogy a hallgatók költési szerkezete ezen alapvető jellegű kiadásoknál nem tér el az átlagos magyar háztartásokétól. Ez esetben csak a kiadások fennmaradó, körülbelül 25%-nyi részében találunk eltéréseket. Nyilvánvaló, hogy egy hallgatónak (általában) nem kell lakásépítésre, karbantartásra, életbiztosításra, autófenntartásra költenie, s feltehetőleg egészségügyi kiadásai is alacsonyabbak. Ez az a rész, amit a hallgatók szabadon elkölthetnek, amely szórakozásra, kultúrára és taneszköze

fordítódik. Ez a szegmens igazából az, amelyik a hallgatók fogyasztását megkülönbözteti az átlagos háztartás fogyasztásától.

A háztartásokhoz hasonlóan a diákok kiadásaiiban is a lakhatás képezi az egyik legfontosabb szegmenst. Így a költési struktúrát, s az átlagos havi kiadást nagyban befolyásolja, hogy ki, milyen lakhatási lehetőséggel rendelkezik Pécsen. Ahogy korábban már említettük, csak a hallgatók 31%-a (a rászorulóknak fele) kap kollégiumi elhelyezést. A 29%-ot kitevő baranyai hallgatók többségének lakhatása nyilván megoldott. Mivel nem jellemző, hogy a hallgatók egyetemi éveik alatt saját lakással rendelkezzenek vagy rokonoknál laktak, ezért feltételezhető, hogy a hallgatók közel harmada albérletben él. Az ő esetükben a magasabb lakhatási költségek nyilván a kevésbé kötött felhasználású, szabad időre és ruházkodásra költhető jövedelemrészüket csökkentik.

Ugyancsak nem megkerülhető költség az étkezés és az utazás sem. A vidéken élő hallgatók általában hetente utaznak haza szüleikhez. Kivéve a körülbelül 8%-ot kitevő azon baranyaiak, akik naponta ingáznak Pécsre.

Feltételezésünk szerint egy olyan egyetemi városban, ahol az egyetemi campus nem egységes, és a három nagyobb épülettömb között, miként a kollégiumok és a távolsági busz-, illetve vonatpályaudvarok között jelentős távolságok vannak, feltételezhető, hogy a hallgatók többsége rendszeresen (a kollégiumban élők legalább hetente egyszer, a többiek pedig naponta) igénybe veszi a helyi tömegközlekedést.

Egy felsőoktatási intézmény gazdasági hatásainak egyik direkt megnyilvánulása, hogy a városban tanuló hallgatók a tanulmányi és vizsgaidőszakban a város kereskedelmi, vendéglátó, kulturális és egyéb szolgáltatásait milyen mértékben veszik igénybe. Jóllehet a mintegy 12 ezer hallgató nem jelentős csoport a város össznépességéhez képest (7,5%), azonban egy földrajzilag koncentrált, életkor, érdeklődés, vásárlási szokások szempontjából homogén, tehát könnyen és jól körülhatárolható fogyasztói szegmenst képviselnek, és az átlagos magyar fogyasztóhoz képest nagyobb, szabadabban elköltethető jövedelemhányaddal rendelkeznek. Ha ehhez hozzávesszük a 8500 fős levelezős hallgatói létszámot, akik átlagosan heti egy napot töltenek el Pécsen, ugyanakkor nagyobb jövedelmükből arányosan nagyobb összeget is költenek elsősorban étkezésre és helyi közlekedésre, máris szignifikánsan nagyobb fogyasztói hatást tudunk kimutatni.

Ha feltételezzük, hogy a nappali tagozatos hallgatók átlagosan havi 20 ezer forintból gazdálkodnak, a levelezős hallgatók pedig heti rendszerességgel átlagosan 5 ezer forintot költenek el Pécsen, akkor a város mintegy 21 ezer hallgatója havonta 400 millió forintnál nagyobb összeggel gyarapítja a város gazdaságát. A fenti összegnek azonban nyilván csak egy része pótlólagos kereslet, mivel más településről érkező hallgatók költik el; másik része helyben maradt kereslet, mivel a helyben rendelkezésre álló felsőoktatási intézmény miatt nem ment

el a pécsi fiatalok egy része más városba tanulni; s csak egészen szűk kör az, ami akkor is a városban költődne el, ha a felsőoktatási intézmény nem lenne itt.

A nappali tagozatos hallgatók havi kiadásai egy részét természetesen nem helyben realizálják, hanem hét végi hazautazásaik során útközben vagy a lakóhelyükön. A költési szerkezet különböző elemeinél különböző mértékben lehet helyben fogyasztással számolni. Elsősorban az utazásra, ruhára, esetleg szórakozásra fordított összegek egy része költődik el máshol, míg a fő tömeget alkotó szállás, rezsi, élelmiszer inkább helyi fogyasztásnak számít. (A hallgatók többsége heti hazautazásai alkalmával szüleitől szerzi be heti élelmiszer-fogyasztásának egy részét.) Mindezt összevetve, esetükben körülbelül a költségek 90%-ára becsüljük azt az összeget, ami nagy valószínűség szerint Pécs gazdaságában csapódik le.

Csak nagy vonalakban becsülhető meg, hogy a hallgatók által elköltött forintok milyen közvetlen bevételt jelentenek a város költségvetésében. Ez elsősorban a kereskedelem, vendéglátó- és szórakoztatóiparban a hallgatói pluszkereslet következtében keletkező, a tulajdonosok által fizetett iparűzési adóban nyilvánul meg. A hallgatók által kifizetett összegnek egy jelentős része (albérleti díjak) nem hivatalos csatornákon áramlik, így természetesen direkt adóbevétel nem keletkezik utánuk. Bizonyos hányaduk azonban előbb-utóbb bekerül a hivatalos körforgásba, mivel pécsi lakosokhoz kerülve szintén a városi keresletet növeli, hiszen az így kapott pluszjövedelmek egy részét az átvevő feltehetően szintén fogyasztásra fordítja, s csak kisebb hányadát takarítja meg. E gondolatmenet szerint a kereskedelemből és szolgáltatásokból származó iparűzési adónak becsléseink szerint mintegy 0,5%-át képezi a felsőoktatási hallgatók által Pécsen elköltött forintok vonzata. Mindent összevetve tehát megállapíthatjuk, hogy az egyetem hallgatóinak jelenléte éves szinten mintegy 40 millió forinttal növeli a helyi gazdaság szereplőinek jövedelmét.

Dél-Dunántúl kutatás-fejlesztési szerkezete²⁰

Az Európai Bizottság „Az egyetemek szerepe a tudás Európájában” című közleményében hangsúlyozza, hogy az egyetemek kiemelt fontosságú intézmények, hiszen egyidejűleg létrehozói az új ismereteknek, elterjesztői a tudásnak, és fokozódó mértékben előállítói a piacképes innovációs termékeknek.

A kutatás és az oktatás az egyetemek humboldti eszményében egységet alkot, ám mindkettő tartalma a kezdetekhez képest mára jelentősen módosult. Az oktatásban előtérbe került az élethosszig tartó tanulás, ami annyit

²⁰ Rechnitzer J. – Hardi T.: *A Széchenyi István Egyetem hatása a régió fejlődésére* (2003, SZIE, Győr) c. könyv 5. fejezetének felhasználásával.

jelent, hogy az emberek folyamatosan (tovább)képezik magukat, hogy a piaci kihívásoknak minden helyzetben megfeleljenek. Az új ismeretek kutatásában pedig hangsúlyossá váltak a társadalmi hatásokat is vizsgáló, interdiszciplináris célkitűzések, ráadásul a termékek és szolgáltatások fejlesztési láncából egyre hosszabb szakasz kerül át a közszféra kutatóhálózatába, ezáltal csökkentve a versenyszféra kutatóhelyeinek a gyorsuló idővel exponenciálisan növekvő fejlesztési kockázatát.

A egyetemek tehát ma már nemcsak a szellemi utánpótlás képzésének bázisai, hanem az itt folyó kutatómunka révén a tudományos kapacitások meghatározó tényezői is – nemcsak az adott város, hanem az egész régió tekintetében. Az egyetemi kutatási eredmények gyakorlati alkalmazása pedig nyilvánvaló hatást gyakorol a helyi gazdaság mutatóira.

A felsőoktatáshoz hasonlóan a kutatás-fejlesztés terén is jelentős változások következtek be a rendszerváltás után. A K+F-ben kettős hatás érvényesült; egyrészt a szűkülő források (például KMŰFA) és a hazai kutatások iránti csökkenő kereslet a vállalatokat, kutatóintézeteket létszámcsökkentésre kényszerítette, másrészt viszont tömegével alakultak új (nagy számban külföldi tulajdonú) gazdasági szervezetek, amelyek erős szívóhatást gyakoroltak a jól képzett kutatókra, fejlesztőkre.

A KSH adatai szerint a kutató-fejlesztő helyek száma a teljes hazai K+F szférában 1992–2001 között folyamatosan (összesen 81,6%-kal) emelkedett, ezen belül a felsőoktatási kutatóhelyek száma is folyamatosan gyarapodott; a növekedés 1992–2001 között 47%-os volt (1. táblázat).

A kutató-fejlesztő helyeken dolgozó kutatók és fejlesztők tényleges létszáma a teljes hazai K+F szférában 1992–1996 között több mint 3600 fővel (15%-kal) csökkent, majd folyamatosan növekedett, és 2001-ben már több mint 4200 fővel (17,6%-kal) meghaladta az 1992. évi létszámot. Különösen figyelemre méltó az 1999–2000 közötti, majdnem 3300 fős (13,3%-os) növekedés.

A felsőoktatási kutatók és fejlesztők tényleges létszáma 1994-ig 14 000 fő körül ingadozott, majd a következő két évben 1 650 fővel (11,9%-kal) csökkent. 1997-től erőteljes (több mint 6000 fős (50%-os)) létszámnövekedés következett be. 1998–2001 között a hazai kutatók és fejlesztők kétharmada a felsőoktatásban dolgozott.

A K+F helyek regionális elhelyezkedésénél meghatározó a főváros részesedése (42,9%), ami azonban lényegesen alacsonyabb hányad, mint a K+F létszám és a ráfordítások tekintetében. A Dél-Alföld (293) és kiemelten Csongrád megye (187), élén Szegeddel ad otthont a fővárost követően a legtöbb kutatóhelynek. Néhány hellyel lemaradva következik Hajdú-Bihar (173) jóvoltából az Észak-Alföld (156), majd a rangsorban negyedikként a Dél-Dunántúl. A K+F-ben foglalkoztatottak területi létszámadatait tekintve is jelentős, nagyságrendi különbségek figyelhetők meg régióként. Mind a létszámadatok, mind az aktív keresőkből való részesedés tekintetében a kiugró Budapestet a nagy

1. táblázat

**A hazai kutató-fejlesztő helyek számának
és a K+F létszámának változása 1992–2001 között**

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Kutató-fejlesztő helyek száma										
a teljes hazai K+F szférában	1287	1380	1401	1442	1461	1679	1725	1887	2020	2337
a felső- oktatásban	1071	1078	1106	1109	1120	1302	1335	1363	1421	1574
a felső- oktatáson kívül ¹	216	302	295	333	341	377	390	524	599	763
Kutatók és fejlesztők száma										
a teljes hazai K+F szférában	24 110	23 012	22 401	20 859	20 485	21 999	23 547	24 609	27 876	28 351
a felső- oktatásban	14 295	13 874	13 897	12 665	12 249	13 469	14 884	15 456	17 760	18 271
a felső- oktatáson kívül ¹	9 815	9 138	8 504	8 194	8 236	8 530	8 663	9 153	10 116	10 080
a felsőoktatás a hazai száza- lékában	59,3	60,3	62,0	60,7	59,8	61,2	63,2	62,8	63,7	64,4

Megjegyzések: ¹ Kutató-fejlesztő intézetek, vállalkozási kutató-fejlesztő helyek, egyéb kutató-helyek.

Források: Tudományos kutatás és kísérleti fejlesztés (KSH) 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001.

egyetemi központoknak (Szeged, Debrecen, Pécs) otthont adó régiók követik. Budapesten koncentrálódik a KSH által nyilvántartott kutató-fejlesztői létszám 55%-a. Az összlétszámból a második helyen álló Dél-Alföld 11%-kal, Észak-Alföld 9%-kal, míg Dél-Dunántúl 7%-kal részesedik. Ennél is kedvezőtlenebbek az arányok a K+F ráfordítások tekintetében. Míg az összes K+F forrás 66%-át Budapesten használják fel, addig a vidéki tudományos centrumok közül a Dél-Alföld csak 7,7%-kal, az Észak-Alföld 6,8%-kal, míg a Dél-Dunántúl csupán 3,8%-kal részesedik a szektor összkiadásából (2. táblázat).

Annak ellenére, hogy az országos K+F rangsorban a negyedik helyet foglalja el a Dél-Dunántúl, a K+F mégsem tartozik a régió erősségei közé; a 2003-as adatok szerint az ország kutató-fejlesztő helyeinek csupán 7,8%-a található a régióban. A 191 kutatóhely jelentős része – több mint 75%-a (145 db) – felsőoktatási kutatóhely, amelyek döntő hányada (több mint 80%-a)

2. táblázat

Kutató-fejlesztő helyek főbb adatai (2001)

Város, megye, régió	Kutató-fejlesztő helyek száma		Tényleges létszám		Kutatók száma		K+F ráfordítás		Kutatási témák száma (2002)		Nemzetközi együttműködések száma (2002)		Regionális GDP (2000)	K+F ráfordítás a regionális GDP százalékában
	Összes	Felső-oktatási	Összes	Felső-oktatási	Összes	Felső-oktatási	Összes	Felső-oktatási	Összes	Felső-oktatási	Összes	Felső-oktatási		
Budapest	1 033	638	24 175	11 359	15 616	8 229	73 394	16 948	10 965	3 660	n.a.	390	4 602	1,59
Vidék	1 304	936	21 501	15 184	12 735	10 042	37 416	19 245	10 121	6 235	n.a.	491	8 549	0,44
Közép-Magyarország	1 199	748	26 370	12 791	16 924	9 174	78 129	19 094	12 566	4 435	1 129	465	5 669	1,38
Közép-Dunántúl	158	92	2 473	1 499	1 513	1 040	5 866	3 063	1 288	733	62	54	1 459	0,40
Nyugat-Dunántúl	150	101	2 329	1 328	1 411	1 027	4 152	1 467	1 251	599	71	33	1 468	0,28
Pécs	141	117	2 690	n.a.	1 648	n.a.	3 949	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
Dél-Dunántúl	195	153	3 251	2 778	1 973	1 751	4 235	3 660	1 389	997	108	90	955	0,44
Észak-Magyarország	118	83	2 066	1 464	1 326	1 101	2 232	1 465	909	599	52	33	1 073	0,21
Észak-Alföld	250	200	4 136	3 352	2 489	2 113	7 572	4 380	1 923	1 393	120	104	1 265	0,60
Dél-Alföld	267	197	5 051	3 331	2 715	2 065	8 624	3 064	1 760	687	136	47	1 262	0,68
Ország összesen	2 337	1 574	45 676	26 543	28 351	18 271	110 810	36 193	21 086	9 895	1 678	881	13 151	0,84
Felsőoktatási aránya (%)		67		58		64		33		47		53		
Pest részesedése (%)	44	41	53	43	55	45	66	47	52	37		44	35	
Dél-Dunántúl részesedése országosból (%)	8,34	9,72	7,12	10,47	6,96	9,58	3,82	10,11	6,59	10,08	6,44	10,22	7,26	

Forrás: KSH Területi statisztikai évkönyv, 2001; KSH Statdat, 2002.

Pécsett található (117 db). A vállalati kutatóhelyek aránya a régióban (19%) nem éri el az országos átlag 70%-át (27%). E kutatóhelyek több mint fele Pécsett működik (3. táblázat).

A régió K+F tevékenysége tehát Pécs városára, s azon belül is a Pécsi Tudományegyetemre koncentrálódik. A PTE kutatói tevékenységét a sokszínűség, a lehetséges szakmai profilok széles skálája jellemzi. A természettudományos kutatást az orvostudományi és természettudományos alapkutatás, valamint a technikai fejlesztés jelenti. A dél-dunántúli műszaki képzési bázis, az orvosképzés kutatóhelyei, a természettudományi kutatás széles skálája képezi e profil egyik pillérét. A mérnöki, a biológiai, az

3. táblázat

Kutató-fejlesztő helyek száma típusonként (2003)

Város, megye, régió	Kutató-intézeti	Felső-oktatási	Vállalkozási	Összes
Budapest	90	634	317	1041
Közép-Magyarország	99	749	370	1218
Közép-Dunántúl	n. a.	n. a.	n. a.	170
GYŐR-MOSON-SOPRON megye	6	88	25	119
Nyugat-Dunántúl	n. a.	n. a.	n. a.	162
Pécs	6	117	18	141
BARANYA megye	6	117	20	143
Kaposvár	0	28	4	32
SOMOGY megye	0	28	8	36
TOLNA megye	4	0	8	12
Dél-Dunántúl	10	145	36	191
BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN megye	n. a.	n. a.	n. a.	95
Észak-Magyarország	n. a.	n. a.	n. a.	136
HAJDÚ-BIHAR megye	3	142	26	171
Észak-Alföld	n. a.	n. a.	n. a.	256
CSONGRÁD megye	5	152	30	187
Dél-Alföld	13	213	67	293
Ország összesen	143	1613	670	2426
Kutatóhelytípusok megoszlása (%)	5,9	66,5	27,6	100,0
Dél-Dunántúl részesedése országosból (%)	7,0	9,0	5,4	7,9
Pécs részesedése dél-dunántúliból (%)	60,0	80,7	50,0	73,8
Pécs részesedése országosból (%)	4,2	7,3	2,7	5,8

Forrás: KSH

orvostudományi, a kémiai, a fizikai és a földtudományi területen folyik a legkiterjedtebb kutatómunka. A régió egyedülálló természeti értékei és néhány speciális környezeti veszélyforrás a környezetvédelmi kutatás számára biztosít kiemelkedő szerepet. A kutatás területén a társadalomtudományok támogatottsága országos összehasonlításban sem felel meg az igényeknek. A hazai K+F támogatásokból való részesedés más egyetemekhez viszonyítva azonban minden tudományterületen alacsony, ezen az aránytalanságon feltétlenül javítani kell.

Az adatokból úgy tűnik, hogy az egyetem még nem ismerte fel az itt koncentrálódó K+F potenciálban rejlő lehetőségeket, vagy legalábbis jelentős lemaradást kell ledolgoznia nem csak nemzetközi, de hazai viszonylatban is. Nemzetközi kitekintésben (Finnország, Németország) az egyetemek általában 50–50%-os megoszlásban fordítják pénzforrásaikat oktatásra és kutatásra. A hazai egyetemek finanszírozásában ezzel szemben a K+F források csak mintegy 10–13%-ot tesznek ki. A hazai egyetemek K+F alapú bevételeinek kis súlya az intézményi finanszírozásban súlyosan eltorzult finanszírozási és felsőoktatás-politikai gyakorlatot tükröz. Ez az államszocializmus rendszerének maradványa, amelyet az elmúlt másfél évtized oktatáspolitikája sem tudott orvosolni. Az intézményi működés szempontjából a K+F hozzájárulás másodlagos, az oktatók teljesítményértékelésében a növekvő oktatási terhelés mellett a kutatás nem kap fontos szerepet, a pótlólagos K+F források megszerzése sokkal inkább személyes ambíciókon alapul, semmint intézményi szintű stratégián.

Különösen igaznak érezzük fenti megállapításainkat a PTE esetében, hiszen az országos átlag felett teljesítő Szegeddel és Debrecennel szemben rendkívül gyengén teljesít a K+F forrásokért folytatott küzdelemben; költségvetési bevételeinek csak alig 4,7%-a származik ilyen forrásokból (biztató jel ugyanakkor, hogy az egyetem által elnyert pályázati összeg a 2000–2002 közti időszakban 2,5-szeresére nőtt). 1998 óta az egyetem soha nem került be a költségvetésen kívüli K+F források bevonásában élen járó 10 egyetem közé (4. táblázat), pedig komoly K+F tevékenység nélkül az egyetem nem tudja betölteni az innovációban neki szánt tudásteremtő és -transzferáló szerepet, ami a modern tudásalapú gazdaságban a legfontosabb kompetencia.

Sajnos az egyetem helyzete innovációs szempontból egyébként sem kedvező; egyáltalán nincs a régióban műszaki és természettudományos irányultságú akadémiai vagy ipari kutatóintézet, holott ezen tudományterületek innovációs képessége és hatása a legtöbbre becsült a szakirodalomban. Ugyanakkor az egyetem kapcsolata a régióban folyó K+F tevékenységekkel meglehetősen esetleges, a finanszírozás alacsony szintű, ad hoc jellegű.

Nem véletlen, hogy a PTE intézményfejlesztési terve kiemelten foglalkozik az egyetem K+F tevékenységének fejlesztésével. E stratégiai cél megvalósításában meghatározó szerepet szánunk a PTE és 18 másik vállalkozás,

4. táblázat

A költségvetésen kívüli K+F források bevonásában élen járó felsőoktatási intézmények főbb adatai

Intézmény	Megbízásos K+F bevételek				Külföldi K+F bevételek				Összesen						
	1998	1999	2000	2001	Összes	1998	1999	2000	2001	Összes	1998	1999	2000	2001	Összes
Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem	557,8	632,1	571,0	645,2	2 406,1	376,2	314,3	327,4	275,8	1 293,7	934,0	946,4	898,4	921,0	3 699,8
Debreceni Egyetem	175,2	171,0	246,5	267,0	859,7	113,2	297,3	428,5	351,8	1 190,8	288,4	468,3	675,0	618,8	2 050,5
Szegedi Tudomány-egyetem	151,4	63,1	195,8	121,1	531,4	127,0	194,9	38,0	193,3	553,2	278,4	258,0	233,8	314,4	1 084,6
Szent István Egyetem	163,6	80,9	86,5	89,4	420,4	103,0	12,7	67,3	95,1	278,1	266,6	93,6	153,8	184,5	698,5
Semmelweis Egyetem	91,8	111,1	66,4	105,6	374,9	46,4	19,7	42,8	52,7	161,6	138,2	130,8	109,2	158,3	536,5
Miskolci Egyetem	94,0	116,0	108,2	168,0	486,2	0,0	0,0	15,0	0,0	15,0	94,0	116,0	123,2	168,0	501,2
Eötvös Loránd Tudományegyetem	59,0	75,0	49,0	46,0	229,0	59,5	27,0	62,0	71,0	219,5	118,5	102,0	111,0	117,0	448,5
Veszprémi Egyetem	n. a.	82,3	99,3	118,1	299,7	n. a.	50,5	51,4	34,5	136,4	68,0	132,8	150,7	152,6	436,1
Kaposvári Egyetem	73,9	41,9	90,6	142,5	348,9	6,8	14,8	33,1	15,8	70,5	80,7	56,7	123,7	158,3	419,4
Nyugat-magyarországi Egyetem	52,2	54,0	46,9	46,5	199,6	30,0	14,4	8,6	13,8	66,8	82,2	68,4	55,5	60,3	266,4
Budapesti Műszaki Főiskola	64,5	n. a.	n. a.	n. a.	184,5	12,0	n. a.	n. a.	n. a.	12,0	76,5	n. a.	n. a.	n. a.	196,5
Együtt	1 483,4	1 427,4	1 560,2	1 749,4	6 340,4	874,1	945,6	1 074,1	1 103,8	3 997,6	2 425,5	2 373,0	2 634,3	2 853,2	10 338,0
Felsőoktatás összesen százalékában	90,4	91,3	87,1	89,6	91,3	94,5	93,8	91,5	95,3	93,7	94,6	92,3	88,8	91,7	92,2
Felsőoktatás összesen	1 640,6	1 562,7	1 791,8	1 951,7	6 946,8	924,6	1 008,3	1 173,3	1 158,5	4 264,7	2 565,2	2 571,0	2 965,1	3 110,2	11 211,5

Forrás: Tudományos kutatás és kísérleti fejlesztés. KSH, 1998; 1999; 2000; 2001.

külföldi és hazai kutatóintézet, közigazgatási és területfejlesztési intézmény együttműködésével a Széchenyi-terv keretében megalakult Dél-dunántúli Kooperációs Kutatási Központnak (PannonLaser), amelynek a Pécsi Ipari Park központjában lévő Innovációs és Technológia Fejlesztési Központ adott helyet. A PannonLaser híd kíván lenni az egyetemi, akadémiai kutatás és a gazdaság szereplői között azáltal, hogy egyrészt megkeresi az egyetemi, akadémiai kutatási eredmények gyakorlati alkalmazásában érdekelt ipari partnereket, másrészt az iparban felmerülő problémákat kiközvetíti a potenciális kutatóknak. A központ tehát az egyetem multidiszciplináris jellegéből adódó kutatási lehetőségeket kívánja kiaknázni a természettudományos alkalmazott kutatási tevékenységek integrálásával; fő kutatási-fejlesztési területe jelenleg a lézerek ipari és orvosi alkalmazása.

A PannonLaser jelentősen javítja a régió K+F potenciálját; egyrészt kifejlesztett készülékeik gyártását helyi vállalkozásokra bízta, nagy tudás tartalmú termékekkel látva el a környék iparát. Évi félmilliárdos költségvetésük felét a 18 alapító tag (főleg kis- és középvállalat) adta össze, másik fele állami forrásból (OM) származik. Ez a biztosítéka annak, hogy a vállalatok összehangolt igényei szerint költsék el kutatási forrásaikat. Az állami támogatás – a tervek szerint – kilenc év alatt csökken nullára, tehát olyan hatékonyan kell tevékenykedniük, hogy addigra fejlesztéseik bevételeiből önfenntartóvá válhassanak.

Kulturális hatás

Az egyetem különleges kulturális pozícióit az alapozza meg, hogy kilenc karával a hazai felsőoktatás szinte teljes kínálatát képes megjeleníteni. A városi és a regionális értelmiség közvetve vagy közvetlenül az egyetemhez kötődik, valamilyen módon részt vesz az itt folyó oktatásban és kutatásban. A város és a régió megyéinek hazai kulturális pozícióit lényegében az egyetem működése alapozza meg. E körülmény az utóbbi években jól tükröződik az egyetem és az önkormányzatok együttműködésében is, mert egyre inkább felismerik az egyetem stratégiai jelentőségét a régió és a város népességmegtartó képességében és fejlődésében.

Sajnos – konkrét információk hiányában – a PTE-nek a város kulturális életére gyakorolt hatását illetően becslésekbe sem tudunk bocsátkozni. Az mindenesetre ismert, hogy az egyetem havi rendszerességgel átlag öt olyan kulturális rendezvényt szervez, amely nyitott a város lakossága számára is (nyelvi, nemzeti, művészeti, Európai Unióval kapcsolatos stb. rendezvények). Az is nyilvánvaló, hogy a hallgatóság szabadon elkölthető jövedelemhányadának (20%) jelentős részét Pécssett költi el, feltehetőleg számottevő, részben kulturális igényeinek kielégítésére. Feltételezhető, hogy a 160 ezres város nehezen tudna

fenntartani a kultúrára éhes hallgatók nélkül négy színházi társulatot (egyikük egyetemi társulat), a multiplex mozi mellett több belvárosi művészmozit, számos hangversenytermet és egyéb kulturális intézményt. Az egyetem hallgatói meghatározó mértékű keresletet jelentenek a város könyvtárai, antikváriumai, múzeumai, kiállításai és egyéb kulturális szolgáltatásai iránt is. Talán nem véletlen, hogy Pécs város országos vonzású programjait is abban az időszakban hirdetik meg, amikor a jelentős számú egyetemi és főiskolai hallgató a városban tartózkodik (Pécsi Napok – szeptember, Pécsi Országos Színházi Találkozó – június, Pécsi Gasztronómiai Fesztivál – június). Július–augusztusban a helyiek saját bevallása szerint is sokkal kihaltabb a város a turisták rohama ellenére, és sokkal kevésbé lehet kulturális rendezvényen megmozgatni a lakosságot, mint az oktatás aktív hónapjaiban. A Szonda Ipsos 1999-es felméréséből, amelyben a pécsi lakosok körében azt tudakolta, hogy miért tartják fontosnak az egyetem jelenlétét, kiderült, hogy a lakosság közel 40%-a szerint az egyetem legfontosabb hozadéka a város számára a pezsgő kulturális élet.²¹

Sajnos a kulturális rendezvények látogatottságáról nem állnak rendelkezésünkre adatok, pedig a fenti példákból becslés szintjén kiderül, milyen komoly hatást képes gyakorolni egy egyetem hallgatósága a befogadó város kulturális és ezáltal gazdasági életére. Reméljük, a közeljövőben elkészülnek azok az alapvető kutatások, amelyek a gazdasági hatásokat számszerűsítő ökonómiai modellek felállításához szükségesek.

Irodalom

- Barnett, R. (1997): *Higher Education: a Critical Business*. London, Institute of Education.
- Boyer, E. L. (1990): *Scholarship Reconsidered: Priorities of the Professoriate*. Princeton NJ. Carnegie Foundation.
- Clark, B. R. (1998): *Creating Entrepreneurial Universities: Organisational Pathways of Transformation*. Oxford, IAU Press/Pergamon.
- Dóry T. (2000): A regionális innovációs potenciál hatása a térségfejlődésre. In: Horváth Gy. – Rechnitzer J.: *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. Pécs, MTA RKK. 556–574. p.
- European Spatial Development Perspective, 1999*. Luxemburg, Office for Official Publications of the European Communities.
- Faragó L. (szerk.) (1994): *A Dél-Dunántúl területfejlesztési koncepciója*. Pécs, MTA RKK.
- Florida, R. (1995): Toward the learning region. *Futures*, 5. 527–536. p.
- Fukuyama F. (1997): *A bizalom*. Budapest, Európa Kiadó.
- Gál Z. (2001): Az innovációorientált régiófejlesztés lehetőségei a Székelyföldön. – *A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben*. Csíkszereda, Székelyföld, 2000. Munkacsoport. 58–76. p.
- Goddard, J. (1997): *Universities and Regional Development: An Overview, background paper for OECD*. CURDS, University of Newcastle.
- Horváth Gy. (2001): *Európai regionális politika*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs.

²¹ IDP, 2000.

- Hrubi L. (szerk.) (1996): *Baranya megye területfejlesztési koncepciója*. Pécs, MTA RKK. *Intézményfejlesztési terv, 2000*. Pécsi Tudományegyetem – kézirat.
- Marczell, V. – Mezei, K. (2002): The Role of Universities in the Regional Consulting. Lecture. In: *University and Society – Current Problems of Regional Co-operation*. Scientific Conference, Pécs, 21–23. April 2002.
- Marczell V. – Mezei K. (2002): A PTE szerepe a regionális gazdaságfejlesztésben. In: Mezei C. (szerk.): *Évkönyv 2002*. PTE KTK Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs, 2003. 259–270. p.
- Mezei K. (2001): Az egyetemek helye és szerepe a regionális gazdaságfejlesztésben. In: Mezei C. (szerk.): *Évkönyv 2001*. Pécs, PTE KTK Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola. 56–68. p.
- Morgan, B. (2002): Higher education and Regional Economic Development in Wales: An opportunity for Demonstrating the Efficiency of Devolution in Economic Development. *Regional Studies*, 1. 65–73. p.
- Oktatási Minisztérium (2003): *A magyar felsőoktatás modernizációját, az Európai Felsőoktatási Térséghez történő csatlakozását célzó felsőoktatás-fejlesztési koncepciója* (vitaanyag, 6. változat).
- Rechnitzer J. (1998): *Területi stratégiák*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs.
- Rechnitzer J. – Hardi T. (2003): *A Széchenyi István Egyetem hatása a régió fejlődésére*. SZIE, Győr.
- Stone, I. – Lincoln, I. – Walker, A. (2000): *The business of the University of Northumbria within the local economy: performance and impact*. NERU University of Northumbria, Newcastle upon Tyne.
- Stone, I. (2000): Universities at the heart of the regional economic development? *Northern Economic Review*, 1. 69–93. p.
- Thanki, R. (1999): How do we know the value of Higher Education to Regional Development? *Regional Studies*, 1. 84–90. p.
- Varga, A. (2002): Knowledge Transfers from Universities and the Regional Economy: A Review of the Literature In: Varga, A. – Szerb, L. (ed.): *Innovation, Entrepreneurship, Regions and Economic Development – International Experiences and Hungarian Challenges*. Pécs, University of Pécs. 147–171. p.
- Varga J. (1998): *Oktatásgazdaságtan*. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest.

A kulturális gazdaság szerepe Debrecen versenyképességének fokozásában¹

Bevezetés

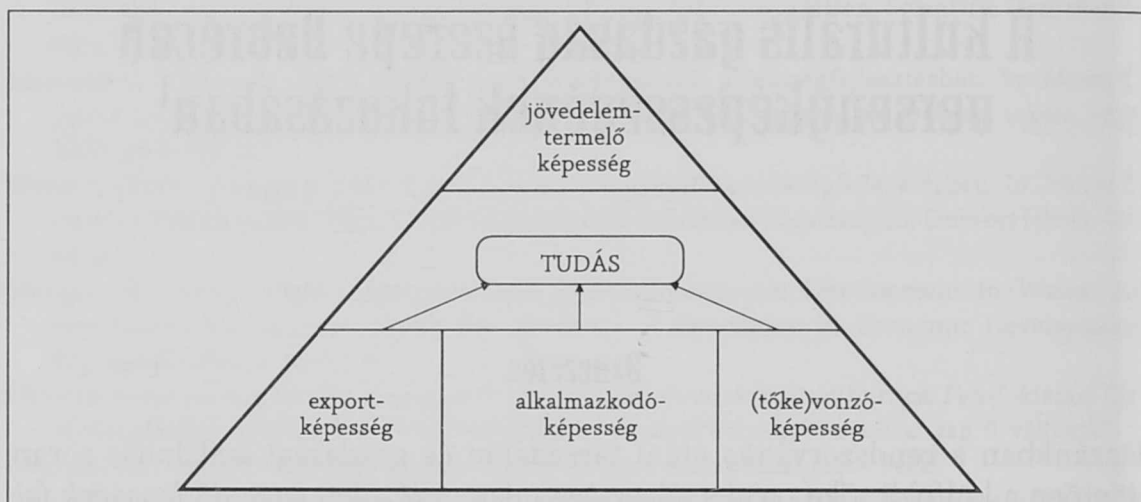
Hazánkban a rendszerváltás utáni társadalmi és gazdasági átalakulás során, döntően a külföldi tőke területválasztása miatt, a *területi egyenlőtlenségek fel-erősödtek*, növekedett a fejlettségi különbség a nyugati és a keleti országrész között. A szerkezeti átalakulás egyértelmű veszteseivé váltak a kitermelő, nehéz- és könnyűipari jellegű térségek és települések. Ezekben a térségekben magas a munkanélküliség és a csődbe jutott vállalatok aránya, nehéz a munkaerő szak-képzettségét konvertálni, gyenge a vállalkozói szellem, a progresszív munkaerő elvándorol, sőt a természeti környezet sok helyütt erősen károsodott. E régiók leszakadása a fejletlen infrastruktúra, a népesség kedvezőtlen korösszetétele és alacsony képzettsége miatt – feltehetően –, az EU-csatlakozást követő *kiéleződő versenyhelyzetben még erősödhet is*. A városok kulturális gazdasága így versenyhelyzetbe került, sőt a verseny egyik legfontosabb területévé vált.

A keleti országrész helyzetét súlyosbítja, hogy a szellemi erőforrások és *innovációs központok* (egyetemek, főiskolák, kutatóintézetek, nonprofit szervezetek) területi eloszlása egyenlőtlen, s a kistérségek ilyen háttérrel egyáltalán nem rendelkeznek. A tudásalapú társadalomban a *városokba koncentráldik a modernizáció*. Itt adottak azok a feltételek, amelyek az újdonságok befogadását lehetővé teszik. A képzettség, a hagyományos szaktudás, a munkamorál, a bizalom, a szolidaritás és a kooperációs készség adhatja a versenyképesség alapját.

Az *alkalmazott regionális gazdaságtanban* P. Krugman nevével fémjelezhető kutatási irányzat (*new economic geography*) szerint a tudásalapú társadalomban a versenyképesség tényezői nem a nemzetgazdaságok szintjén, hanem földrajzilag koncentráltan, regionális és/vagy lokális folyamatokban ismerhetők fel. Az irányzat a regionális gazdaságtan klasszikusaihoz nyúlt vissza, elméletük épít J. H. von Thünen, A. Weber, A. Lösch és W. Christaller regionális gazdaságtani modelljeire.

¹ A tanulmány a T043210 sz. OTKA-kutatás alapján született.

H. Trabold versenyképesség-piramisa

M. Porter a vállalatok oldaláról jutott el a *térségi versenyelőnyöket* biztosító determinánsokhoz. A négy tényezőn alapuló dinamikus rendszere,² a „Porter-rombusz” vizsgálata során arra a következtetésre jutott, hogy a globális vállalatok teljesítménye is a *központi székhely* tulajdonságai által meghatározott. Jellemző a csúcsmenedzserek, a fejlesztőrészlegek, a pénzügyi és egyéb kulcsegységek földrajzilag koncentrált elhelyezkedése.

Az 1980-as évektől a kutatások a *versenyképesség* definiálása, mérhetősége és a javításának tényezői, feltételei körül összpontosultak. A szakértők egy része a versenyképesség mérhetőségét és annak regionális szintre történő alkalmazhatóságát elutasította. A másik, széles körben elterjedt felfogás szerint a versenyképesség mérhető. Kijelölhetők azok a tényezők, amelyek alapján a cél a lakosság életkörülményeinek javulása, a reáljövedelmek emelkedése bekövetkezik. H. Trabold³ az exportképességet, a világgazdaság alapvető folyamataihoz való alkalmazkodást és a tőkevonzó képességet tekinti ilyennek. A szemléletes piramisábrában megjelenő tényezők azonban csak akkor jelentik a versenyképességet, ha rendszerre szerveződnek, és az adott város/régió társadalmi, technikai tudásával egészülnek ki (1. ábra).

A *versenyképesség* olyan gazdasági növekedésnek tekinthető, ami magas foglalkoztatottság és fenntartható környezeti fejlődés mellett valósul meg.

² Az általa vizsgált négy tényező a következő: 1. a tényező ellátottság mennyisége és minősége; 2. a helyi kereslet minősége; 3. a helyi kapcsolódó és támogató iparágak; 4. a vállalati versenystratégiák jellemzői. Néha a „diamond modell” magyar fordításaként „gyémánt modellként” is emlegetik, de a négyszögjelleg dominanciája miatt célszerűbb a rombusz elnevezés használata.

³ Trabold, 1995.

Definíciószerűen: „A régiók, városok, országok akkor versenyképesek, ha gazdaságuk nyitott és az egy főre jutó jövedelmük⁴ tartósan magas és növekvő, valamint magas szintű, és nem csökkenő a foglalkoztatottsági ráta,⁵ azaz a jövedelemből a lakosság széles rétegei is várhatóan részesülnek”.⁶ Ezekkel az elemekkel, a gazdasági teljesítményből adódó magas jövedelemszinttel és a foglalkoztatottság magas szintjével jellemezhető jelenségként értelmezik a versenyképességet az OECD és az EU dokumentumai is.

A *kultúra gazdasági jelentőségét és növekvő versenyképességi szerepvállalását* Magyarország legnagyobb vidéki városában, Debrecenben tanulmányozzuk. Munkánkat nehezíti, hogy a kulturális gazdaság mérőszámai, adatai töredékesen jelennek meg a hagyományos statisztikai adatszolgáltatásokban. Másrészt a kulturális gazdaság jellegzetessége, hogy az itt mutatkozó „fogyasztás” nem mindennapi hasznossági szempontokat követ. A kulturális gazdaság termékeit – szimbolikus jellegük miatt – nehéz besorolni a köznapi árulistába. A kulturális „termékek” statisztikailag kevésbé számszerűsíthetők, mint a kulturális szolgáltatások.

Debrecen kulturális gazdaságára irányuló vizsgálataink éppen csak elkezdődtek, és ezek is inkább csak a város hagyományosnak tekinthető kulturális szolgáltatásaira terjednek ki, kevésbé a város kulturális termékiparának szimbolikus javakat előállító szektorára. Már kezdeti kutatásaink is igazolták azon feltevéseinket, hogy Debrecenben a kulturális gazdaság meghatározó jelentőségű, jelentős tökevonzó képességgel és magas fokú foglalkoztatással jellemezhető. A kulturális gazdaságnak a város életében egyre nagyobb jelentősége lesz, hiszen az életszínvonal emelkedésével, a lakosság szimbolikus javak iránti kereslete, illetve fogyasztása rohamosan növekszik.

Debrecen és a Kelet-Magyarország régió

Kelet-Magyarország belső térszerkezete

Az Észak-Alföld régió és az Észak-Magyarország régió területe Magyarországon belül sajátosan „perifériának” számít, olyan közepes és fejletlen élet-körülményeket nyújtó területek (megyék és kistérségek) együttese, amely az országon belül mély elmaradottságot képvisel.

⁴ A régiókra vonatkozó statisztikák jelenleg az egy lakosra jutó GDP számítására adnak módot. Ez a GRP (Gross Regional Product), amit Magyarországon a megyékre számítanak, és a régiót alkotó megyék adataiból aggregálják regionális adattá.

⁵ A foglalkoztatottak számát a munkaképes korú lakosság arányában adja meg. Az ILO definíciója szerint foglalkoztatott az, aki 15 és 74 éves kor között van, és aki a megfigyelt héten legalább 1 órai jövedelmet biztosító munkát végzett.

⁶ Lengyel, 2000.

A polgári társadalmakban a termelési kapcsolatok a *legfontosabb térszerkezeti tengelyek*, „folyosók” forgalmi sávját követve rendeződnek területileg, velük kölcsönhatásban fejlődik városhálózatuk, e folyosók egyes pontjait kötik össze a legforgalmasabb infrastrukturális-információs csatornák; ezen erővonalak mentén települt az ipar kilenctizede, jószerivel csak itt találunk népességkoncentráló településeket, ezen irányokban a leggyorsabb az agglomeráció előrenyomulása is. Egyre inkább az erővonalak mentén koncentrálódik az egyes országok gazdaságának döntő része, így a periferizálódó területek gazdasági súlya csökken, humán erőforrásai szegényednek. A kapitalista viszonyok kialakulásától kezdve tehát az egyes települések fejlődése, jövője egyre inkább a *hálózati-térbeli kapcsolatainak alakulásától* függ.

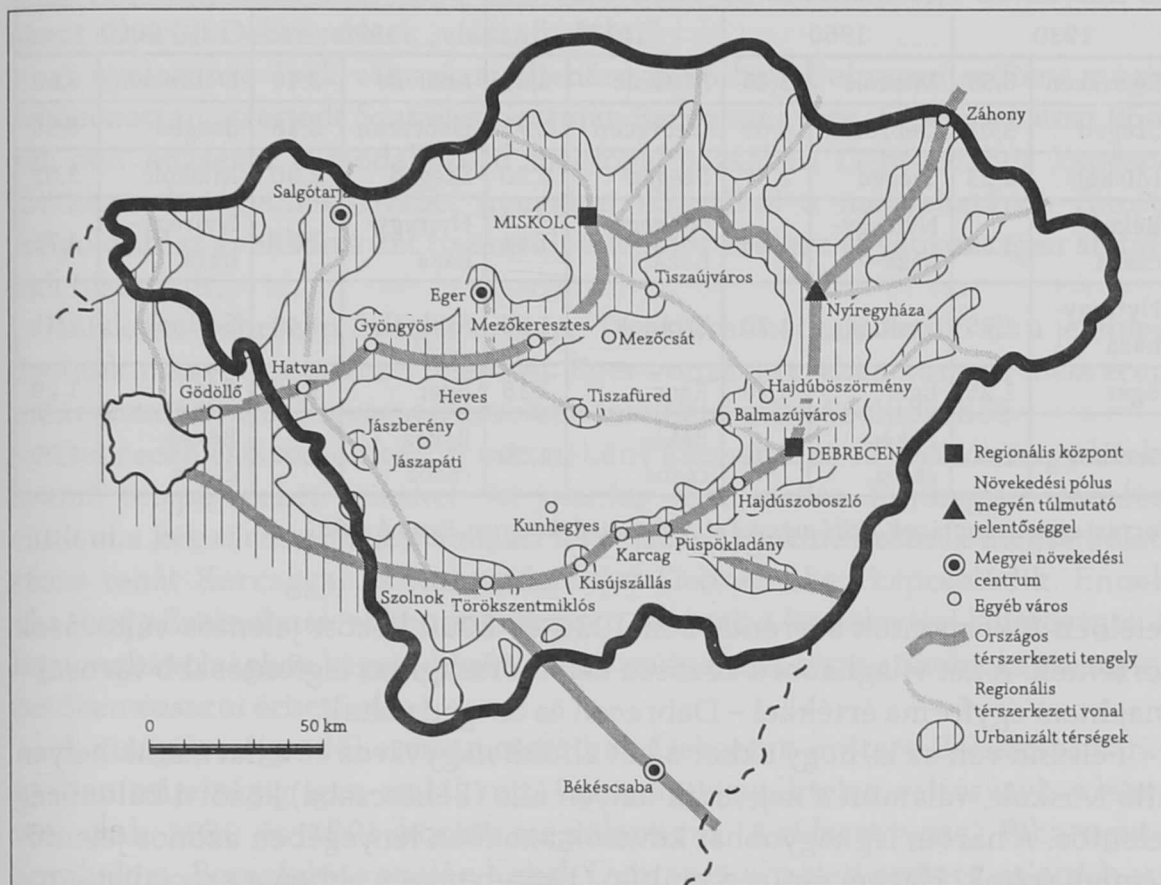
Ez a kapcsolatrendszer ugyanis – még az anyagi és nem anyagi szférák fejletlensége mellett is – *lényegesen javíthat* az ott élő népesség hátrányos helyzetén, kedvezőtlen életkörülményein. Az elmúlt évtizedek terület- és településfejlesztési politikája országosan, és az attól relatíve elmaradott alföldi régióban is, a városhálózat megerősítését szolgálta. A falusi térségek átalakulása ott volt a leggyorsabb, ahol dinamikus nagyvároshoz vagy forgalmi folyosóhoz, térszerkezeti erővonalhoz kötődik. Ezeken a helyeken a város-falu kapcsolatok kiteljesedtek, a falusi térkapcsolatok bővültek, a hálózat falusi elemei hierarchizálódtak.

Északkelet-Magyarország térszerkezetére (2. ábra) elsődlegesen az a jellemző, hogy benne meghatározóak a centrumrégiót (Budapestet) a külföldi központokkal összekötő országos és regionális térszerkezeti tengelyek. Így mindenekelőtt az ország északkeleti részén a *Budapest–Miskolc–Kassa térszerkezeti tengely*, melyből országos térszerkezeti vonalak ágaznak ki: Salgótarján, Eger, illetve Ózd irányába.

A régió déli és keleti részén meghatározó országos és regionális térszerkezeti tengely a *Budapest–Szolnok–Debrecen–Nyíregyháza–Záhony* között húzódó nemzetközi infrastrukturális „sztráda”. Ebből ágazik ki Szolnoknál Békéscsaba–Arad felé, Püspökladánynál Berettyóújfalu–Nagyvárad felé, Nyíregyházánál Vásárosnamény–Munkács felé fontos országos térszerkezeti vonal. A régió alapvető problémája, hogy az egyes térszerkezeti tengelyek között összeköttetést biztosító alapvető regionális vonalak hiányoznak vagy fejletlenek. Egyedül a *Miskolc–Nyíregyháza* közötti transzverzális tengely kiépítése tekinthető elégségesnek. Belőle ágazik ki Szerencsnél Sátoraljaújhely irányába a fontos hegyaljai országos térszerkezeti vonal.

Északkelet-Magyarország két fontos térszerkezeti tengelye között országos jelentőségű, de szűk áteresztőképességű térszerkezeti vonalak igyekeznek kapcsolatot teremteni, így a Hatvan–Szolnok közötti (a Jászság közlekedési tengelyét jelentő) vonal, a Debrecen–Füzesabonnyal összekötő (a Közép-Tisza-vidék elzártságát oldó) vonal, illetve a Debrecen (Tiszaújvároson át) Miskolccal összekötő térszerkezeti vonal emelhető ki.

Északkelet-Magyarország térszerkezete

A transzverzális vonalak hiányából, illetve gyenge kiépítéséből adódóan Északkelet-Magyarországnak csak a fővárossal megfelelő a kapcsolata, de igen gyenge a Dél-Alfölddel. Teljesen elégtelen a dunántúli régiókkal való kapcsolat, amely szinte kizárólag csak Budapesten keresztül biztosítható. Ez a tény is aláhúzza a sokat vitatott déli autópálya térszerkezeti fontosságát.

A keleti országrész régióközpontjainak rangsora

Egy ország térszerkezetének meghatározó elemei, *energikus pontjai* a nagyvárosok. A kelet-magyarországi nagyvárosoknak elméleti erőterüket *gravitációs modell* segítségével határoztuk meg, ennek segítségével kíséreltük meg egymáshoz való viszonyukat is tisztázni. Ezt követően empirikus vizsgálatokkal ellenőriztük a számított értékek helyességét.

I. A korábbi kutatási eredményekre támaszkodva 5 időkeresztmetszetben lehet nyomon követni (1930 és 2000 között) a kelet-magyarországi nagyvárosok regionális erőterének módosulását, változását (1. táblázat). Ennek meg-

1. táblázat

Nagyvárosi központok rangsora 1930 és 2000 között

1930		1960		1977		1995		2000	
Debrecen	3,55	Miskolc	3,49	Miskolc	3,85	Miskolc	3,46	Debrecen	3,59
Szeged	3,01	Debrecen	3,01	Debrecen	2,73	Debrecen	3,36	Szeged	3,35
Miskolc	2,23	Szeged	2,57	Szeged	2,50	Szeged	2,90	Miskolc	3,02
Békés- csaba	1,34	Nyíregy- háza	1,29	Nyíregy- háza	1,61	Nyíregy- háza	1,73	Nyíregy- háza	1,75
Nyíregy- háza	1,25	Szolnok	1,20	Szolnok	1,28	Szolnok	1,49	Szolnok	1,41
Eger	1,25	Eger	1,16	Eger	1,18	Eger	1,22	Eger	1,29
Szolnok	1,00	Békés- csaba	1,00	Békés- csaba	1,00	Békés- csaba	1,00	Békés- csaba	1,00

Forrás: saját számítások, KSH megyei statisztikai évkönyvei, Papp A. 1981.

felelően a központok sorrendjében 1930 és 2000 között jelentős változások történtek. A két világháború között a keleti országrész legfontosabb városai – majdnem egyforma értékkel – Debrecen és Szeged voltak.

Feltűnő volt az is, hogy ekkor a két alföldi nagyváros és a harmadik helyen álló Miskolc, valamint a negyedik helyen álló (Békéscsaba) közötti különbség jelentős. A három legnagyobbat követők azonban lényegében azonos jelentőségűek voltak. Három évtized múltán (1960-ban) – s ebben a szocialista iparosításnak nyilvánvalóan nagy szerepe volt – Miskolc került az első helyre, de előnye nem lett számottevő Debrecennel és Szegeddel szemben. Növekedett viszont a legnagyobbak és az őket követők közötti különbség, az utóbbiak mezőnye pedig még tömörebb lett.

Miskolc „expanziója” lényegében csak a hetvenes évek végén szűnt meg, sőt az azt követő évtizedekben Debrecen (sőt Nyíregyháza) térnyerését is el kellett szenvednie.

Az egész ország térszerkezetére vonatkozóan a hetvenes évek elején Lackó László végzett számításokat,⁷ aki Budapest erőterét Debrecen irányában a Tiszától keletre 20-30 km távolságra állapította meg. A felsőfokú központok között (ezek közé a regionális központokat is besoroljuk, mert a regionális szerepkörük mellett felsőfokú központi szerepkört is betöltenek) különösen Debrecen nyugati, északnyugati és északkeleti erőterében volt jelentős változás. A második világháború előtt a választóvonal Miskolc és Debrecen között a Bodrogháza, Rakamazon, Polgáron át vezetett a Tiszáig. Az erőter határa 1977-ben Záhonytól kezdődött, Kisvárdától északra, Nagyhalászon át

⁷ Lackó, 1978.

haladt és Tiszavasváritól délre haladva Tiszacsegénél érte el a Tiszát. Miskolc gyors fejlődésének hatására a választóvonal 15-20 km-rel került közelebb Debrecenhez, mint ahol 1930-ban volt. 2000-re azonban egy 20-25 km-es sávot sikerült Debrecennek „visszafoglalni”.

A nyolcvanas évek változásai ellenére 1995-ben *Debrecen erőtere* mégis határozottan áterjedt Szabolcs-Szatmár-Bereg megyére, és a nyírbátori körzet déli községei a modellszerű megfogalmazásban Debrecenhez kapcsolódtak, a határvonal tovább, nyugaton nagyjából a megyehatáron futott. A nyolcvanas években a két tiszántúli település erőtere egyébként igen stabilnak bizonyult.

Miskolc, Debrecen és Eger erőtere Tiszafürednél találkozik. Ez a jelenleg Szolnok megyéhez tartozó település Eger vonzási terében van, de Debrecen határvonalához is lényegesen közelebb található, mint Szolnokéhoz.

Debrecen és Szolnok között már néhány kilométeres változás is nagy lélekszámú településeket érinthet. Itt jelenleg Kisújszállás–Kunhegyes vonalán válik el a két város elméleti vonzási tere. Jász-Nagykun-Szolnok megye keleti része tehát Karcaggal és Kunmadarassal Debrecenhez kapcsolódik. Ennek oka, hogy Szolnoknak ebben az irányban rosszak a közlekedési lehetőségei, a légvonaltávolsághoz képest közúton és vasúton ez a térség Szolnokról meglehetősen rosszul érhető el.

A vizsgált négy időkeresztmetszetben Debrecen erőtere Békéscsaba irányában mindvégig igen stabil volt. Egészen jelentéktelen változásokat lehetett csak 1930 és 1991 között megállapítani. A választóvonal Biharugra–Szeghalom–Ecsefalva vonalán halad. Debrecen elméleti erőtere valamelyest itt is túllépi tehát a megyehatárokat.

Empirikus vizsgálataink bizonyítják, hogy a városok lényegében készek az innovációk fogadására, az adaptációs készség nem annyira rossz (bár például a külföldi működő tőke megszerzése alacsony szintű), azonban az *innovációk továbbítása*, „leadása” az alsóbb hierarchiaszintek felé akadozik. Így Debrecen, Nyíregyháza, Szolnok, Salgótarján valósággal „kiszívja” környezetéből az innovációs potenciált, ám ezzel valójában a *kapcsolódási lehetőségektől fosztja meg magát*.

Debrecen tovább erősítette regionális szerepét az 1990-es évek második felében. Szeged Miskolc folyamatos térvesztése mellett az évtized végére visszakapaszkodott a rendszerváltást megelőző szintre. Nyíregyháza is erősíteni tudta pozícióit ebben az időszakban, de ez az erősödés semmiképpen nem veszélyezteti Debrecen elsőségét. Szolnok mindvégig a legalacsonyabb értékkel zárta a sort – mint a vizsgált városok mind népességét, mind pedig regionális funkcióit tekintve a legkisebbik, így természetes, hogy itt a legkisebbek a számított értékek. Szolnok fejlődésében a 1990-es évek közepén történt némi visszaesés, de az évtized végére visszakerült a rendszerváltás előtti érték közelébe. Szolnok regionális fejlődésének nyugat felől a főváros közel-

sége szab határt, míg keleti irányból Debrecen egyre növekvő regionális erőtere „ostromolja” Jász-Nagykun-Szolnok megye tiszántúli részét.

Debrecen 2000-re vezető szerepének markáns pozícióit leginkább Miskolccal szemben tudta erősíteni. Szeged irányába Debrecen erőtere a vizsgált időszakban nem mutat jelentős változást, míg Szolnok erőtere némileg szűkült. Nyíregyháza viszonylag gyors fejlődése megtorpant az évtized végén.

Debrecen regionális szerepkörének meghatározása

Debrecen regionális szerepkörét vizsgálva megállapítható, hogy helyzete az utóbbi harminc évben szűkebb településkörnyezetében is módosult [PAPP A. 1981/b, 1984]. A várost 20-30 km távolságban félkör alakban körülvevő, 15 000–30 000 lakosságszámú központok 1960 után jelentősen iparosodtak és intézményhálózatuk is gazdagodott. Nyírbátor, Hajdúnánás, Hajdúböszörmény, Hajdúszoboszló, Püspökladány, Berettyóújfalu központi szerepköre számos, a középfokú intézmény (középiskolák, orvosi rendelőintézetek, szaküzletek, áruházak, Berettyóújfalu esetében kórház) révén növekedett. Ezért Debrecen több középfokú intézményének vonzási tere összeszűkült, és különösen a legközelebb lévő hajdúvárosok irányában alig terjed túl a város közigazgatási határán.

Ezzel szemben a Dél-Nyírség és általában kelet felé, ahol a települések szerkezetére a kis és közepes nagyságú falvak jellemzőek és a kis központok hanyatlását figyelhettük meg, Debrecen vonzása egyre erősebb lett. A környék településszerkezetének tehát alapvető szerepe van abban, hogy *Debrecen* legintenzívebb *vonzáskörzete deformálódott*: kelet felé szétnyíló, tölcsér alakú lett.

A város foglalkozási szerkezetében változatlanul nagy jelentősége maradt a terciér szektornak. E foglalkozási csoport 45%-os aránya már a hetvenes évek közepén is a város ellátó funkcióinak nagy szerepét jelzi. Az ellátó-kiszolgáló tevékenységnek két jellegzetessége van:

- egyrészt a kiskereskedelmi hálózat és annak vonzása a környékre fejlettebb, mint a többi nagyvárosban;
- másrészt a kulturális, az egészségügyi és részben az igazgatási szerepekörök viszont az ország északkeleti részének legmagasabb rangú központjává emelik Debrecent.

Az *agglomerálódás* folyamatát itt jelentős mértékben befolyásolta, hogy Debrecen szomszédai nem apró- vagy kisfalvak, hanem döntően éppen mezővárosok, vagy nagyhatárú, nagy népességszámú községek. A város központjától számított 25 km-es távolságon – lényegében a 60 perces izokrónon belül 16

település található, közülük több település többnyire 10 ezer főnél népesebb város. A 16 település 150 000 lakosának mintegy 80%-a városokban él.

Másik fontos tényező, hogy Debrecen iparosítását követve *több hajdúsági városba jelentős ipar települt*, s így ezek is kisebb munkaerővonzó központokká léptek elő (Hajdúhadház, Téglás, Hajdúböszörmény, Hajdúszoboszló, Derecske), s ezeknek a városoknak ma már nincs számottevő szerepük Debrecen munkaerő-ellátásában.

Sajátosan alakul a kulturális jellegű kapcsolatteremtés helyzete is. A hajdúvárosok kiépített középfokú oktatási hálózata miatt alig gyakorol vonzást rájuk a közeli Debrecen. Oktatási vonzáskörzete is lényegében kelet felé jelentős és kiterjedt.

Debrecen *felsőfokú oktatási vonzáskörzete és egészségügyi vonzáskörzete igen jelentős* – lényegesen meghaladja az agglomerációs jelenségeket felmutató területek nagyságát. Ez utóbbiak azonban már Debrecen regionális – szerepköréhez sorolhatók.

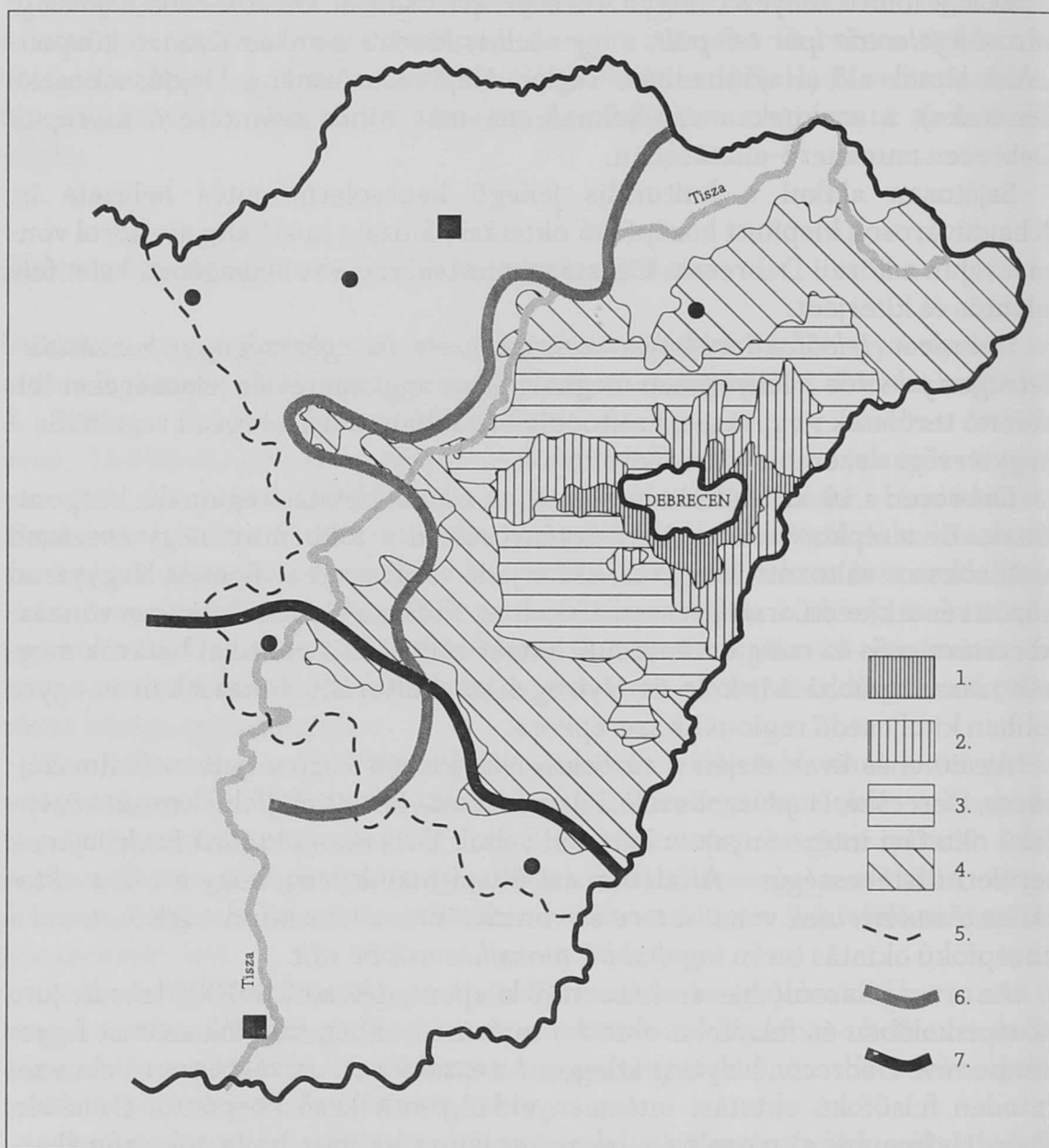
Debrecen a 16. századtól számítható az iskolai oktatás regionális központjának. E szerepkörének területi érvényesülése a több mint négy évszázad alatt sokszor változott. Nagy térre kiterjedő vonzóereje az Eger és Nagyvárad közötti északkeleti országrészen alakult ki. Ebben a térben Debrecen vonzáskörzetére erős és máig érvényesülő hatást váltott ki a politikai határok megváltozása, továbbá Miskolc és Nyíregyháza kulturális vonzásában is egyre jobban kiteljesedő regionális szerepköre.

Az ötvenes évek elején a városkörnyék kisebb központjaiban (Balmazújváros, Derecske, Hajdúszoboszló, Püspökladány, Berettyóújfalu) létesült középfokú oktatási intézmények is hatással voltak Debrecen oktatási funkciójának területi illetékességére. Általában azt állapíthatjuk meg, hogy *a város oktatási intézményeinek vonzási tere és vonzási intenzitása mind a felső-, mind a középfokú oktatás terén tagoltabbá, mozaikszerűbbé vált.*

Az ország hasonló hierarchia szintű központjai között az 1000 lakosra jutó középiskolában és felsőfokú oktatási intézményekben tanulók számát figyelembe véve Debrecen helyzete átlagos. Az északkeleti országrészen Debrecen minden felsőfokú oktatási intézményekkel rendelkező központot (Miskolc, Eger, Nyíregyháza) megelőz a lakosságszámra vetített hallgatók számában, de a középiskolák nappali tagozatain tanulók hasonlóan számított viszony-száma mindenütt eléri, néhány esetben jelentősen túlhaladja Debrecen értékét. Ennek oka, hogy Debrecen környékén sűrű és meglehetősen differenciált középiskolai hálózat alakult ki.

A debreceni diákok 71,3%-a vidéki, és 754 településből érkeznek. Az ország minden negyedik településéből tanulnak a város főiskoláin és egyetemlein. A települések háromnegyedére azonban a vonzás intenzitása jelentéktelen, csak 186 olyan település van, ahol ez eléri a 2 fő/1000 lakos értéket.

Debrecen empirikus úton kijelölt (komplex) vonzáskörzete

Jelmagyarázat: 1. Agglomerálódó területek; 2. Sokszínű és igen intenzív kapcsolatok; 3. Sokoldalú, kiegyensúlyozott és közepesen intenzív kapcsolatok; 4. Hiányos intenzitású kapcsolatok; 5. Debrecen makroregionális vonzáskörzetének nyugati és déli határa; 6. Budapest intenzív vonzáskörzetének keleti határa; 7. Szeged intenzív vonzáskörzetének északkeleti határa

Ezek a települések csaknem kivétel nélkül a Békéscsaba–Szolnok, Salgótarján vonaltól északkeletre találhatók.

A gimnáziumoknak és a szakközépiskoláknak együttesen is meglehetősen jól körülhatárolt intenzív vonzási tere van. Ez az öv Debrecentől 30-40

km távolságig terjed, de Hajdúböszörmény–Balmazújváros között nyitott. Az erősen vonzó terület egykor délebbre terjedt ki, amelyet azonban Berettyóújfalu, Biharkeresztes, Püspökladány középfokú oktatási intézményeinek vonzása felszabdalt, és észak felé szorított. Különösen Berettyóújfalu „telepszik rá” Debrecen intenzív vonzási terére. Berettyóújfalu közvetlen környékén lévő falvakra Debrecen vonzása jelentéktelen, de a távolabbiakra igen erős, ami a beiskolázási hagyományok továbbélését bizonyítja (például Dél-Biharban). Legnagyobb vonzáskörzete az élelmiszer-ipari, vegyipari és zene-művészeti szakközépiskoláknak és a két egyházi gimnáziumnak van.

Debrecen virágzó korszakaira általánosan jellemző volt, hogy fejlődése mindig országokra kiterjedő, vagy az ország jelentős területére kiterjedő kapcsolatokból táplálkozott. Századokon keresztül a közép- és felsőfokú oktatás, a tudomány, a vallás, az egészségügy, a gazdasági jellegű igazgatás és a közlekedési hálózat regionális szerepkörű intézményeinek megtelepedése biztosította a város számára az előkelő helyet az ország regionális központjai sorában. (A város egyik legújabb regionális szerepkörű központi funkciója, hogy 1993-ban római katolikus püspöki székhely is lett.)

Debrecen regionális terének szűkítésében – különösen 1980-ig – Nyíregyháza és Miskolc volt a legeredményesebb, de megfigyelhető Szolnok, Békéscsaba és Eger befolyási terének némi növekedése is. *A nyolcvanas évek végén Debrecen vonzási terének csökkenése megállt, sőt vetélytársai rovására még terjeszkedett is.* Debrecenben jelenleg 260-270 megyei és annál nagyobb területre kiterjedő területi illetékességű intézményösszpontosul, összes intézményének 40%-a Hajdú-Bihar megyénél nagyobb területi hatású. Az empirikus vizsgálatok és az intézmények összevont mutatói alapján Debrecen komplex regionális nagy- és kistérségi vonzáskörzetét a 3. ábrán látható szintekre tagolhatjuk.

Debrecen felsőoktatási intézményeinek szerepe a város kulturális gazdaságában

A debreceni felsőoktatás

Debrecen város életében meghatározó szerepet játszanak a felsőoktatási intézmények. A felsőoktatási törvény értelmében ezek a következők:

Akkreditált iskolarendszerű felsőfokú szakképzést (Aifsz) folytató középiskolák a városban: *Irinyi J. Élelmiszer-ipari Középiskola és Gimnázium, Mechwart A. Gépipari és Informatikai Középiskola, Povolnyi F. Szakképző Intézet, Discimus Üzleti Iskola és a Civis Pénzügyi, Számviteli és Idegenforgalmi Szakközépiskola.* Egyelőre csak ezek jutottak el addig a szintig, hogy már végzett évfolyamokkal rendelkeznek. E képzési formák egyre népszerűbbek, már felsőoktatási intézmények is akkreditálnak képzéseket.

2. táblázat

A debreceni felsőoktatási intézmények nappali tagozatos hallgatóinak létszámadatai

	1985	1990	1995	2000+	2001
KLTE	1 851	2 402	5 765	8 721	8 787
DOTE	1 240	1 212	1.446	1 900	2 051
DATE	450	527	769	2 128	1 805
W.I.P.F.*	239	281	506	655	927
Konzervatórium	166	202	216	217	189
DRHTE **	87	166	178	161	156
Tanítóképző ***	839	822	908	1100	1 384
Összesen	6 618	7 321	11 277	14 227	15 299
Ország összesen	64 855	76 601	129 541	171 516	176 046

Forrás: Az intézmények 1985 és 2000 közötti statisztikai jelentései

+ A 2000. év egyetemi integrációja átalakította a szervezeti felépítést, a KLTE adatai között a BTK, TTK, Jog- és Államtudományi Intézet, Közgazdaság-tudományi Kar és a Műszaki Főiskolai Kar együtt szerepel

* Wargha István Pedagógiai Főiskola, Hajdúböszörmény

** Debreceni Református Hittudományi Egyetem

*** Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola

A hagyományos értelemben vett felsőfok keretei között főiskolai képzés a Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskolán, egyetemi képzés a Református Hittudományi Egyetemen, főiskolai és egyetemi képzés az integrált Debreceni Egyetemen zajlik.

A hajdúböszörményi Wargha István Pedagógiai Főiskolai Kar kivételével minden intézmény debreceni. Ha a központot tekintjük, akkor a pedagógiai főiskola is idesorolható, hiszen az integrált egyetem része. A továbbiakban a debreceni felsőoktatás⁸ alatt, ezeket is értjük.

Debrecen ezekkel az intézményekkel a magyar felsőoktatás egyik legfontosabb regionális központjának tekinthető. A város hat felsőfokú intézményében több mint 14 000 ember tanult az 1999/2000-es tanévben. Ez a magyar felsőoktatásban nappali tagozaton tanulóknak (171 516 fő), mintegy 8,3%-a volt. A hatalmas túlsúllyal rendelkező Budapest (46,0%), Szeged és Pécs után a negyedik legnagyobb hallgatói létszámmal rendelkező város. A létszám

⁸ Véleményünk szerint torzítaná a reális képet, ezért a város gazdaságára vonatkozó területi vizsgálatok esetében nem kezeltük debreceni felsőoktatáshoz tartozó intézményként a Nyíregyházán működő Egészségügyi Főiskolai Kart, jöllehet az integrált Debreceni Egyetem része.

növekedésével párhuzamosan (2. táblázat) a magyar felsőoktatásban betöltött szerepe, az arány lassú csökkenésével jellemezhető (10,2%-ról 8,2%-ra).

Bár a demográfiai mutatók országosan kedvezőtlenek, a hallgatói létszámok növekedése általánosan jellemző, bár Debrecenben valamivel lassabban, de itt is emelkedik. Az országos adatokat az új intézmények, karok megjelenése erőteljesen növeli, a régiiek létszámváltozásától a debreceni tendenciák már nem térnek el.

Új intézmények megjelenése helyett itt a karok, szakok számának növekedése a jellemzőbb, és visszafogottabb a levelező képzés terjedése is. Az Aifsz csak nyomaiban jelent meg Debrecenben. A meglévő intézmények népszerűsége, beiskolázásuk területi jellemzői meglévő igényekről tanúskodnak. A versenyképesség szemszögéből az egyetemi képzésben a közgazdasági kar és az Állam és Jogtudományi Intézet megjelenése és az informatikaoktatás nagyarányú elterjedése előremutató jelenség.

A leglátványosabb változás a szervezeti rend integrációval történő megváltoztatása volt. A város állami fenntartású felsőoktatási intézményei a Debreceni Egyetem keretei közé kerültek. Integráción kívül maradtak az egyházi fenntartású intézmények, a Református Hittudományi Egyetem és a Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola. A Debrecenben zajló levelező képzés a főiskolákra jellemző. A nappali hallgatóknál meglévő 75:25%-os egyetem-főiskola arány a levelező képzésben 50:50%-ban oszlik meg.

A létszámnövekedés feltételei azonban itt az országos viszonyoknál jobbnak tűnnek. Kelet-Magyarország népességének az országos átlagnál kedvezőbb *korszerkezete* középtávon biztosíthatja a felsőoktatás utáni igényt. Külön figyelmet érdemel a kedvező mutatók egy részének⁹ háttérében lévő roma kisebbség. Ha a tendencia nem változik, a népesség jelenleg mintegy 8%-át kitevő romák 2050-re a 14–19 éves korcsoport 23%-át fogják kitenni. Ma a felsőoktatásban alig jelennek meg, ezzel a tendenciával pedig a „merítés” lehetőségét csak szűkítik.

A létnövekedés lehetőségét jelentheti az intézményekben a *határon túli magyarok megjelenése*. A határok átjárhatósága óta egyértelműen felismerhetők a bővülés jelei. Ma a hallgatók 3-4%-a érkezik a határon túlról. Konzervatív szakirányválasztásuk – egyetemi szintű bölcsészképzés –, időlegesen ellensúlyozza a hazai érdeklődés csökkenését.

A *munkaerőpiac igényei* is előre jelezhetők. Kelet-Magyarország iskolázottsági mutatói jóval alatta maradnak a rájuk jellemző átlagoknak, ezért a diplomás munkaerő piaci kereslete rövid távon biztosított.

⁹ A kedvező demográfiai mutatók nem kizárólag a roma népesség termékenységének köszönhetők. Az országosnál jobb mutatók háttérében ez a tényező 30% körüli súllyal ismerhető fel. (Területfejlesztési alapkutatások az észak-alföldi régióban. MTA RKK Alföldi Tudományos Intézete, szerkesztette: Kiss J. P., 2000.)

Az egyes intézmények létszámváltozásai

A város felsőoktatási intézményei nem egyformán éltek meg a kilencvenes évekbeli „konjunktúrát”. A legdinamikusabban a legnagyobb Kossuth Lajos Tudományegyetem (az integráció után DE TTK, BTK, KTK, JÁTI néven karként/intézetként darabolódott) hallgatói létszáma emelkedett. Az intézmény növekedése az 1980-as évek közepétől igazán gyors. Az 1985/86-os adatoktól az 2000/2001-ig mintegy négy és félszeres, ezen belül 1989/90 és 1995/96 között 2,5-szeres növekedés figyelhető meg. Az országos átlagot meghaladó változás mögött az 1994-ben kinyilvánított – előzőekben hatásain keresztül érintett – oktatáspolitikai koncepció mellett néhány egyedi okot is felfedezhetünk.

Az intézmény integrálta az Ybl Miklós Műszaki Főiskola debreceni tagozatát, (2000-től Műszaki Főiskolai Kar) ez 1000-1100 hallgatóval növelte a létszámot. Új kezdeményezésként megalakult a Jog- és Államtudományi Intézet (JÁTI) és a Közgazdasági és Üzleti Tudományok Intézete (KÜTI, majd a 2000. év integrációja óta Közgazdaság-tudományi Kar, KTK).

A létszám növekedésén messze túlmutat ezek gazdasági életre gyakorolt hatása. Az új profilú intézetekkel a város és környezete olyan kvalifikált polgárokkal gazdagodik, akik a gazdasági élet számára hasznos szakirányú végzettséggel rendelkeznek. Lényeges létszámemelkedéssel járt a levelező és a szakirányú továbbképzések növekedése. A nappali képzésben itt is felismerhető az a tendencia, miszerint a bölcsészképzés¹⁰ népszerűbb, mint a természettudományos. A levelező képzés esetében ez még határozottabban látszik.

Országos átlaghoz hasonló létszámnövekedést a Debreceni Agrártudományi Egyetemenél (az integráció óta Agrártudományi Centrum) lehet megfigyelni. 1985 és 2000 között több mint négy és félszeresére nőtt az intézmény hallgatóinak száma. Az 1993/94-es tanév hozta a dinamikus változásokat. Az okleveles agrármérnökképzést újabb szakirányokkal bővítették, így jelenleg 14 közül választhatnak a hallgatók. Megkezdődött a gazdasági agrármérnökök oktatása is, olyan – gazdasági életben jól hasznosítható – szakirányokkal, mint a vállalkozásszervező, vagyoneértékelő, a pénzügyi-számviteli és a kereskedelmi marketing. Lehetőséget biztosítanak a mérnök-tanári, mérlegképes könyvelői, szakfordítói, felsőfokú külkereskedelmi áruforgalmi, vadászati, vadgazdálkodási oklevelek megszerzésére. Négy féléves továbbképző kurzus keretei között 11 szak szakmérnöki képzését végzik. A gyors változások követésére továbbképző tanfolyamokon készítik fel a szakembereket,

¹⁰ Az 1997/98-as adatok bölcsészekre vonatkozó visszaesése csak a statisztika módszertanának köszönhető. Megváltozott ugyanis a jogász- és a közgazdász-képzés statisztikai besorolása. A közgazdászok 1993-tól, a jogászok 1996-tól a BTK statisztikájában szerepeltek, 1997/98-tól már önállóan jelennek meg a statisztikában.

3. táblázat

A DOTE hallgatói létszámának változása 1985 és 2001 között

	1985	1990	1995	1997	2000	2001
Általános orvosi kar	1 116	1 071	1 287	989	1 021	1501
Fogorvosi szak	124	141	159	170	164	164
Gyógyszerész szak	-	-	-	73	199	199
Összesen	1 240	1 212	1 446	1 232	1 384	1 864

Forrás: Az intézmények 1985 és 2000 közötti statisztikai jelentései.

1991-től – TEMPUS támogatással – angol nyelvű speciális képzést is indítottak. Az intézmény keretei közé tartozott a Szarvasi Mezőgazdasági Viz- és Környezetgazdálkodási Főiskolai Kar és a hódmezővásárhelyi mezőgazdasági főiskolai kar is, összesen mintegy 1300 fő nappali és levelező hallgatóval. A 2000-es év integrációja ezeket leválasztotta, csak a kutatóintézetek maradtak meg.

A Debreceni Orvostudományi Egyetem (DE Orvos- és Egészségtudományi Centrum) esetében ez 1990 és 1995 között még növekedés, utána viszont két év alatt mintegy 15%-os hallgatói létszámcsökkenés figyelhető meg. Ennek oka döntően az általános orvosi kar létszámának 1990 és 1997 közötti 10%-os csökkenése.

Nem ellensúlyozza ezt a szerkezetbővülés sem a KLTE bevonásával 1996–97-es tanévben indított *gyógyszerészképzés*, sem a *fogorvosképzés* egyenletes felfutása (3. táblázat). Párhuzamosan kiterjedt a térítéses orvoscépzés (TOK). 2000 októberében 483 fő (döntően külföldi) tanult az általános orvosi, 12 fő pedig a fogorvosi karon.

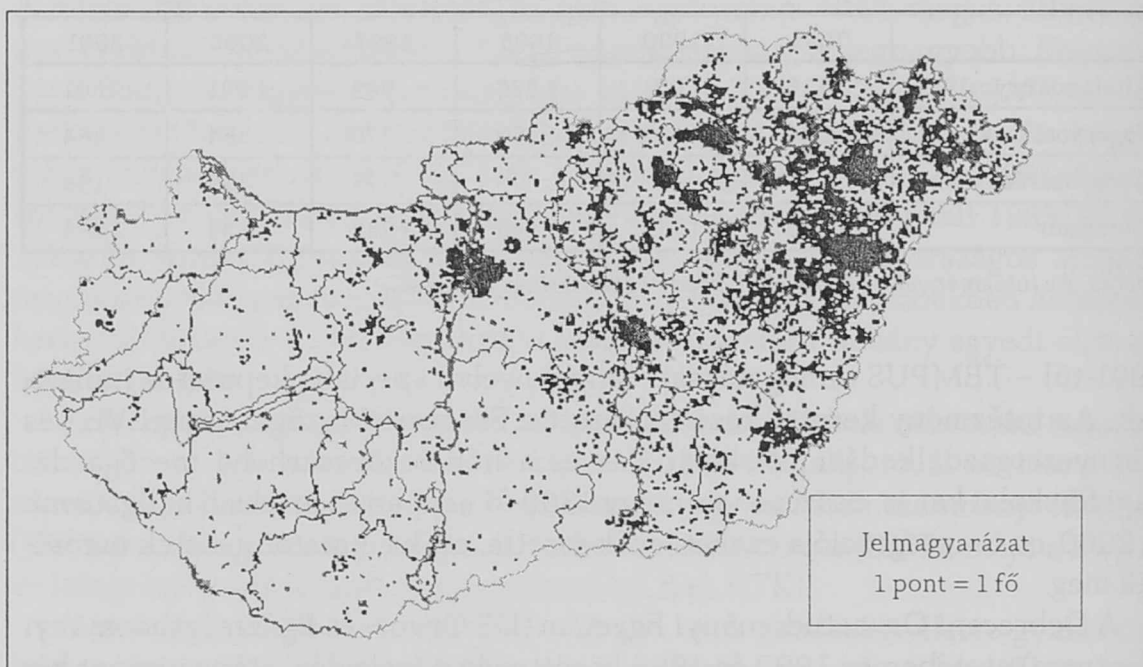
Mivel a szakirányra jellemző országos átlagok is hasonló csökkenést mutatnak, a DOTE *őrzi pozícióit* az orvostudományi egyetemek között. Az 1990/91-es tanévben 7657 fő orvostanhallgatóból 16%-os a debreceniek aránya, 1995/96-ben 8492-ből 17%-os.

A *Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola* esetében a növekedést az 1995/96-tól négy évfolyamosra növelt oktatás jelenti. 1990-ben itt tanult az ország tanítóképzésében részt vevőinek 15%-a, 1995-re ez 11,5%-ra csökkent. Pozitív jelenség, hogy erősödik a diploma utáni levelezős (1997: 230 fő), és az esti alapképzés (1997:75 fő).

A *Hajdúböszörményi Wargha István Pedagógiai Főiskola* létszámnövekedése is dinamikus. Különleges eleme a levelezős hallgatók sokszorozódása. Az 1985-ös évhez képest számuk négyszeresére nőtt (1415 fő), így a nappali tagozatosokét messze meghaladta már.

A két kis létszámú intézmény, a *Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola* és a *Debreceni Konzervatórium* (az integráció óta: Debreceni Konzervatórium)

Hajdú-Bihar megye felsőoktatási intézményeinek beiskolázási körzete

Forrás: Saját szerkesztés az intézmények 2001. évi statisztikai jelentései alapján

és a *Debreceni Református Hittudományi Egyetem* létszámváltozásában az 1985 és 1990 közötti évek voltak a dinamikusabbak. A zeneművészeti esetében új szakokat indítottak, és megjelent az egyetemi szintű oktatás, a teológusképzésben pedig a politikai rendszerváltás jelentett komoly változást. Az 1990-es évekre állandósult mindkét tanintézet hallgatói létszáma.

A debreceni felsőoktatási intézmények hallgatókra gyakorolt vonzása

Északkelet-Magyarország legnagyobb felsőoktatási központja Debrecen. Ez a hallgatók számából és a tanulmányi ágak sokszínűségéből egyaránt megállapítható. A hallgatók főleg a felsőoktatás tekintetében intézményhiányosnak nevezhető Északkelet-Magyarországról érkeznek. (4. ábra). A Békéscsaba-Szolnok-Salgótarján vonallal jellemezhető keleti országrész települései kötődnek leginkább a város felsőoktatásához.

A KLTE Gazdaságföldrajzi Tanszékén 1981-ben végzett vizsgálatokhoz hasonló a kép jelenleg is annyiban, hogy a legintenzívebb vonzás Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékben tapasztalható. Eltérő viszont annyiban, hogy a szomszédos Heves, Borsod-Abaúj-Zemplén, Jász-Nagykun-Szolnok megyék települései is egyre erőteljesebb kötődést mutatnak. Békés megye északi, a 47-es főút által érintett települései is feltűnnek a vonzásban.

Érdekes az összevetés eredménye, ha Szeged és Miskolc vonzását is vizsgáljuk. Szeged láthatóan nagyobb területre terjeszti ki hatását mint Debrecen, és több hallgatót vonz innen, mint viszont. Miskolc beiskolázási területe kisebb és szórtaabb mint az előző kettőé.

A hallgatók döntően magyar származásúak (95%), valamivel több mint negyedrészüik (28%) debreceni (4. táblázat).

Az 1997/98-as tanév első félévére beiratkozott hallgatók állandó lakcímei alapján megrajzoltuk az intézmények beiskolázási területét. Számítható módon az egyetemek nagyobb, a főiskolák kisebb területre terjesztik ki hatását. A város felsőoktatásából hiányzik a főiskolai tanárképzés, ami jelentősebb vonzást eredményezhetne. A döntően óvodapedagógusok és tanítók képzésével foglalkozó (az 1960-as években szakközépiskolai szintről főiskolai rangra emelt egykori képzők) főiskolák elsődlegesen közvetlen környezetük igényeinek kielégítésére alkalmasak.

Azt tapasztaltuk, hogy a hajdan volt KLTE-karok (TTK, BTK, Közgazdasági Kar, Jog- és Államtudományi Intézet, Műszaki Főiskolai Kar) méreteikből adódóan meghatározzák a városra jellemző tendenciákat. Az intenzíven érintett terület Északkelet-Magyarországra koncentrálódik. A Békéscsaba-Szolnok-Salgótarján vonaltól északra lévő területekről érkezik a hallgatók zöme. A legnagyobb létszámmal jelentkező települések sorrendben a következők: Nyíregyháza (5,7%), Miskolc (4%), Budapest (3,1%), Eger (2,1%), Solnok (2,1%). Sorban utánuk a közeli kis- és középvárosok jönnek 1% körüli értékekkel. (Hajdúböszörmény, Hajdúszoboszló, Berettyóújfalu, Balmazújváros).

4. táblázat

A debreceni felsőoktatási intézmények nappali és levelezős hallgatói létszáma (1997)

	Hallgatók száma	Debreceniek aránya	Külföldiek aránya
KLTE	9 699	25%	2%
DOE	1 237	20%	27%
DATE	1 091	25%	1%
Zeneművészeti *	220	19%	7%
DRHTE **	136	7%	7%
Tanítóképző ***	1 213	46%	1%
Összesen	13 596	28%	5%

Forrás: Az 1997-es intézményi statisztikai jelentések

* Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Debreceni Konzervatóriuma

** Debreceni Református Hittudományi Egyetem

*** Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola

Az Orvostudományi Centrum esetében sok a külföldi, szinte minden kontinensről érkeznek ide hallgatók, 27%-os arányuk az angol nyelvű orvosképzésnek tudható be.

Az Agrártudományi Centrumban szinte kizárólag magyar állampolgárok tanulnak (99%), negyedük debreceni. A beiskolázás körének a Dél-Alföldre kiterjedése új jellemvonás. Akik a főiskolai diplomával is megelégednek, azok a helyi vagy közeli kihelyezett főiskolai karokra jelentkeznek. A DATE szarvasi és hódmezővásárhelyi intézményeiben 1998-ban az „anyaegyetemet” is meghaladó létszámú (1300 fő) hallgatót oktattak.

A városba irányuló hallgatói migráció és a kulturális gazdaság összefüggései

A több mint húszezer, a városban tanuló egyetemistának háromnegyede nappali tagozatos – az egyes karok esetében változó aránnyal – s harmaduk debreceni lakos (5. táblázat). A kollégiumi férőhelyek száma a 2002/2003-as tanévben, összesen nyolc helyszínen, 3514. Az adatokból kitűnik, hogy a nem városi egyetemisták nagyobbik fele albérlőként, kisebb hányada lakástulajdonosként él Debrecen különböző negyedeiben.

Az egyetemet végző vidéki diákok zömét az ideiglenes beköltözők között kell keresnünk, hisz állandó lakhelyük más tiszántúli vagy még távolabbi településen van. Az állandó beköltözők azok, akiknek szülei lakást vásárolnak Debrecenben, s ennek fenntartását a legtöbb esetben úgy oldják meg, hogy diáktársakat vesznek fel albérlőnek. A lakásvásárlások leggyakoribb színtere, mint az a szociálgeográfiai felmérések során kiderült (az egyetemi integráció előtti neveket használva), az Agrártudományi Egyetem, a Kossuth Lajos Tudományegyetem, az Orvostudományi Egyetem és a Zeneművészeti Főiskola által mintegy körülzárt újkerti panelházas városnegyed (5. ábra). Ezekben a felsőoktatási intézményekben tanul a nappali tagozatos egyetemisták kétharmada, így logikus, hogy a közelükben bérelnek vagy vásárolnak lakást. Jelenlétük *markánsan rányomja bélyegét* a panellakónegyed társadalmára. Nem érezhető a társadalmi degradáció, megjelentek a kulturális gazdasághoz sorolható, a hallgatókat kiszolgáló intézmények és üzletek.

5. táblázat

Debrecen felsőoktatási intézményeinek hallgatói létszáma 1995–2001 (fő)

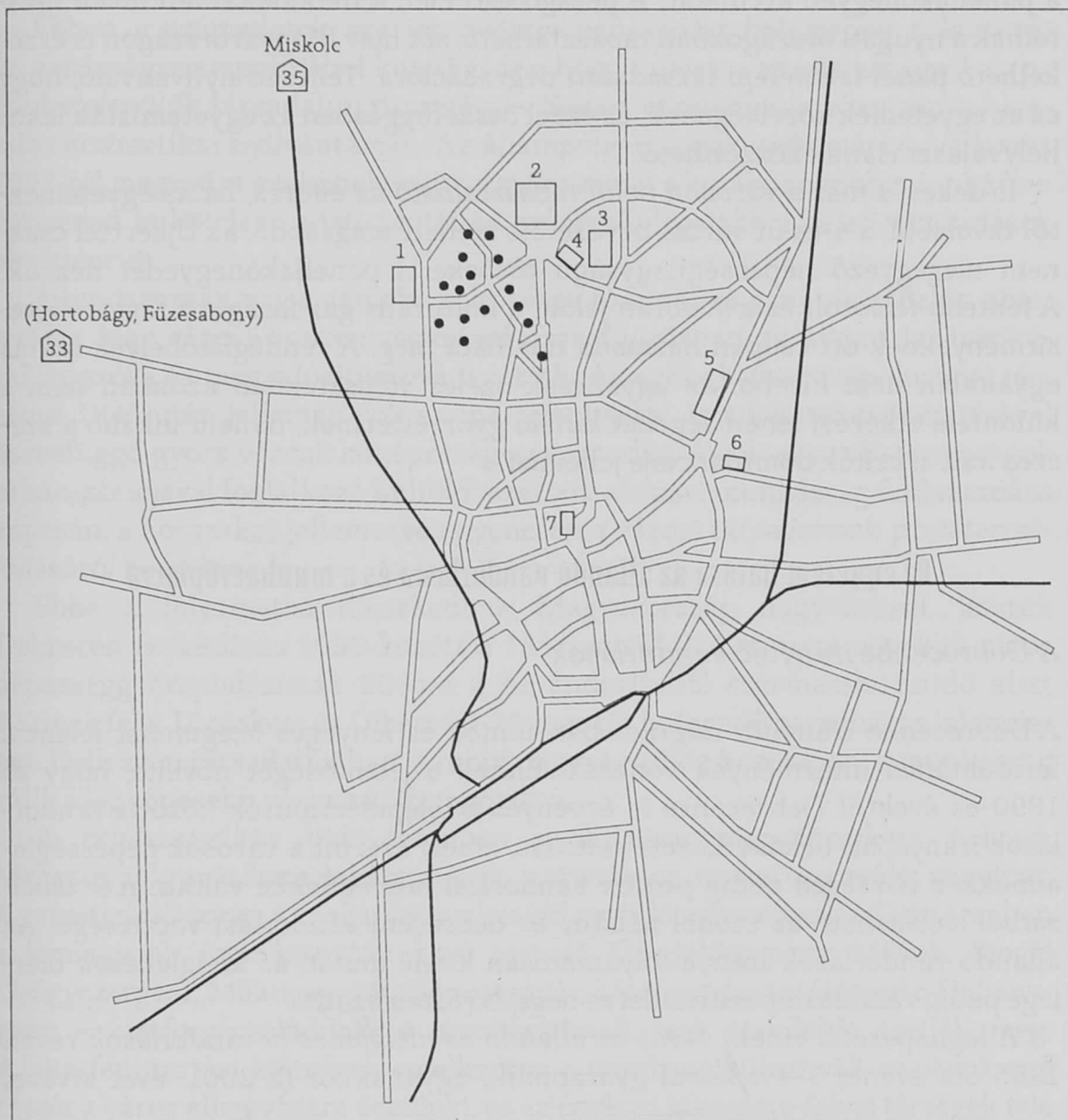
1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
11 182	12 713	14 510	16 460	18 206	19 590	23 483*

Forrás: Magyar Statisztika Évkönyvek 1996–2000, KSH

* Debreceni Egyetem

5. ábra

A kulturális gazdaság intézményei az egyetemek körüli városnegyedben

Jelmagyarázat: 1 = Agrártudományi Egyetem, 2 = Kossuth Lajos Tudományegyetem, 3 = Orvostudományi Egyetem, 4 = Zeneművészeti Főiskola, 5 = Közgazdaság-tudományi és Jogi Kar, 6 = Műszaki Főiskolai Kar, 7 = Református Teológiai Kar

A térképen a hallgatókat kiszolgáló létesítményeket pontokkal jelöltük. Intézményesen nem kötődnek az egyetemi karokhoz, privát tulajdonban vannak, többnyire kisvállalkozások. Ezek: Internet Café, fényképész és előhívó műhely, nyomda, könyvesboltok (kettő), papír- és írószerboltok (három), videotékák és fénymásolók (négy), könyvkötők, spirálozók és fénymásolók (három). A szintén bőségben előforduló, a kulturális gazdaság létesítményei-

hez ugyan nem, de az egyetemisták igényeihez annál inkább igazodó vendéglátóhelyek – pizzériák, kávéházak, cukrászdák, gyorséttermek – átformálták a panellakónegyed arculatát. A pezsgő esti élet, a fiatalokkal teli utcák rácsfolnak a nyugati országokban tapasztalható, sőt már Magyarországon is érzékelhető panel-lakótelepi társadalmi degradációra. Teljesen nyilvánvaló, hogy ez az egyetemek közelségének, és ezzel összefüggésben az egyetemisták lakóhelyválasztásának köszönhető.

Érdekes, s már a városon belül tapasztalható az eltérés, ha az egyetemektől távolabbi, a 4-es út városi bevezetője mellett magasodó, az Újkerttel csaknem megegyező népességnagyságú tócsókerti panellakónegyedet nézzük. A fentebb felsorolt és a 9. ábrán jelölt, a kulturális gazdasághoz tartozó létesítményeknek ott csupán harmada található meg. A vendéglátóhelyek száma egyáltalán nem kisebb, az ugyancsak széles választékban azonban nem a különféle étkezési lehetőségeket kínáló gyorséttermek, hanem inkább a szeszes italt árusítók dominanciája jellemző.

Az egyetem hatása az állandó vándorlásra és a munkaerőpiacra

A Debrecenbe irányuló vándorlások

A Debrecenbe irányuló migrációban fontos és lényeges szegmenst jelent a felsőoktatási intézmények vonzása. Ennek a jelentőségét növelte, hogy az 1990-es évektől Debrecenre is érvényes a településtípusok közötti vándorlások irányában bekövetkezett változás, amely szerint a városok népességleadókká, a községek pedig pozitív vándorlási mérlegűekké váltak. A 6. táblázatból leolvasható az utóbbi néhány év debreceni vándorlási vesztesége. Az állandó vándorlások iránya folyamatosan kifelé mutat, az ideiglenesek mérlege pedig változóan pozitív, illetve negatív (6. táblázat).

A legnépesebb vidéki város az állandó és ideiglenes bevándorlások révén 1995 óta évente 3-4% körül gyarapodik, ugyanakkor (a 2001. évet kivéve)

6. táblázat

Debrecen migrációs mérlegei 1995–2001 (fő)

		1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Állandó vándorlás	Be	3061	3150	3358	3170	3213	2929	3035
	Ki	3946	3684	3742	3917	3727	3973	3991
Ideiglenes vándorlás	Be	4896	4885	4057	4002	3638	3562	3005
	Ki	4751	5789	4895	4488	3924	3878	1472

Forrás: Területi Statisztikai Évkönyvek 1996–2002, KSH.

mintegy 4%-nyi népességet veszít is az elvándorlókkal. A negatív vándorlási mérlegekhez csatlakozó természetes fogyás az 1990-ben még 212 ezer fős népességet 2001-re 207 ezerre apasztotta.

Ebben a számadatok szerint negatív népesedési helyzetben a kulturális gazdaság szempontjából kulcskérdés, hogy milyen a várost elhagyók és az ide betelepülők társadalmi összetétele. Sajnos erre vonatkozóan nincs hivatalos statisztikai nyilvántartás. Az állampolgári jogok védelmére hivatkozva 1993-tól megszűnt a lakóhely-változtatók számára korábban több mint három évtizeden át kötelező adatlapkitöltés, amelyből legalább a belső vándorlások oka kiderült.

A rendszerváltásig a városba költözések fő indítéka a munkavállalás, amelyet az ipar városi koncentrációjával összefüggésben az állami lakásépítések vonzóvá és megvalósíthatóvá is tettek. Az egész kelet-közép-európai térségre 1945 után jellemző volt az ipartelepítéssel és a lakótelepek építésével összefüggő gyors városlakónépesség-gyarapodás. A volt szocialista országok urbanizációjával foglalkozó külföldi szerzők az ipari munkásság felduzzadása kapcsán, a korszakot jellemezve egyenesen a városi társadalmak *proletarizálódásáról* beszélnek.¹¹

Ebbe a folyamatba illeszkednek Magyarország nagyvárosai, köztük Debrecen is. 1960 és 1990 között a 135 ezerről 212 ezresre növekvő város népességgyarapodásának 60%-a a bevándorlásból származik. Ez idő alatt épülnek fel a Tóócóskert és Újkert 20-20 ezer főt befogadó panelházas lakótelepei. Debrecen társadalmában, a többi nagyvároshoz hasonlóan, a munkásság válik a legnépesebb városlakó kategóriává.

A rendszerváltás után azonban gyökeresen megváltozik a helyzet. Megszűnnek az állami lakásépítések, szétesik az ezeket generáló nagyipar. A privatizáció során a magánkézbe kerülő ipari létesítmények – Debrecenben a legnagyobb foglalkoztatók közé tartozó Gördülőcsapágy Művek, Biogál Gyógyszergyár, Műanyaggyár, Konzervgyár, Mezőgazdasági Gépgyár, Dohánygyár – szétforgácsolódnak, s munkásaiknak csak töredékét tartják meg. A lakásfenntartási költségek emelkedése a munkanélkülivé vált családok egy részét a város elhagyására ösztönzi, és az egykori kibocsátó falusi térségek felé fordítja, amelyek az új helyzetben olcsóbb megélhetési lehetőségeket kínálnak.

A jövedelmek gyorsan kialakuló nagy differenciái révén a *szuburbán zóna* is megerősödik a város körül. A közigazgatásilag Debrecenhez tartozó Józsára és Pallagra, de a többi, közeli településre is számottevő a tehetősebb családok kiköltözése, akik városi munkahelyüket megtartva lakóhelyül a városinál egészségesebb, természetes környezetet, jobb, tágasabb lakásokat, kertes házakat választják.

¹¹ Fassmann – Lichtenberger, 1995; Musil, 1987.

Izgalmas kérdés ugyanakkor annak megvizsgálása is, hogy kik költöznek a bontakozó piacgazdaság körülményei közepette Debrecenbe. 1990 után nincs fix ipari munkahely, megszűnik az állami lakásépítés, sőt a város a tulajdonában lévő állami lakások legnagyobb részét értékesíti. Az 1. táblázat adataiból mégis az olvasható ki, hogy a negatív vándorlási mérlegek ellenére az utóbbi években a beköltözők száma nem sokkal marad el a várost elhagyókéétól.

A megszűnt statisztikai nyilvántartások hiányában csak *kérdőíves vizsgálatok* eredményeire támaszkodhatunk a beköltözők demográfiai és társadalmi összetételének feltárásakor. Az 1990-es években hét megyeszékhely, köztük Debrecen beköltözőiről készült felmérésekből röviden – először az összes nagyváros vonatkozásában – a következők állapíthatók meg.¹²

A rendszerváltás után is megmaradt a nagyvárosokba bevándorlók kor szerinti szelektivitása, a beköltözők háromnegyede-négyötöde 45 év alatti. A korábbi időszakhoz képest feltűnően *megnőtt* viszont az *egyszemélyes és gyermektelen háztartások részaránya*. Összefüggésben lehet ez a tartós párkapcsolat és gyermekvállalás életkor szerinti kitolódásával, a munkahelytalálás bizonytalanságával, a társadalom atomizálódásával. Fontos azonban az is, hogy a megyeszékhelyek egyben felsőoktatási intézményekkel rendelkező nagyvárosok is, ahova a tanulni szándékozók egy része a szülők által vásárolt lakás tulajdonosaként érkezik.

Új jelenség, hogy a nagyvárosokba igyekvők között az *érettségizettek részaránya* meghaladja az országos átlagot, a diplomásoké pedig kettő-ötszörösen nagyobb annál. Másként fogalmazva: a megyeszékhelyekre beköltözők több mint 60%-a érettségizett, illetve diplomás. Az iskolai végzettség kijelöli helyüket a munka világában, a hét nagyváros beköltözői között 40-50% a vállalkozók, vezető és középszintű alkalmazottak aránya. A bevándorlók társadalmi státusát a lakáshelyzetük is nyomatékosítja. Függetlenül attól, hogy sikeres régióban (mint például Győr és Szombathely) vagy Kelet-Magyarország válsággal küszködő térségeiben (mint Miskolcon, Nyíregyházán vagy Debrecenben) működnek megyeszékhelyek, állandó beköltözőik háromnegyede öröklakást vagy kertes házat vásárolva válik város lakóvá.

Összegezve, a felmérések azt tanúsítják, hogy a piacgazdaságban a nagyvárosok vándorlásai a megelőző időszakokkal ellentétben *a városi társadalmak polgárosodását mozdítják elő* azzal, hogy az elvándorlók nagyobbik fele a munkanélküliséggel megélhetési alapot és egzisztenciát veszített ipari munkás (főként segédmunkás), a beköltözők zöme pedig a magasan kvalifikált és anyagilag szilárdabb társadalmi csoportok közül kerül ki.

¹² Ekéné, 1996; 2000.

Ez a szituáció kedvező a városok kulturális gazdaságának megerősödése szempontjából, hiszen „a kulturális gazdaság különösen igényes a városi társadalom minőségére. Jelenléte, kibontakozása olyan városi gazdaságban várható, amely a tudástársadalom kedvező telephelyein működik.”¹³

A Debreceni Egyetem a város munkaerőpiacán

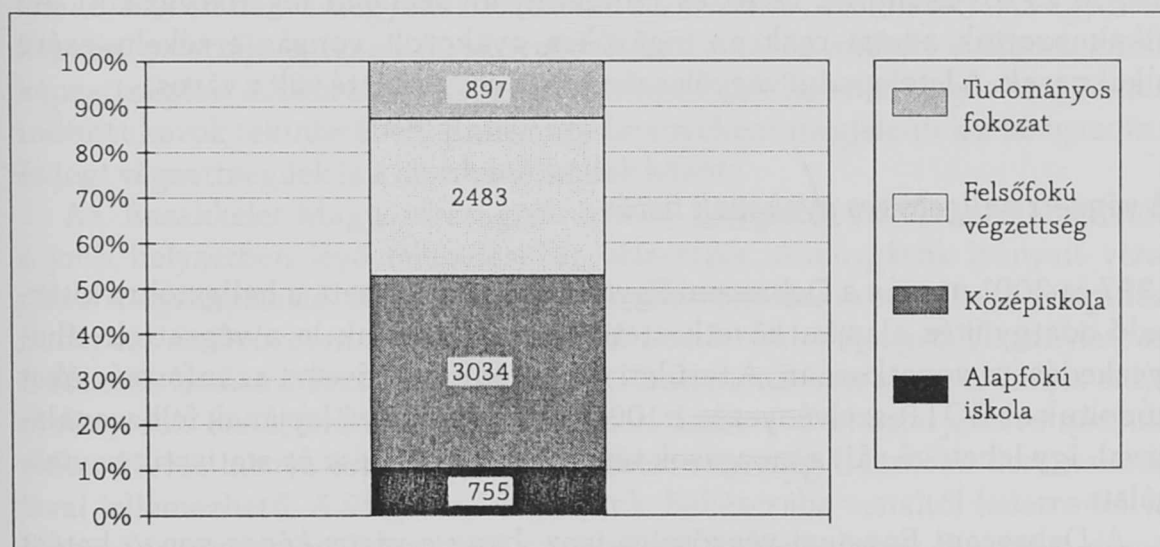
A debreceni felsőoktatás 1502 oktatót foglalkoztat (1410 az integrált Debreceni Egyetem oktatója, 92 fő az egyházi felsőoktatási intézményekben tanít). Az alkalmazottak száma az egyházi intézményekben 266, az egyetem esetében 7169 fő. A Debreceni Egyetemen 6692 fő a 30 napon túl távollévők nélküli ún. „korrigált munkajogi állomány”, ezzel az intézmény a város legnagyobb foglalkoztatója. 2001-ben a KSH által vizsgált 20 főnél többet foglalkoztató vállalkozások és költségvetési szervezetek alkalmazottainak 13%-a, vagyis minden nyolcadik alkalmazott valamelyik felsőoktatási intézményben dolgozik. Harmaduk felsőfokú végzettséggel, tizedük tudományos fokozattal rendelkezik (6. ábra), iskolázottságuk messze meghaladja a reálszférára jellemző értékeket.

Közülük a szellemi foglalkoztatottak száma 6234, döntően oktatói-kutatói státusban dolgoznak. Az oktatók beosztás szerinti megoszlását mutatja a 7. táblázat.

A foglalkoztatottak általában debreceniek (4735 fő), vagy legalábbis Hajdú-Bihar megyében van állandó lakcímük (1287 fő). A közelebbi megyék-

6. ábra

Az egyetem alkalmazottjainak iskolai végzettség szerinti csoportjai

¹³ Enyedi, 2002.

A Debreceni Egyetem oktatói beosztásuk szerint

Beosztás	Létszám
Egyetemi tanár	157
Egyetemi docens	283
Egyetemi adjunktus	310
Egyetemi tanársegéd	353
Főiskolai tanár	22
Főiskolai docens	74
Főiskolai adjunktus	66
Főiskolai tanársegéd	35
Tudományos tanácsadó	3
Tudományos főmunkatárs	43
Tudományos munkatárs	29
Tudományos segédmunkatárs	29

Forrás: A Debreceni Egyetem 2001. évi statisztikai jelentése.

ből, Szabolcs-Szatmár-Beregből 482 fő, Borsod-Abúj-Zemplénből 192 fő, Pest megyéből és Budapestről 163 fő jár be dolgozni. Természetesen a távolság növekedése csökkenti a számukat, és egyre inkább csak a szellemi foglalkozásúak jelennek meg közöttük. A fizikai foglalkoztatottak szinte csak a határos megyékből érkeznek (Szabolcs-Szatmár-Bereg 79 fő, Jász-Nagykun-Szolnok 63 fő). Déli irányban Békés és Csongrád megyék fele lazább a kapcsolat (Békés megye 25 fő, Csongrád 13 fő, és mindannyian szellemi foglalkozásúak). Az alkalmazottak adatai csak az ingázókra gyakorolt vonzás érzékeltetésére alkalmasak. A letelepedni vágyók számára is célterületté vált a város.

A végzett hallgatókra gyakorolt hatás

1997 és 2001 nyarán a Debreceni Egyetem karain végzett, a hallgatókra kiterjedő adatgyűjtés alapján következtetéseket vonhatunk le a végzettek elhelyezkedésére vonatkozóan. A területi megjelenítés kedvéért az információkat kódoltuk az EOTR-szelvényezés 1:100 000 méretarányú lapjának felhasználásával. Így lehetővé vált a mozgások térképi megjelenítése és statisztikus vizsgálata.

A Debreceni Egyetem végzőseire igaz, hogy a város képes vonzó hatást gyakorolni, megtartani az itt végzettek nagy részét. Kijelenthető, hogy a Debreceni Egyetem jó hatással van a régió humán erőforrásaira, és verseny-

**A mintában szereplő hallgatók visszatérésére
vonatkozó adatok egyes nagyvárosok esetében**

	Budapest	Debrecen	Nyíregyháza
Az érkezetek száma (1997)	22	85	16
A visszatérők száma (1997)	20	69	8
Az érkezetek száma (2001)	5	99	17
A visszatérők száma (2001)	3	73	10

Forrás: Saját kérdőív, 1997; 2001.

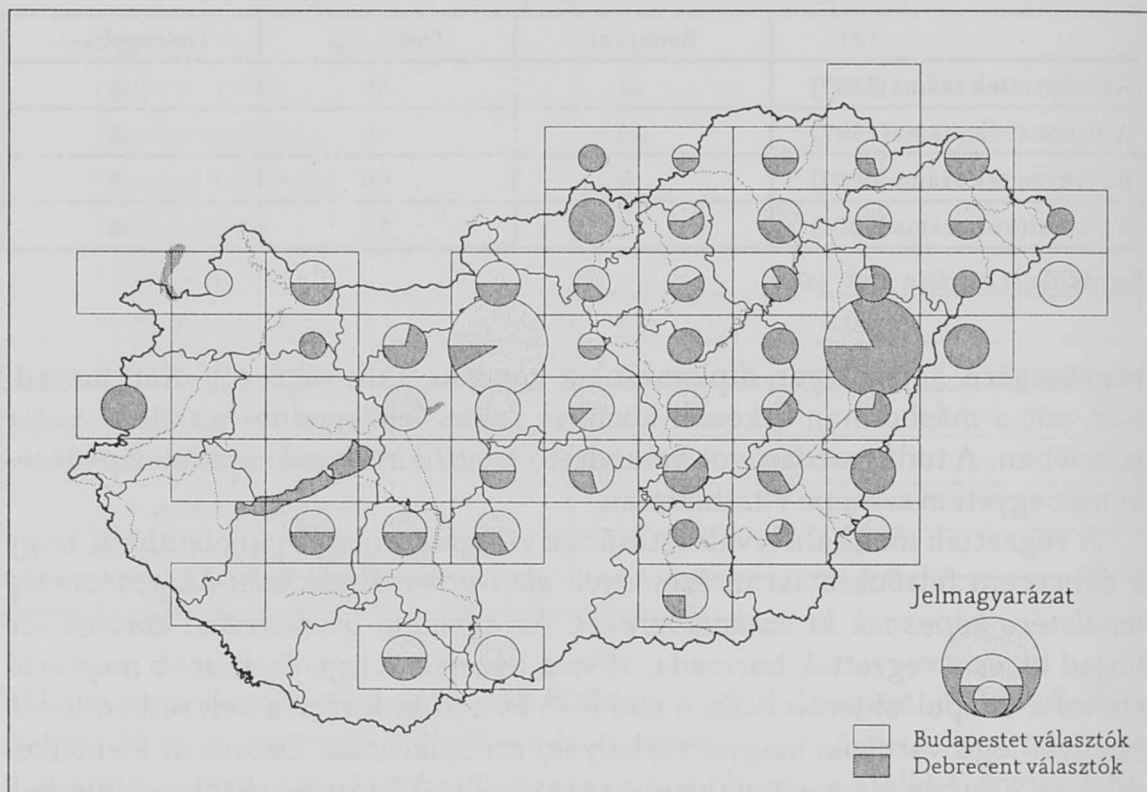
képességére, képes olyan diplomásokat képezni, akik végzésük után maradnak, sőt a máshonnan érkezők közül is sokan letelepednek az alma mater közelében. A tudásgazdaságot működtető kvalifikált munkaerő letelepedésében az egyetem szerepe vitathatatlan.

A végzetek munkahelyválasztásának vizsgálata alapján kijelenthető, hogy a debreceni felsőoktatási intézmények *alapvetően Északkelet-Magyarország területére képeznek ki szakembereket*. Az egyetem beiskolázási körzete ide terjed ki, és a végzetek harmada, 45%-a hazatér. A legerőteljesebb *megtartó erővel* a településhierarchiában elől lévő és a jó innovációs helyzetben lévők (megyei jogú városok, megyeszékhelyek) rendelkeznek. Debrecen kiemelkedik közülük, bár arányaiban (kisebb szám mellett) Budapestre többen mennek vissza (13. táblázat).

Debreceni hallgatók közel egyharmados aránnyal jelennek meg a helyi felsőoktatási intézményekben. Köztük a lakóhelyhez kötődés általános jellemző, hiszen háromnegyedük itt marad a városban (8. táblázat). Az egyetem képzési palettája egészen direkt módon hat a város emberi erőforrásainak képzettségére. A debreceni hallgatók aránya különlegesen magas az újonnan indított karok tekintetében. Ennek eredményeként megjelentek a közgazdász és jogi végzettségűek is a munkanélküliek között.

Az Északkelet-Magyarországról érkező hallgatók közül az elmozdulók a jobb helyzetben lévő településeket választják. A mozgások irányait vizsgálva megállapítható, hogy a két legerősebb vonzással rendelkező település, *Budapest és Debrecen közötti erőterben* tisztán kelet-nyugati viszonylatban Debrecen hatása a Tisza vonaláig terjed. Onnan már Budapest erőteljes súlya érvényesül. Ha a térképen ezt észak-déli összetevővel kiterjesztve nézzük, akkor Heves megye és Nógrád északkeleti része még Debrecen dominanciájával jellemezhető. A Salgótarján–Szolnok–Békéscsaba vonaltól keletre fekvő domináns vonzásterületen belül szigetszerű megjelenésben Budapest dominanciája erősödik, ugyanis Borsod-Abaúj-Zemplén megye nyugati területéről, bár Debrecen közelebb van, többen választják Budapestet (7. ábra).

**A nem hazatérő hallgatók közül a lakhelyükül Budapestet,
illetve Debrecent választók aránya**

Egészében a *vonzott terület* alakja erősen hasonlít (felnagyítottan) a Papp A. (1981) által leírt, felsőoktatási vonzást szemléltető, országhatárra támaszkodó tölcserre. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyében lévő szelvényekre talán a vasúti fővonal megléte miatt Budapest hatása erős.

Az egyértelmű okokat nehéz a jelenség mögé illeszteni. A jobb közlekedési lehetősége indokolhatja a közép-borsodi területek esetét, de ugyanez a tényező kizárná Nógrád megye keleti részének kötődését. *Több tényező együtthata*saként képzelhető el a jelenség, ez további tisztázási feladatokat jelenthet. A történeti hűséghez hozzátartozik annak a dokumentálása is, hogy a keresett, *divatos szakmák* végzettjei az átlagnál nagyobb arányban¹⁴ indulnak Budapest vagy a Dunántúl irányába. Ezzel együtt, a kis létszámok miatt, ebben az összefüggésben nem beszélhetünk lényeges „agyelszívásról”.

A gazdasági élet szempontjából a diplomás munkavállalók számának és a felsőoktatási intézmények jelenlétének kölcsönhatása két vonatkozásban értelmezhető.

¹⁴ A végzettség 1/7-ét kitevő jogászok, közgazdászok közül főleg az utóbbiak indulnak el, arányuk az egyharmadot is eléri.

- A keleti országrész átlagához képest Debrecenben igen magas a diplomások aránya, köszönhetően a felsőoktatási intézmények jelenlétének.
- A kölcsönhatás másik oldala annak köszönhető, hogy ez csak relatív jelenség. A régióközpontok között ez országosan még mindig alacsony arányú, ami feltételezi a középtávú keresletet. A felsőfokú képzés iránti igények fennmaradása ennek alapján valószínűsíthető.

A felsőfokú végzettségű munkavállalókra vonatkozó prognózis¹⁵ általában a diplomás munkanélküliség kiterjedését, vagy a képzettségnél alacsonyabb munkakörök felvállalását prognosztizálja. Országosan mintegy 100 000 fővel nagyobb lesz a kínálat, mint az igények. Hihetően Hajdú-Bihar megyében rövid távon a hiányzó diplomások „feltöltődése” zajlik majd, az átlagnál kisebb marad a „túlképzettek” száma. Ez nem zárja ki a *diplomások strukturált munkanélküliségét*, bizonyos szakterületek esetében ez már ma is tapasztalható.

A felsőfok szintenkénti különbségeit az előrejelzés a „szakfőiskolai szint” felfutó elemével és a főiskolai szint túlképzésével jellemzi. A megye felsőoktatásában is megjelent az Aifsz-képzés, az ide beiskolázottak száma elképzelhetően emelkedik majd. A munkaerőpiachoz kötődő erős kapcsolatot jelzi, hogy a megye az országostól eltérő képet mutat a felsőfokú végzettségű képzési szint szerint vizsgált munkaerő-piaci egyenlegben. A főiskolai képzés kis aránya azt eredményezi, hogy ezen a szinten még nem mutatható ki a túlképzés. A főiskolai tanárképzés hiányzik a megye felsőoktatási skálájáról, a pedagógusok iránti kereslet¹⁶ még létezik. Emellett az intézmények szakirányai-ikkal is alkalmazkodnak a piaci igényekhez. A hajdúböszörményi Wargha István Pedagógiai Főiskolai Kar például az óvodapedagógusok képzése helyett a szociálismunkás-képzés irányába mozdult el. Azt, hogy jól mérték fel az igényeket jelzi, hogy a levelező képzésben részt vevők száma (döntően térítéses!) kettő és félszerese a nappali hallgatókénak.

Az egészségügyi, gazdasági, műszaki főiskolai szintű képzés hiányosságai szintén megteremtették a keresleti piacot. A másik oldalról az egyetemi szintű bölcsész és természettudományos tanárképzés a helyi adottságokból adódóan a *túlképzés* jeleit mutatja.

Összegezve tehát megállapítható, hogy noha Debrecen lakosságának számát mind a természetes fogyás, mind a vándorlások negatív mérlege apasztja, a magasan kvalifikáltak és az egyetemisták növekvő aránya az állandó és ideiglenes beköltözők között előmozdítja a város társadalmának pozitív irányú fejlődését, és erősíti a kulturális gazdaság kialakulásának feltételeit.

¹⁵ Tímár, 1997/a.

¹⁶ Természetesen ez nem zárja ki a munkanélküliséget teljes egészében, lásd a „súrlódásos” munkanélküliség helyzetét általában. (László, 1996.)

9. táblázat

**A debreceni felsőoktatási intézmények költségvetésének főbb számai
2001-ben, (1000 Ft)**

		DE	DRHTE*	KFRTF**	Összesen
1.	Működés összesen	28 395 883	202.033	801.539	29.399.455
2.	Támogatás összesen	10 155 011	158.262	641.477	10.954.750
3.	Bevétel összesen	20 328 097	202.033	801.539	21.331.669
4.	Kiadás összesen	30 483 108	202.033	801.539	31.486.680

Forrás: A felsőoktatási intézmények 2001. évi statisztikai jelentései.

* Debreceni Református Hittudományi Egyetem

** Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola

A felsőoktatási intézmények költségvetése

A felsőoktatási intézmények költségvetésüket tekintve is a legnagyobbak közé tartoznak (9. táblázat).

A 31 milliárdos kiadási főösszeg a város kulturális életére fordított 12 milliárd forintnyi kiadásával összevetve érzékelteti az intézmény jelentőségét.

Az önkormányzat szerepe Debrecen kulturális gazdaságában

Debrecen kulturális gazdaságát az önkormányzat oldaláról vizsgálva alapvetően két terület különíthető el. Egyrészt elemezhető a közvetlenül az önkormányzat irányítása alá tartozó intézmények helyzete, gazdasági viszonyai (ebben a körben a tisztán kulturális jellegű szervezetek mellett figyelembe vettem az alapfokú és a középfokú oktatási intézményeket is – lásd Enyedi Gy. 2002). Másrészt vizsgálható mindazon szervezetek működése, amelyek a város által 2000-ben létrehozott Debreceni Vagyonkezelő Rt. tagvállalatainak számítanak.

Az önkormányzat irányítása alá tartozó intézmények költségvetése kiadási oldalát az ezredforduló éveiben vizsgálva (10., 11. táblázat) megállapítható, hogy ezen tételek az önkormányzat összes kiadásának mintegy 40%-át jelentették. Az időbeliséget tekintve 1999 és 2001 között több mint 30%-os emelkedés figyelhető meg. Abban az esetben, ha nem vesszük figyelembe az oktatási intézmények adatait, a növekedés még dinamikusabb: a kiadások 1 174 349 000 Ft-ról 1 661 695 000 Ft-ra nőttek (41,5%-os emelkedés), ami lényegesen meghaladta az infláció mértékét.

A kiadások összetételében a működési kiadások (személyi juttatás, társadalombiztosítási járulékok, dologi kiadások) abszolút fölénye állapítható meg,

**Az önkormányzat irányítása alá tartozó intézmények kiadásai 1999-ben
(millió Ft-ban)**

	Működési kiadások	Juttatás és pénz- eszközáradás	Fejlesztés- beruházás	Összesen
Alapfokú oktatási intézmények	4 068 208	1 854	331 970	4 402 032
Szaktanásképzők	409 763	614	23 037	433 414
Középfokú oktatási intézmények	2 668 250	17 008	238 453	2 923 711
Kollégiumi ellátás	342 986	720	37 870	381 576
Kulturális-közművelődési intézmények	891 437	2 231	93 013	986 681
ezen belül: Városi Könyvtár	127 972	-	4 109	132 081
Csokonai Színház	448 384	-	70 989	519 373
Kodály Kórus	67 100	-	371	67 471
Filharmonikus Zenekar	119 779	-	9 982	129 761
Csapókerti Községi Ház	34 032	2 231	729	36 992
Nagyerdei Kultúrpark	94 170	-	6 833	101 003
Egyéb kulturális-közművelődési feladatok	7 906	155 551	24 211	187 668
Összesen	8 388 550	177 978	748 554	9 315 082

Forrás: DMJV Közgyűlésének 18/2000. (V. 12.) rendelete az önkormányzatok 1999. évi zárszámadásáról, a pénzmaradvány megállapításáról és a 8/2000. (II. 24.) rendelet módosításáról.

arányuk az egyes években 89% és 90% között ingadozott. A második helyet a fejlesztések-beruházások foglalták el, amelyek jelentős mértékben az oktatási intézményekben végrehajtott kisebb-nagyobb állagmegóvásokra, eszközvásárlásokra korlátozódtak. Az ágazatban a vizsgált három évben mindössze két nagyobb – 100 millió Ft-ot meghaladó – beruházásra került sor. Egyrészt folyamatosan zajlott a Csokonai Színház kisebb rekonstrukciója, ami 150 383 000 Ft-ba került (a város tervei között ugyanakkor szerepel a színház teljes felújítása, ami kb. 5 milliárd Ft-ot igényelne). Másrészt 2000–2001. évben került sor a Vojtina Bábszínház új játszóhelyének a kialakítására, amely 173 742 000 Ft kiadást jelentett (a két beruházást a címzett támogatások keretében az állam is támogatta).

A juttatások és pénzeszközáradások alapvetően két területet foglaltak magukban. Egyrészt a város ezek keretében járult hozzá egyes nagyobb szervezetek (például Debreceni Kulturális és Fesztiválközpont Kft., Nagyerdei Kultúr-

**Az önkormányzat irányítása alá tartozó intézmények kiadásai 2001-ben
(millió Ft-ban)**

	Működési kiadások	Juttatás és pénz- eszközáradás	Fejlesztés- beruházás	Összesen
Alapfokú oktatási intézmények	5 336 881	4 202	438 292	5 779 375
Szakmunkásképzők	1 688 008	4 501	175 133	1 867 642
Középfokú oktatási intézmények	2 507 663	28 212	214 202	2 750 077
Kollégiumok	201 664	6 703	40 871	249 238
Kulturális-közművelődési intéz- mények	1 094 804	105 511	280 387	1 480 702
ezen belül:				
Városi Könyvtár	77 499	965	9 128	87 592
Csokonai Színház	638 528	1 800	101 891	742 219
Kodály Kórus	37 525	977	408	38 910
Filharmonikus Zenekar	319 854	-	18 018	337 872
Csapókeri Közösségi Ház	21 398	24	423	21 845
Nagyerdei Kultúrpark	-	101 745	-	101 745
Egyéb kulturális-közművelődési feladatok	94 234	79 144	7 615	180 993
Összesen	10 923 254	228 273	1 156 500	12 308 027

Forrás: DMJV Közgyűlésének 8/2002. (IV.15.) rendelete az önkormányzat 2000. évi zárszámadásáról, a pénzmaradvány megállapításáról és a 49/2001. (XII. 28.) rendelet módosításáról.

park Kht. működéséhez), másrészt ilyen módon támogatta a kisebb kulturális intézmények, folyóiratok, egyesületek (például Alföld folyóirat, Debreceni Szemle, Józsi Hírmondó, Debrecen Kultúrájáért Alapítvány stb.) munkáját.

A kulturális gazdaság területén tevékenykedő intézmények másik nagy csoportja a Debreceni Vagyonkezelő Rt. tagvállalatai közé tartozik (12. táblázat). Az országban jelenleg még egyedülálló, a német és osztrák „Stadtwerke” mintájára létrejövő holding létrehozásával az önkormányzat alapvetően arra törekedett, hogy javítsa vállalatai hatékonyságát, növelje gazdálkodásuk átláthatóságát, és így kedvező feltételeket teremtsen a további beruházásokhoz. A holding vállalatai közül három (Debreceni Kulturális és Fesztiválközpont Kft., Debrecen Önkormányzati Lapkiadó Kft., Debreceni Városi Televízió Kft.) közvetlenül, egy (Debreceni Rendezvénycsarnok Beruházó Kft.) pedig közvetve sorolható a kulturális gazdaság területén tevékenykedő szervezetek közé.

12. táblázat

**A Debreceni Vagyongkezelő Rt.* tagvállalatai és gazdasági adatai
(millió Ft)**

	Jegyzett tőke	Nettó árbevétel		Adózás előtti eredmény	
		2000	2001	2000	2001
Cívis Ház Rt.	2 553,2	1 163,1	1 585,6	-105,6	19,2
Debreceni Gyógyfürdő Kft.	598,8	734,5	804,3	3,4	0,1
Debreceni Hőszolgáltató Rt.	1 300,0	3 520,3	3 744,9	124,6	222,0
Debreceni Kulturális és Fesztiválközpont Kft.**	97,9	117,0	155,3	-17,5	0,6
Debrecen Önkormányzati Lapkiadó Kft.	3,0	18,1	34,9	-1,2	-8,7
Debreceni Regionális Innovációs és Ipari Park Kft.	224,5	32,9	30,4	2,1	1,9
Debreceni Városi Informatikai Központ Kft.	3,0	63,9	85,1	3,8	-0,4
Debreceni Városi Televízió Kft.	106,9	148,5	156,0	3,5	15,7
Debreceni Vízmű Rt.	6 432,0	2 993,7	3 101,1	306,6	490,7
DKV Debreceni Közlekedési Rt.	870,0	789,5	845,2	-51,5	-33,6
Debreceni Rendezvénycsarnok Beruházó Kft.**	3,0	—*	0,0	—*	0,2
Airport Debrecen Kft.	3,0	46,0	83,5	-2,0	4,0

* A Debreceni Rendezvénycsarnok Beruházó Kft. 2001 végén alakult meg.

** A Vagyongkezelő Rt. és a városi képviselő-testület 2003. tavaszi döntése alapján – az ősz folyamán – a két szervezet Főnix Rendezvényszervező Kht. néven egyesült. Az új szervezet feladata a városi nagy és kiemelt rendezvények szervezése, lebonyolítása, a rendezvénycsarnok hasznosítása, mozik üzemeltetése és egyéb városi fontosságú kulturális feladatok ellátása.

Forrás: Figyelő, 2002; Mező, 2003.

Debreceni Önkormányzati Lapkiadó Kft. feladata az 1999-ben indult és hetente megjelenő *Debrecen* című hetilap kiadása. Az újság 90 000 példányban jelenik meg, és *ingyenesen* jut el minden debreceni háztartásba. Elsődlegesen közszolgálati lap, amely közérdekű információkkal és a város életével kapcsolatos hírekkel látja el a lakosságot, emellett pedig helyet biztosít a publicisztikáknak, elemző riportoknak és esszéknek is. A Debreceni Városi Televízió Kft. a városi televízió működtetője, emellett a szolnoki és nyíregyházi televíziókkal közösen gyártja a *Kapocs* című észak-alföldi magazinműsort, valamint 2002 februárjától készíti a Magyar Televízió körzeti adásait.

A Debreceni Kulturális és Fesztiválközpont Kft. 1999 decemberében alakult azzal a céllal, hogy megszervezze és lebonyolítsa a város nagy rendez-

vényeit és egyéb kulturális eseményeit. Ezt a feladatot a korábbi években a megyei és a városi önkormányzat által közösen finanszírozott Kölcsey Ferenc Megyei Művelődési Központ végezte, az 1998-ban megválasztott új városvezetés azonban ezen kettős irányítási struktúra felszámolását és egyértelmű helyzet kialakítását tűzte ki céljául.

A Kulturális és Fesztiválközpont szervezésében 2001-ben összesen 31 rendezvény zajlott le Debrecenben. Ezek 46 helyszínen, 115 városi és megyei szervezet, 150 képzőművész, 62 kiállító, 112 hazai vendégművész és csoport, valamint 45 külföldi csoport részvételével valósultak meg. A nézőszám az év folyamán kb. 1 millió főre tehető. A rendezvények közül az alábbiakat lehet kiemelni:

Debreceni Tavaszi és Őszi Fesztivál: a város valamennyi fontosabb kulturális intézményének a részvételével márciusban és október–november folyamán rendezik meg. Keretében színházi előadásokra, képzőművészeti tárlatokra, hangversenyekre és filmbemutatókra kerül sor, s mintegy 15 000 látogatót vonzanak.

Debreceni Jazz Napok: jelentős múltra visszatekintő, nemzetközi hírű rendezvény, amely egy-két éves hanyatlás után ismét fellendülő szakaszába jutott. 2001-ben az előadásokon 17 hazai és 4 külföldi művész lépett fel, a nézőszám pedig 10 ezres nagyságrendű volt.

Nemzetközi Katonazenekari Fesztivál: a tömegeket vonzó rendezvényt 1977 óta kétevente rendezik meg, és napjainkra Európa egyik legjelentősebb hivatásos katonai fúvószenekari fesztiválja lett. A találkozón 2000-ben 10 zenekar (köztük három külföldi) vett részt, akik Debrecenben és a környéken összesen 14 koncertet adtak. A rendezvények látogatóinak létszáma több tízezerre tehető.

Bartók Béla Nemzetközi Kórusverseny: a világviszonylatban is egyedülálló zenei esemény öt földrész országainak találkozója, amelyen több tucat kórus, több mint ezer énekes és kb. félszáz nemzetközi hírű zenei szakember vesz részt. A rendezvény egyrészt debreceniek számára jelent kikapcsolódási lehetőséget, de emellett a kórusok a megye többi településén (2001-ben például Derecskén, Hajdúszoboszlón, Hajdúböszörményben, Polgáron) is bemutatkoznak. A fesztiváldöntő ingyenes, részben ennek is köszönhetően 2001-ben a látogatók száma 30-35 000 fő volt.

Cívis Korzó: Debrecen 2001-ben átadott új főterén, a nyári hétvégeken zajló rendezvénysorozat, amelyen gyermekprogramok, szabadtéri színházi előadások és komolyzenei koncertek szórakoztatják az érdeklődőket.

Karneváli Hét: augusztus 20-a köré szerveződő rendezvénysorozat, amelynek két legjelentősebb eseménye a *Sörkarnevál*, valamint a *Virágkarnevál*. Az előbbi augusztus 15. és 20. között rendezik meg, 2001-ben a kb. 40 résztvevő által szolgáltatott műsorra 60 ezren voltak kíváncsiak. A Virágkarnevál

a város legrégebbi, legnagyobb szabású és egyben legköltségesebb rendezvénye, amelyen a becslések szerint megduplázódik a település lakosságszáma.

Debreceni Borkarnevál: a rendezvény zenés kísézőprogramjaival a kulturált borfogyasztás színvonalas népszerűsítője. A meghívott borgazdaságok és a termelők kóstolókon keresztül mutatják be termékeiket.

A rendezvények pénzügyi egyenlegét vizsgálva (13. táblázat) megállapítható, hogy a jegyértékesítésből, szponzorálásból és pályázatokon elnyert támogatásokból eredő bevételek nem fedezik a költségeket. A szakemberek véleménye szerint ugyanakkor ezen eseményekhez kapcsolódva évente kb. 1,2-1,5 milliárd forintos idegenforgalmi bevétel keletkezik Debrecenben, ezért egy-egy rendezvénnyel kapcsolatban nem lehet azt a feltételt támasztani, hogy önköltségei megtérüljenek.

A város kulturális gazdaságának vizsgálata során feltehető az a kérdés, hogyan járulnak hozzá mindezen szervezetek a Debrecen „eladhatóságának” javításához, a település marketingmunkájához.

A közvetlenül az önkormányzat irányítása alá tartozó szervezetek döntő mértékben a helyi lakosság igényeit, elvárásait elégítik ki. A középfokú oktatási intézmények közül ugyanakkor ki kell emelni a város több iskolájában is folyó két tannyelvű képzést, amely vonzó lehet a gazdasági élet szereplőinek gyermekei számára is. A Városi Könyvtár és a Csokonai Színház látogatói, a

13. táblázat

A debreceni nyári rendezvények mérlege 2001-ben (ezer Ft)

	Költségek	Bevételek			Egyenleg
		Jegy- értékesítés	Szponzorálás stb.	Pályázaton elnyert	
Virágkarnevál	52 700	12 700	22 000	22 400	+ 4 400
Sörfesztivál	3 700	–	4 400	–	+ 700
A Karneváli Hét többi rendezvénye	8 000	–	3 000	–	– 5 000
Debreceni Borkarnevál	3 000	–	750	1 000	– 1 250
Debreceni Jazz Napok	20 000	4 000	3 600	–	– 12 400
Bartók Béla Nemzetközi Kórusverseny	16 800	250	3 100	7 600	– 5 850
Cívis Korzó	16 000	–	8 000	–	– 8 000
Összesen	120 200	16 950	44 850	31 000	– 27 400

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal, 2002.

Filharmonikus Zenekar és Kodály Kórus koncertjein megjelenő nézők többsége a debreceni lakosok közül kerül ki. Az utóbbi két szervezet azonban már bizonyos külső marketingmunkát is végez: hazai és elsősorban külföldi fellépéseik során (például Debrecen testvérvárosaiban) igyekeznek felhívni a figyelmet a hajdú-bihari megyeszékhelyre, és ezzel új látogatókat invitálni a településre. A Nagyerdei Kultúrpark (ez az állatkertet és a vidámparkot foglalja magában) a célcsoportokat tekintve kettős feladatot lát el: egyrészt a debreceni családok számára kikapcsolódási lehetőséget biztosít, másrészt az idelátogató turisták (elsősorban iskolai csoportok) is nagy számban keresik fel.

A Debreceni Vagyonkezelő Rt. kultúra szempontjából fontos tagvállalatai működésük során szintén a lakosságot és a turistákat tekintik célcsoportjaiknak. A Debreceni Önkormányzat Lapkiadó Kft. és a Debreceni Városi Televízió Kft. elsősorban az önkormányzat kommunikációs munkájában (azon belül is főleg a PR-tevékenységben) játszik fontos szerepet. Az előbbi által kiadott *Debrecen* című hetilap, illetve az utóbbi által készített műsorok (a hétköznapiakon jelentkező *Napszemle* hírműsor, *Siker* gazdasági magazin, *Esti Közelkép* közérdekű magazinműsor és a különböző tematikus műsorok) a város lakosságának a minél szélesebb körű informálását, és bizonyos esetekben a véleményének kikérését tartják legfontosabb feladatuknak.

A Debreceni Kulturális és Fesztiválközpont Kft. tevékenysége a terület- és településmarketing termékfejlesztés szakaszába sorolható, amelynek során a város vonzerejét különböző kulturális rendezvények segítségével is próbálják növelni. Az események nézőközönsége jelentős mértékben Debrecenből és a környező településekről kerül ki, az egyedüli kivételt a több mint 400 000 nézőközönséggel rendelkező Virágkarnevál jelenti.

A Vagyonkezelő Rt. tagvállalatai közé tartozó Debreceni Rendezvénycsarnok Beruházó Kft. szerepe olyan szempontból mondható különlegesnek, hogy a város a céget eredetileg a 2002 novemberében lezajlott tornász-világbajnokságnak ott-hont adó, 4,1 milliárd Ft-os állami támogatással felépült *Főnix Rendezvénycsarnok* beruházásának lebonyolítására hozta létre. Ezt követően a vállalat feladata megváltozott, jelenleg már arra törekszik, hogy különböző (adott esetben kulturális) rendezvényekkel töltsen meg Magyarország második legmodernebb, multifunkcionális komplexumát.

Összegzés

Megállapíthatjuk, hogy Debrecen kulturális gazdasága egyre kiemelkedőbb szerepet játszik a város életében. A város gazdaságának leggyorsabban növekvő része, hiszen Debrecen városfejlesztési koncepciójában a humán-erőforrások, illetve a felsőoktatás fejlesztése legfőbb prioritásként szerepel.

Ebből következik, hogy a város kulturális gazdasága minden más ágazatot megelőz, és továbbra is az első számú versenyképességi tényező marad.

Különös jelentőségű a város életében a felsőoktatás. A város legnagyobb költségvetésével rendelkező, legnagyobb foglalkoztatója a Debreceni Egyetem. Áttételes hatása még jelentősebb. Intenzív vonzáskörzete kiterjed egész Északkelet-Magyarország területére, végzett hallgatói a szellemi tőkét jelentik ebben a régióban. A hallgatók nem csupán a képzés időszakában pezsdítik fel a város életét, hanem a diplomaszerezés után, elhelyezkedésükkor is keresik az alma mater közelségét. A diplomás munkavállalók nagy száma, egyetemei, s a továbbra is dinamikusan fejlődő hagyományos kulturális szolgáltatásai a keleti országrész központjává teszik a várost.

Debrecen kulturális szerepe az elmúlt századokban is mindig az egyik legfontosabb városi funkciónak számított. Az elmúlt években bekövetkezett minőségi változások ugyanakkor napjainkra sokrétű kulturális gazdaságot alakítottak ki a településen. Mára már bizonyossá vált, hogy mindez hozzájárult a város versenyképességének erősödéséhez, emelkedett a kvalifikált munkaerő száma, fejlett – talán már a tudásalapú társadalomra jellemző – gazdasági ágak jelentek meg a város gazdaságában. Debrecen kulturális gazdasága a legfontosabb dinamizáló elem, s a városversenyben való helytállás első számú tényezője.

Felhasznált irodalom

- Bajmóczy P. – Kiss J. (1999): Megyék, régiók és központjaik – modellek tükrében. *Tér és Társadalom*, 1–2. 31–51. p.
- Baranyi B. (1996): Adalékok a jelenkori Debrecen társadalomrajzához. In.: Süli-Zakar I. (szerk.): *Tanulmányok Debrecen városföldrajzából, II.* Debrecen. 25–71. p.
- Bartke I. (1985): *A területfejlesztési politika Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 287 p.
- Beluszky P. 1974: Nyíregyháza vonzáskörzete. *Földrajzi Tanulmányok*, XIII. Akadémiai Kiadó, Budapest. 118. p.
- Benko, G. (1992): *Technológiai parkok és technopoliszok földrajza.* MTA RKK, Budapest. 187 p.
- Benko, G. (1999): *Regionális tudomány.* Dialóg Campus, Budapest – Pécs. 125. p.
- Cserhádi F. (2001): *A Debreceni Egyetem oktatási vonzáskörzetének vizsgálata.* Kézirat. DE. TDK dolgozat, Debrecen. 58 p.
- Cséfalvy Z. (1999): *Helyünk a Nap alatt.* Kairosz Kiadó, Budapest. 228 p.
- Csordás L. (2001): Területi különbségek az Északkelet-Alföld határ menti térségében. In.: Baranyi B. (szerk.): *A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön.* MTA Regionális Kutatások Központja, Békéscsaba. 94–148. p.
- Dőry T. – Rechnitzer J. (2000): *Regionális innovációs stratégiák.* Kézirat. OM, Budapest. 106 p.
- Ekéné Zamárdi I. (1996): A Debrecenbe bevándorlók társadalmi jellemzői. – In.: Süli-Zakar I. (szerk.): *Tanulmányok Debrecen városföldrajzából, II.* Debrecen. 117–141. p.
- Ekéné Zamárdi I. (2000): A belső vándorlás és a munkaerőpiac összefüggései a fejlett országokban és Magyarországon. – In.: Dövényi Z. (szerk.): *Alföld és Nagyvilág. Tanulmányok Tóth Józsefnek.* Budapest. 123–139. p.

- Enyedi Gy. (1994): Az Alföld fejlődésének perspektívái. In.: Tímár J. (szerk.): *Az „Alföldi-út” kérdőjelei*. MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet Békéscsabai Osztálya, Békéscsaba. 13–17. p.
- Enyedi Gy. (1997): A sikeres város. *Tér és Társadalom*, 4. sz. 1–9. p.
- Enyedi Gy. (1996): *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában*. Ember, Település, Régió. Hirschler Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest. 138 p.
- Enyedi Gy. (1999): Egy lehetséges fejlődési pálya a félperiférián. In.: Baukó T. (szerk.): *Az Alföld a XXI. század küszöbén*. Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba. 11–17. p.
- Enyedi Gy. – Pálné Kovács I. (1994): A kormány és az önkormányzatok. In.: Gombár Cs. – Lengyel L. és tsai (szerk.): *Korridor*, Budapest. 231–247. p.
- Enyedi Gy. (2002): A városok kulturális gazdasága. *Földrajzi Értesítő*, LI. 1–2. 19–29. p.
- Faragó L. (1991): Posztmodern: a modern kritikája, avagy az új kihívás. *Tér és Társadalom*, 4. sz. 1–16. p.
- Faragó L. (1994): Regionális gazdaságfejlesztés „kereslet-oldali” stratégiák segítségével. *Comitatus*, 1994/december. 60–63. p.
- Faragó L. (2000): A területi tervezés és intézményrendszere. In.: *Bevezetés a területfejlesztés kérdéseibe* (kézirat). 14 p.
- Fassmann, H. – Lichtenberger, E. (1995): *Markte in Bewegung: Metropolen und Regionen in Ostmitteleuropa*. Wien.
- Hablicsek L. (1998): Öregedés és népességcsökkenés demográfiai forgatókönyvek, 1997–2050. *Demográfia*, XLI. évfolyam 4. sz. 390–413. p.
- Halász G. (2000): Az oktatás minősége és eredményessége. In.: Halász G. – Lannert J. (szerk.): *Jelentés a magyar közoktatásról 2000*. Országos Közoktatási Intézet, Budapest. 303–327. p.
- Hägerstrand, J. 1952: The propagation of innovation waves. *Lund Studies in Geography*, Ser. B., No. 4. Lund.
- Horváth Gy. (1994): Szempontok Debrecen város nemzetközi versenyképességének vizsgálatához. In.: Süli-Zakar I. (szerk.): *Debrecen megyei jogú város makroregionális szerepköre*. MTA RKK, Pécs – Debrecen. 15–30. p.
- Hrubi L. (2000): *Területi gazdaságfejlesztés. Bevezetés a területfejlesztés kérdéseibe* (kézirat). 33 p.
- Korompai A. (1995): Regionális stratégiák jövőkutatási megalapozása. *Regionális Tudományi tanulmányok*, 1. ELTE Regionális Földrajz Tanszék, Budapest. 106 p.
- Kozma G. (2002): *Terület- és településmarketing*. Egyetemi jegyzet. Kossuth Egyetemi Kiadó. 155. p.
- Kozma T. (2000): Regionális együttműködések a harmadfokú képzésben. *Educatio Füzetek*. OKI, Budapest. 57 p.
- Lackó, L. (1978): Települések vonzásterületének meghatározása egymásra hatási modell segítségével. *Földrajzi Értesítő*, XXVII. évf. 1. füzet. 31–43 p.
- Lengyel I. (1999): Mélni a mérhetetlent? – A megyei jogú városok vizsgálata többdimenziós skálázással. *Tér és Társadalom*, XIII/1–2. 53–73. p.
- Lengyel I. (2000): A regionális versenyképességről. *Közgazdasági Szemle*. 962–987. p.
- Magyar Z. (1998): A vármegye – A vármegye szervezete. *Comitatus Önkormányzati Szemle*, VIII/7–8. 135–143. p.
- Mészáros R. (2000): *A társadalomföldrajz gondolatvilága*. Szeged. 164 p.
- Mező F. (2003): Az első önkormányzati holding Magyarországon: sikerre vagy bukásra ítélve? (kézirat).
- Musil, J. (1987): Housing policy and the sociospatial structure of cities in a socialist country. *International Journal of Urban and Regional Research*, 1. 27–36. p.
- Nemes Nagy J. (1995): A piacgazdaság átmeneti terei. *Falu – Város – Régió*, 7–8. sz. 6–11. p.
- Papp A. (1975): Az agglomerációs fejlődés helyzete és sajátosságai Debrecen környékén. *Földrajzi Értesítő*, XXIV. 4. 479–488. p.

- Papp A. (1981/a): Debrecen regionális szerepkörének változása időben és térben. In.: Gertig B. és Lehmann A. (szerk.): *Nemzetközi földrajzi tudományos ülészek előadásai*. Pécs, 1979. április 19–20. 310–317. p.
- Papp A. (1981/b): Debrecen vonzáskörzete. *Alföldi tanulmányok*, V. Békéscsaba. 177–203. p.
- Polónyi I. – Tímár J. (2001): *Tudásgyár vagy papírgyár*. Új Mandátum Kiadó, Budapest. 165 p.
- Rechnitzer J. (1994): Debrecen és a nagyvárosok innovációs környezete. In.: Süli-Zakar I. (szerk.): *Debrecen megyei jogú város makroregionális szerepköre*. MTA RKK, Pécs – Debrecen. 95–106. p.
- Rechnitzer J. (1998): *A területi stratégiák*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs. 348 p.
- Süli-Zakar I. – Béres Cs. (1991): Debrecen és Hajdú-Bihar megye. A regionális fejlődés feltételei és lehetőségei. *Területfejlesztés*, 3. Hajdú-Bihar megyei Önkormányzat, Debrecen. 70 p.
- Süli-Zakar I. (1994/a): Debrecen és Kelet-Magyarország. In.: Süli-Zakar I. (szerk.): *Tanulmányok Debrecen városföldrajzából*, I. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 7–72. p.
- Süli-Zakar I. (1994/b): Debrecen a regionális központ. In.: Süli-Zakar I. (szerk.): *Debrecen megyei jogú város makroregionális szerepköre*. MTA RKK, Pécs – Debrecen. 171–201. p.
- Süli-Zakar I. (1996): Debrecen gazdaságának és településszerkezetének történeti-földrajza. *Tanulmányok Debrecen városföldrajzából*, II. KLTE Társadalomföldrajzi Tanszék, Debrecen. 149–265. p.
- Süli-Zakar I. (1997): Debrecen a regionális központ. In.: Veress G. (szerk.): *Debrecen története*, 5. Debrecen. 39–84. p.
- Süli-Zakar I. (1998/a): Debrecen és a környező kis- és középvárosok kistérségi vonzáskörzetei. *Tanulmányok Debrecen városföldrajzából*, III. KLTE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, Debrecen. 193–253. p.
- Süli-Zakar I. (1998/b): Északkelet-Magyarország legfontosabb terület- és település-fejlesztési feladatai. In.: dr. Boros L. (szerk.): *Táj, ember, gazdaság*. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Megyei Pedagógiai Intézete és Továbbképző Központja, Nyíregyháza. 82–93. p.
- Süli-Zakar I. (2000/a): A határokon átnyúló (transznacionális) regionalizmus az Európai Unióban és Kelet-Közép-Európában. In.: Dövényi Z. (szerk.): *Alföld és a nagyvilág. Tanulmányok Tóth Józsefnek*. MTA FKI, Budapest. 103–121. p.
- Süli-Zakar I. (2000/b): Az alföldi városok versenyének szintjei. In.: Baukó T. (szerk.): *Az Alföld a XXI. század küszöbén*. Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba. 268–270. p.
- Süli-Zakar, I. – Czimre, K. – Teperics, K. (2000): Cultural Identity and Diversity in the Carpathian Euroregion. *Cultural Uniqueness and Regional Economy*. CURE3-conference on Outstanding Regions Exploring Quality in a Competitive World (Ed. E. Boneschansker) Leeuwarden, Netherlands. 57–88. p.
- Süli-Zakar I. – Teperics K. (2002): *Régióközpontok, egyetemi városok vonzáskörzete és versenyképessége (különös tekintettel Debrecenre)*. Kézirat. DE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, Debrecen. 115 p.
- Teperics K. (1996): Debrecen gimnáziumi oktatásának földrajzi vizsgálata. In.: Süli-Zakar I. (szerk.): *Tanulmányok Debrecen városföldrajzából*, II. KLTE Társadalomföldrajzi Tanszék, Debrecen. 267–279. p.
- Teperics K. (1998): A humán erőforrások szerepe Hajdú-Bihar megye gazdasági fejlődésében. In.: Tóth J. – Wilhelm Z. (szerk.): *A társadalmi-gazdasági aktivitás területi-környezeti problémái*. Pécs. 250–264. p.
- Teperics K. (1999): A munkaerő-kereslet Hajdú-Bihar megyében: jelen és a várható tendenciák. In.: Fülek Gy. (szerk.): *A táj változásai a Kárpát-medencében*. GATE, Gödöllő. 99–104. p.
- Teperics K. (2000): A rendszerváltás hatása Hajdú-Bihar megye munkaerőpiacára. In.: Süli-Zakar I. (szerk.): *A földrajz jövője, a jövő földrajzjai*. Debreceni Egyetem TTK Földrajzi Tanszékcsoport, Debrecen. 400–409. p.

- Teperics K. (2002): A Hajdú-Bihar megyei diplomások munkaerőpiaci helyzetének vizsgálata (A Debreceni Egyetem hatása a humánerőforrásokra). *Studia Geographica*, 10. 165 p.
- Tímár J. (1997): A munkaerőpiac egyensúlyi problémái 2010-ben. *Közgazdasági Szemle*. 42–55. p.
- Tóth J. (1988): Urbanizáció az Alföldön. *Területi és Települési Kutatások*, 3. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1988, 200. p.
- Tóth J. (1991): Az Alföld elmaradottsága. In.: Rakonczai J. (szerk.): *Tisza-klub füzetek*, 1. Békéscsaba. 16–18. p.
- Tóth L. (1994): Szubregionális európai agrár munkamegosztás és a magyar mezőgazdaság jövője. In.: *Magyarország a XXI. század küszöbén*. MTA Jövőkutató Bizottsága, Budapest. 578–592. p.
- A KSH évkönyvei és egyéb adatközlő kiadványok:
- A KLTE éves Statisztikai jelentései.
- KSH Községi és Felsőoktatási 1995/96. tanév.
- Az 1990-es népszámlálás 27. kötet, *Demográfiai adatok II*.
- Demográfiai Évkönyv 1998. KSH, Budapest, 1999.
- Magyar Statisztikai Évkönyv 1998. KSH, Budapest, 1999.
- Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1998. KSH, Budapest, 1999.
- Területi Statisztikai Évkönyvek 1989–1998. KSH, Budapest, 1991–1999.
- Hajdú-Bihar megye Statisztikai Évkönyvei 1990–1999. KSH Hajdú-Bihar Megyei Igazgatósága, Debrecen, 1991–2000.
- A debreceni nagyvárosi településeggyüttes. KSH Hajdú-Bihar Megyei Igazgatósága, Debrecen, 1999.
- Észak-Alföld. Magyarország régiói 6. KSH Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Igazgatóságai, Debrecen – Szolnok – Nyíregyháza, 1998.
- Hajdú-Bihar Megyei Statisztikai Tájékoztató 1999/4. KSH Hajdú-Bihar Megyei Igazgatósága, Debrecen, 2000.
- Helyzetkép a megye városairól. KSH Hajdú-Bihar Megyei Igazgatósága, Debrecen, 1997.
- Mikrocenzus 1996. A foglalkoztatottság alakulása 1980–1996. KSH, Budapest, 1997.
- Mikrocenzus 1996. A népesség és a lakások jellemzői. KSH, Budapest, 1996.
- Hajdú-Bihar megye a számok tükrében 1998/II. Hajdú-Bihar Megyei Kereskedelmi és Iparkamara, Debrecen, 1998.
- Központi Statisztikai Hivatal 2002: Turizmus, idegenforgalom az Észak-Alföldön. A KSH Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei igazgatóságainak kiadványa.
- Figyelő (2002. október 10–16.) Városi mintadarab. Debrecen – Szolnok – Nyíregyháza. 135. p.
- KSH T-STAR adatbázisok 1990–1998.
- Területi Statisztikai Évkönyv 1988–1999 évi kötetei.
- A Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Munkaügyi Központok, valamint az Országos Munkaügyi és Módszertani Központ munkaügyi adatbázisai.
- Területfejlesztési helyzetfeltáró tanulmányok, tervdokumentumok
- A magyar közoktatás távlati fejlesztésének stratégiája. MKM, 1996. 92 p.
- Az Észak-Alföldi Régió fejlesztési programja. Észak-Alföldi Regionális Fejlesztési Tanács, 1999.
- Északkelet-Magyarországi Régió Területfejlesztési Koncepció. TERRA STUDIO Kft., Budapest, 1999.
- Hajdú-Bihar megye területfejlesztési koncepciója. MTA RKK ATI-Hajdú-Bihar Megyei Területfejlesztési Tanács, Debrecen, 1998.

Summary

In the course of the evolution and transformation of modern towns the significance of cultural economy – the production of cultural products and diverse forms of related services – has been steadily increasing. Although the outstanding significance of culture in the life of towns has been well-known of old, earlier it had a rather complementary or indirect role. Presently in developed towns earlier branches of production are often replaced by cultural economy in employment, capital investment and income production. Many examples can be cited from Europe and North America, where the decline of towns and regions with outdated industrial structure have not been attempted to be balanced by new industrial development but – successfully – by the expansion of cultural functions. And this could be more directly and effectively influenced by local and national governments than transnational corporations' selection of industrial sites.

With their studies the authors of this volume intend to direct attention to this novel research direction: the joint analysis of the economic role of culture and urban development. The introductory study of *György Enyedi* providing a conceptual framework is followed by case studies on the various branches of cultural economy that were prepared in Hungarian towns of varied sizes and characters. The representation of the branches is far from exhaustive, as research on the topic is at an incipient stage in Hungary. Thus this volume may inspire the dispersion of such research and particularly the application of such research findings in the practice of urban planning and economic development. The studies are based on different research projects, therefore neither the conceptual framework, nor the methodological background is homogenous. Thus they offer not only varied topics in cultural economy but a diversity of approaches and research methods as well.

Two of the studies are about the cultural economy of Budapest. *Krisztina Keresztély* writes about the cultural gateway roles of the capital. Gateway towns are situated in the border zone of developed economic regions: they receive and develop the relation-streams of innovation, information, capital, goods and production from those regions and forward them to their own (less developed) regions. The kernel of economic and technological innovation relations is reception; but the „turnover” of cultural economy is more symmetric (or at least it could be more symmetric): in an optimal case it means the constant back-and-forth interaction of cultural innovations. This

gateway town role requires a developed, creative cultural medium which is enriched by external influences but is capable in itself of producing innovative international ideas, styles and trends. Though the author examines East-West relations, the distinguished area of producing innovations can be the Carpathian Basin, with traditions and the transborder Hungarian minorities as transmitters.

On reading the text by *Tamás Lukovich* one should always remember the subtitle which emphasizes that the primary aim of the study is to delineate a *vision of possible future*, not to describe present reality. The novel phenomena described by the author already exist to different degrees, but they are not at all general, and it is indeed the future that will decide whether the possibility becomes reality or not. This, however, is encumbered by the fact that new cultural forms of consumption, communication, behaviour, etc. get incorporated into the existent ones, superseding some of them, transforming others; while traditional forms, if only to a lesser degree, survive and can even gain new values.

Zoltán Agg uses the example of Herend porcelain to demonstrate how a whole town is constructed around the production of a single unique manufactured product, and how this product remains the main motive for the economy and development of a town through several historical and economic eras.

Zsuzsa Hunyadi examines forms of cultural activities pursued by the Hungarian population, relying on the analysis of a thorough sample. She considers traditional (e.g. theatre-going) and modern (such as video film renting) cultural activities, studying their prevalence according to age, profession, education and the size of the place of habitation.

The study by *Gábor Michalkó* and *Tamara Rátz* shows that one of the most important segments of *adventure tourism* replacing „traditional“ mass tourism is cultural tourism based on historical memorials and contemporary cultural events. This, by virtue of its character, increases the touristic appeal of towns, as opposed to the relative decline in the allure of seaside holidays. Thus domestic and international tourism is one of the main sources and consumers of the economy and especially the cultural economy of the wealth of towns. The increasing of touristic attractiveness of towns has by now become one of the most accepted instruments of urban development, a significant element of local government policies worldwide. Following the general review of this process, the study analyses the data from two questionnaires which prove that the above tendency is observable in Hungary, as well.

Katalin Mezei discusses the regional development possibilities for the University of Pécs. The University of Pécs demonstrably contributes to the economic incomes of the town and the Southern-Transdanubian region (e.g. flat renting and entertainment expenses of students) and to cultural

development, since students' practices of cultural consumption, which are more regular and extensive than those of average citizens, generate and support a significant proportion of the cultural events of Pécs. However, the role of the university is remarkably modest within the country from the aspect of research and development, the production and transmission of innovation. This is implied by its low share of national and international research programs and the fact that the impact of the R&D activities of the university is concentrated exclusively on Pécs and its surroundings. The institutional development concept of the University of Pécs aims at the resolution of this discrepancy and it lays special emphasis on the development of the university's research and development activities.

István Süli-Zakar and his colleagues have surveyed the role of cultural economy in the case of Debrecen. Like in Pécs, the centre of cultural development is the university: as the chief employer, the cultural element influencing the character of migration to and from the town (the qualification of immigrants is higher than that of the emigrants), and also as an institution dominant in the development of an entire quarter of a town. The other cornerstone of the development of Debrecen's cultural economy is the active policy of the local government in this area, which is underlined, among others, by the increase in cultural expenditure, the active reorganisation of the urban cultural institutions and the increase in the number of events. In the developmental concept of the local government of Debrecen the development of cultural economy has been given a prominent role.

György Enyedi – Krisztina Keresztély

A kötet szerzői

AGG Zoltán	a Comitatus c. folyóirat főszerkesztője
EKÉNÉ ZAMÁRDI Ilona	CSc, egyetemi docens a Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszékén
ENYEDI György	akadémikus, az MTA rendes tagja, kutatóprofesszor az MTA Regionális Kutatások Központjában
HUNYADI Zsuzsa	a Sonda Ipsos kutató munkatársa
KERESZTÉLY Krisztina	PhD, az MTA Regionális Kutatások Központjának tud. munkatársa
KOZMA Gábor	PhD, egyetemi adjunktus a Debreceni Egyetem Társadalom-földrajzi és Területfejlesztési Tanszékén
LUKOVICH Tamás	a Pro-Regio területfejlesztési ügynökség ügyvezető igazgatója és a Magyar Urbanisztikai Társaság alelnöke
MEZEI Katalin	PhD-hallgató a Pécsi Tudományegyetemen, az MTA Regionális Kutatások Központjának munkatársa
MICHALKÓ Gábor	a földrajztudomány kandidátusa, az MTA Földrajztudományi Intézetének tudományos főmunkatársa
RÁTZ Tamara	PhD, a Kodolányi János Főiskola Turizmus Tanszékének docense
SÜLI-ZAKAR István	DSc, tanszékvezető egyetemi tanár a Debreceni Egyetem Társadalom-földrajzi és Területfejlesztési Tanszékén
TEPERICS Károly	PhD, egyetemi adjunktus a Debreceni Egyetem Társadalom-földrajzi és Területfejlesztési Tanszékén

Ára: 1490 Ft

